

KURASJE

NR.25

Marxistisk tidsskrift

KURASJE
Krystalgade 16/14
1172 Kbh. K.

REALANALYSE – DISKUSSION
ARBEJDERKLASSEN OG
KRISEPOLITIKKEN
KURASJE – BIBLIOGRAFI

KÆRE ABONNENT

Dette nummer af Kurasje er det første i abonnementsrækken nummer 25-28. Kurasje nummer 26 udkommer allerede i slutningen af november/starten af december og indeholder følgende artikler.

Anders Lundkvist: Kritik af Tingsliggørelsesteorien

Hans Jørgen Thomsen: Historiske forbemærkninger til rekonstruktionen af en hegemonial marxisme

Åge Edvardsen og Lars Qvortrup: Kommunismen som det formidlede nye

Allan Andreassen, Flemming Bahner, Bo Elling, Søren Kernstrup og Tyge Kjær: Realanalysen og den materialistiske historieopfattelse

Arne Kurdahl og Mogens Holm: Hvem plyndrer staten?

Abonnement på Kurasje koster følgende:

Biblioteker 150 kr.

Støtteabonnementer 150 kr.

Studerende o.lign. 110 kr.

Folk med fast arbejde 130 kr.

***Tegn abonnement,
skaf flere abonnenter,
brug Kurasje.***

Kurasje har fast ekspeditionstid:

Mandag 14-17, onsdag fra 12-16 og fredag fra 12-16.

Telf.: 01-147151

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a.s.

TIDSSKRIFTET KURASJE

Nr. 25

November 1980

Redaktionen: Bjarne Andersson, Allan Andreassen, Flemming Bahner, Thomas Boje, Nils Bredsdorff, Jens Brinch, Peter Bundesen, Carl-Ivar Carlin, Bo Elling, Leif Hansen, Finn Hansson, Erling Havn, Mogens Holm, Hans Hornbech, Torben Pilegaard Jensen, Søren Kerndrup, Tyge Kjær, Arne Kurdahl, Peder Lærke Nielsen, Lars Qvortrup, Finn Dam Rasmussen og Peter Søndergaard.

Tidsskriftet behandler en lang række emner med det formål at bidrage til etableringen af en konkret formidlet kritik af det kapitalistiske system og det borgerlige samfund, samt til diskussionen af overgangsformer til det kommunistiske samfund. Vi opfordrer interesserede til at indsende *manuskripter* især vedrørende følgende emner: analyse af den kapitalistiske akkumulations- og reproduktionsproces og dens kriser; analyser af arbejderbevægelsens historie, fagforeningsanalyser, klasseanalyser, kritik af reformismen; analyse af staten i det kapitalistiske samfund; analyse af verdensmarkedets udvikling og af tendensen til dannelsen af en verdensmarkedskapital; analyse af overgangsformer og overgangssamfund.

Redaktionens adresse:

Kurasje, Krystalgade 16/14, DK-1172 København K

Indhold

Leder	2
<i>Christian Toft: Kritik af realanalysen</i>	9
<i>Vibeke Andersen, Birgit Land, Niels Thorsen og Stig Wolfsberg:</i>	
Realanalyse i krisen eller krise i realanalysen?	49
<i>Allan Andreassen og Tyge Kjær: Arbejderklassen situation</i>	
og den statslige krisepolitik	81
<i>Susanne Mathiesen: Kurasje 1970-1980</i>	127

LEDER

I dette og det følgende nummer af Kurasje behandler vi nogle problemstillinger i tilknytning til *realanalysen* – ikke blot forstået som metodemæssige overvejelser, men langt mere omfattende. Hvad er betingelserne og mulighederne for en teori, som kan to ting: Både præstere en til stadighed sammenfattende, konkret og materielt funderet kritik af det kapitalistiske samfund, og samtidig vise hen til en produktionsmåde, hvor det ikke er værdiloven, der regulerer det samfundsmæssige liv, men derimod individernes bevidste handlen.

Svaret er som bekendt ikke det simple, at en sådan teori allerede findes formuleret af Marx. Marxismen er mangetydig og giver ikke umiddelbart mulighed for at stå frem som en konkret sammenfatning af de nuværende klassekampe – selv efter mange anstrengelser og forsøg. Det er dog samtidig klart, at en sådan sammenfattende teori kun er mulig med udgangspunkt i de videnskabelige/kapitalismekritiske indsigter, som Marx nåede – men hvordan?

Vi skal ikke give noget svar, men lægge op til diskussioner af mulighed og nødvendighed af en sådan sammenfattende teori og en sådan kapitalismekritiks samfundsmæssige funktion. Nogle perspektiver for diskussioner kan kort ridses op – uden at gøre krav på at være alle de perspektiver, det er vigtigt at lægge på disse diskussioner.

Det er indlysende, at marxismen idag – set som denne kapitalismekritik – ikke spiller nogen hverken praktisk eller ideologisk rolle for arbejderbevægelsen. Studiet og udviklingen af Marx' videnskabelige resultater – og mere eller mindre direkte knyttet hertil også en historisk aktualisering af disse resultater i agitatorisk og politisk sammenhæng – findes idag kun på universiteterne og præger, omend langt fra som den eneste faktor, den ikke-reformistiske venstre-*refløj* uden for arbejderbevægelsen.

Sådan har det imidlertid ikke altid været. Diskussionerne omkring den marxske teori og især den historiske aktualisering af den marxske indsigt var op til den første verdenskrig et vigtigt led i den europæiske arbejderklasses kamp og organisering. Man kan diskutere og kritisere resultaterne og virkningerne af disse debatter og »aktualiseringsforsøg«, men det er uomtvisteligt, at de i intentionen var netop forsøg på indenfor arbejderbevægelsen at skabe en »sammenfattende, konkret og materielt funderet kritik af det kapitalistiske samfund«. Men samtidig blev marxismen også i stadig højere grad omdannet til en revolutionær ideologi – et credo ikke en kritik – for en kapitalistisk arbejderbevægelse, for til sidst at ende som en fossil i arbejderbevægelsen. Ikke som udtryk-for reformisternes/revisionisternes sejr og de revolutionære/marxisternes nederlag, men derimod for kapitalismens sejrtriumf gennemførelse af

de historiske betingelser for arbejderklassens kamp. Gennem denne dobbelte proces var den marxiske kritik blevet transformeret til et læresystem – til en økonomiteori og dermed til en reformistisk styringsteori og til en doktrinær filosofi. Fra at være en aktiv del – ikke dén aktive eller determinerende del – af arbejderbevægelsens læreproces, var marxismen blevet en lærebog.

Studenterbevægelsen i Europa genoptog marxismen; i begyndelsen mindre for at genoplive marxismens tidligere historiske funktion, mere for at anvende den som generalkritik af de borgerlige videnskaber.

Studenterbevægelsen startede som bekendt som et opgør med den borgerlige videnskab. Tog fat i videnskabsteorien og opgav den på grund af dens manglende kritikpotentialer. Kastede sig over marxismen, men vel at mærke den transformerede marxisme, idet den umiddelbart fremstod som et håndterbart kritikredskab, som kunne sikre fundamentet for en kritik af de borgerlige videnskaber og for en alternativ faglighed. Med den fossilerede marxisme kunne intet udrette.

Studenterbevægelsen søgte tilbage til Marx, via ungdomsskrifterne til Kapitalen, for at genopdage eller rekonstruere de videnskabelige indsigter, som var blevet undertrykt eller overset.

Gennem kapitallæsningen og forsøgene på at skabe en alternativ faglighed fremstod problemet omkring empirien: Hvordan skulle den konkrete historiske men fordrejede overflade behandles, hvordan skulle teoriens konkrete formidling behandles eller rettere hvad var forholdet mellem logik og historie? Skulle logikken have forrang for historien; skulle man »gå på to ben« dvs. veksle mellem det logiske og det historiske – og hvordan skulle vekselvirkningen være; eller skulle man oparbejde historien før logikken?¹

Disse problemer har ikke fundet deres løsning, uanset at mange på den ikke reformistiske venstrefløj har troet det eller fortrængt selve problemstillingen. Derfor er det på sin plads yderligere at understrege problemets aktualitet: Hvad var og er formålet med at rejse problemet om empirien, dvs. søge efter den historisk konkrete formidling – og udvikling – af den teori, som blev oparbejdet gennem kapitallæsningen? Var og er kravet om et livtag med empirien, med den mangfoldige konkrete overflade, et spørgsmål om at genskabe marxismens historiske funktion som en sammenfattende teori om kapitalismens elendighed og socialismens mulighed; eller var og er det et

1. Som eksempler på hvordan disse problemer er blevet behandlet i den teoretiske diskussion og samtidig har givet sig udtryk i forskellige markerede positioner og løsningsforsøg kan nævnes: Hans-Jørgen Schanz: Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status, Århus 1973, Elmar Altvater: Om nogle problemer ved statsinterventionismen i: Kurasje 7, Karin Hansen og Lars Torpe: Vejen til Kanslergadeforliget i: Historievidenskab 13-14.

spørgsmål om at sikre agitatorisk og politisk skyts til den efterhånden etablerede ikke reformistiske venstrefløj; eller var og er det et spørgsmål om at udvikle en videnskabstradition, som radikalt kunne sætte de borgerlige videnskaber på porten? Og vigtigst af alt, *er der og vil der være modstrid mellem disse tre formål?*

Vi mener, at det er vigtigt at have disse spørgsmål i bagehovedet i diskussionerne om den aktuelle udvikling af marxismen og dens mulige historiske funktioner.

I artiklen *Kritik af realanalysen* rettes der en principiel kritik mod realanalysetilgangen. Realanalysen identificeres ved Altvater m.fl. i artiklen »Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland« (i Kurasje nr. 12 og 13) og deres senere analyseforsøg, først og fremmest Willi Semmlers formulering af en teori om kapitalreproduktionen. Heri særlig hans behandling af værdiprisrelationen og behandlingen af profitraten som et aggregat. Artiklen kritiserer Altvater, Semmler, m.fl. for at negligere kapitalforholdets eksistens som et klasseforhold, idet kapitalens klassekarakter i deres analyser kun fremstår som et spørgsmål om en fordelingskamp mellem klasserne indenfor de af akkumulationsprocessen satte rammebetingelser. I forlængelse heraf er artiklens hovedstandpunkt, i den omfattende kritik af Semmlers analyse, at hans værdi-pristransformation, som skulle muliggøre en akkumulationsanalyse ud fra priskategorierne, reelt er en total opgivelse af det marxiske værdibegreb og dermed en opgivelse/umuliggørelse af den kapitalismekritiske analyse. Artiklen fremhæver i en mere programatisk form, at et videre arbejde indenfor »kritikken af den politiske økonomi« må undersøge spørgsmålet om den nyere samfundsvidenskabs øgede interesse i at reflektere problemer omkring fagbevægelsens ageren i samfundet repræsenterer et nyt skridt i retning af en integration af fagbevægelsen i det kapitalistiske system. Dette kan, mener artiklen, gøres gennem en kritik af den nyere samfundsvidenskabs erkendelsesindhold, mht. relationen mellem fagbevægelse og stat. Dermed understreger artiklen dens opfattelse af betydningen af videnskabskritikken.

Artiklen *Realanalyse i krisen eller krise i realanalysen* analyserer udviklingen indenfor en særlig form for realanalyse – de såkaldte brancheanalyser. Artiklens stofområde er afgrænset til udviklingen af brancheanalyserne som sigter på analyser af forholdet mellem teknologi og samfund, men dens sigte og perspektiv er generelt: et forsøg på at afklare i hvilken udstrækning de der udviklede brancheanalyser formår at angive de konkrete rammer som arbejderklassens kampe i den umiddelbare produktionsproces udspilles indenfor. Derigennem ligger der i artiklen to problemområder af mere generel metodisk og teoretisk interesse for udviklingen af marxismen som kapitalismekritisk

videnskabstradition: på den ene side spørgsmålet om udviklingen af brancheanalysens metodiske grundlag betyder, at de bedre bliver i stand til at sammenfatte forholdet mellem værdi og stof i den kapitalistiske produktionsproces? og afledt heraf: hvilken betydning har den i brancheanalyserne analyserede relation mellem totalkapital- og enkeltkapitalplanet for analysernes mulighed for at sammenfatte eller bestemme de reale udviklingstendenser i den kapitalistiske produktionsproces og dermed for bestemmelsen af arbejderklassens eksistens og kampvilkår.

Endvidere fortsætter vi med artiklen *Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik* diskussionen om den aktuelle krise, den statslige krisepolitik, og dens virkninger overfor arbejderklassen. Artiklen belyser virkningen af de såkaldte kriseindgreb og den øvrige del af den statslige økonomiske politik siden 1974/75. Virkningerne gøres op i to retninger: dels indgrebenes kapitalistiske virkninger, d.v.s. virkningerne på totalprofitmassens størrelse (virkningerne på udbytningsgraden og på beskæftigelsen af produktive arbejder), og dels indgrebenes virkninger på reproduktionsniveauet for henholdsvis den beskæftigede og den ubeskæftigede del af arbejderklassen.

Som et særligt undersøgelsesobjekt tages forholdet mellem løn, profit og skat op i artiklen. Dens vigtigste resultater i denne forbindelse er, at kunne påvise, at en nedsættelse af skatten – sådan som det skete i 1975 – ikke fører til en omfordeling mellem løn og profit, men betyder en umiddelbar udvidelse af reproduktionsniveauet for den beskæftigede del af arbejderklassen. Hvis beskatningspolitikken (d.v.s. den politik som går på, at staten skal beslaglægge en mindre del af profitmassen til fordel for kapitalen) skal lykkes forudsætter det, at den variable kapital, gennem løntryk, reduceres i samme omfang som den statslige beskatning, hvilket ikke lykkes; hverken gennem den industrielle reservearmés tryk eller gennem de statslige »hjælpe«-politikker.

Artiklen viser, at selv om den samlede krisepolitik fra krisegennemslaget til i dag ikke har nogen entydig historie, så er dens centrale sigtepunkt, uanset dens umiddelbare fremtrædelsesform, at hæve udbytningsgraden. Hertil har alle muligheder været forsøgt og forsøges stadig bragt i anvendelse. Men det afgørende og det strukturerende princip for krisepolitikken samles mere og mere om en sænkning af reproduktionsniveauet for den ikke-beskæftigede del af arbejderklassen. Det er styrkemæssigt set arbejderklassens svageste led.

Og endelig. Vi kan med dette nummer fejre en slags jubilæum. 25 numre i 10 år. I den anledning bringer vi en bibliografi, forfatteroversigt og et emne-katalog over de 25 numre. Formålet er ikke så meget, at vise hvad jubilæer kan bruges til som, at vise hvad KURASJE har været og stadigvæk kan bruges til fremover.

NYHED!

LARS QVORTRUP

KRISE, REVOLUTION OG UTOPI

Kriseteori – det begreb har efterhånden fået en snæver, økonomisk og pessimistisk klang: konjunkturedgang, underskud på betalingsbalancen, strukturproblemer ...

Denne bog står på to måder i modsætning til den herskende »marxisme« på venstrefløjten.

Det er efterhånden – også på venstrefløjten – blevet et udbredt udsagn, at kapitalismen ikke nødvendigvis, dvs. på grund af indre lovmæssigheder, vil bryde sammen. Heroverfor fastholder bogen i en omhyggelig rekonstruktion af loven om profitatens faldende tendens og i en kritik af forskellige forvanskninger af denne lov, at og hvordan kapitalismen *er* en sammenbrudsmærket produktionsmåde.

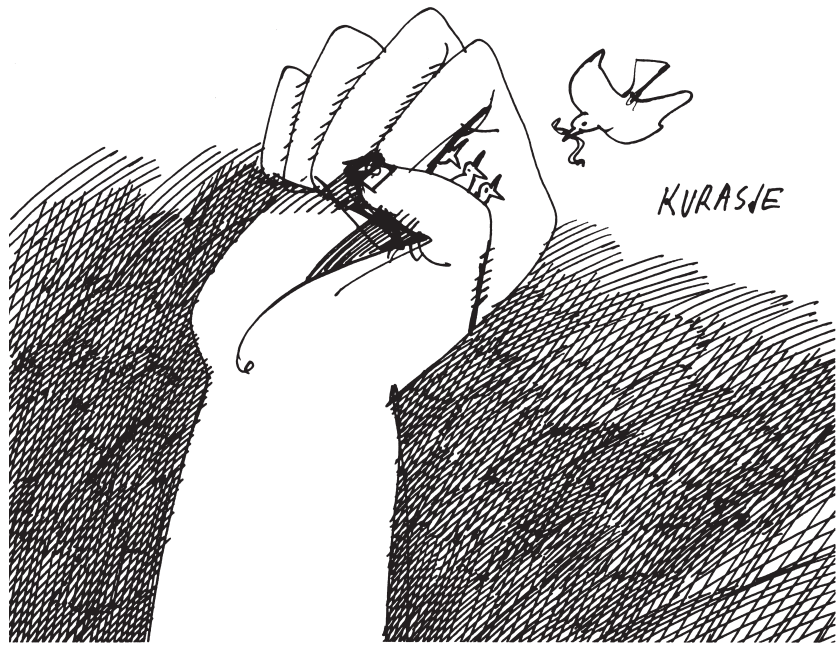
Det er efterhånden blevet et udbredt udsagn, at Marx's kriseteori handler om økonomi i snæver forstand. Heroverfor fastholder bogen, at kriseteorien er en omfattende og forhåbningsfuld teori om sociale forhold: om kapitalismens klassekampe, om oprør, revolutioner og contra-revolutioner og om utopierne om et bedre samfund.

Kapitalismen bryder ikke bare sammen. Den afsætter også utopier om det klasseløse samfund som frihedens rige og den skaber mulighederne for virkeliggørelsen af et sådant samfund.

BOGLADEPRIS: 69,- KR

PRIS SOM KURASJE-ABONNEMENT 54,- KR

Lars Qvortrup: KRISE, REVOLUTION, UTOPI

TEKLA

Teori och klasskamp

Hittills utkomna nummer:

Nr 8/9

Tema: *Östeuropa*

Agnes Heller: Marxistisk etik och östeuropas framtid
Herbert Marcuse: Protosocialism och senkapitalism
Bernd Rabehl: Kritik av neoleninismen
Cornelius
Castoriadis: Rysslands sociala regim
Nils Hybel: Praksis & socialisme
Debatt: Persson och Bundesen/Kruse om socialpolitik

Nr 7

Tema: *Svensk marxism*

Victoria Höög: Bo Gustafsson, vetenskap och politik
Peter Bundesen,
Filip Kruse: Socialpolitik och
Lennart Söderlund: Kapitalet och verkligheten (om Dahlkvists *Att studera Kapitalet*)
Hans Jørgen Thomsen: Finns det en dialektik i naturen? (kring Liedmans *Motsatsernas spel*)
Alan Sica: Göran Therborn genom kritiska ögon (recension)
Arne Melberg: Bahros Alternativ (recension)

Nr 6

Tema: *Socialisation*

Göran Dahl: Individ och kapital – till begri-
pandet av den subjektiva faktorn
under kapitalismen
Ute Volmerg: Om förhållandet mellan produk-
tion och socialisation
James Schmidt: Praxis och timlighet – Karel
Kosiks politiska teori
Oscar Negt:
Smårecensioner Demokrati och socialism

Nr 5

Tema: *Teknologi miljö och kapital*

Heimer Minssen,
Werner Sauerborn: Till kritiken av teknikbegreppet
i teorin om den »vetenskaplig-
tekniska revolutionen«

Ib Larsen: Kapitalistisk produktion och
miljöskydd

Vad är kapitalistisk teknologi? (recension)
Vad är kapitallogiken? - kring H-J Schanz
Smårecensioner

Nr 3/4

Tema: *Reformismen*

Jörn Hansen,
Ole Marquardt,
Peter Sørensen: Kapitalförståelse och reformism
– Om reformismens teoriehistori-
ska rötter
Göran Serin: Till förståelsen av socialdemokra-
tins och fackföreningsrörelsens
politik

Povl A. Hansen,
Lennart Söder-
lund:

Kapitalutvecklingen i Sverige

Johan Fornäs,
Ulf Lindberg,
Lars Hansson:

Tältprojektet

Nr 2

Ola Tunander: Arbetarerfarenhetens motsä-
gelser

Elmar Altvater
m.fl.:

Stat, kapitalackumulation och
sociala rörelser

Donald Broady,
Svante Weyler:

Borgerlig och proletär offen-
lighet. Kommentar till Negt/kluge
Det abstrakta arbetet och sinn-
lighetens öde

Alfred Krovoza:

Nr 1

Thomas Lindén: Början till en livshelhetlig marx-
ism (inledning till krahll)

Hans-Jürgen

Krahll:
Johan Fornäs:
Anders

Varuanalys och väsen
Det inre förtrycket

Molander:

Monopol och socialism i Lenins
imperialismanalys

Nr 10 utkommer i december-januari och handlar om naturvetenskap och teknologi.

Lösnummerpris: Nr 8/9 kostar 20,-, övriga 15,-. Prenumeration: 4 nr föt 50,-.

Postgiro: 11 27 34 - 9. Ange på talongen vilka nummer som önkas.

Adress: TEKLA, Box 1049, 221 04 Lund.

KRITIK AF REALANALYSEN

Christian Toft:

Indledning

Denne artikel sigter på at genoptage diskussionen af det, der er blevet kaldt historie-logikproblemet i kritikken af den politiske økonomi gennem en kritik af den løsning dette problem for 5-6 år siden foreløbig fik med realanalysen.¹

Realanalysen vil her blive identificeret med Altvater, Hoffmann, Schöller og Semmler's bidrag² for herved at rette kritikken mod den mest eksplicite formulering af realanalysens kapitalismeteoriske grundlag, og endvidere fordi Altvater m.fl.'s analyser har haft afgørende indflydelse på den danske realanalyses udvikling.

Artiklens knudepunkt er kritikken af W. Semmler's³ analyse af »værdi-pris transformationen« og hans formulering af en grundlæggende model for kapitalreproduktionen. Kritikken primære indhold er at i Semmler's analyse af kapitalreproduktionen og varebyttet under kapitalismen bliver værdibegrebet reelt overflødig. I stedet forankres analysen af prisrelationerne i kapitalernes »tekniske betingelser«, hvilket får betydning i analysen af de kapitalistiske produktionsforhold og bevægelseslove, idet udbytningsforholdene samt proftratebevægelsen bliver bestemt ved relationerne mellem enkeltkapita-

1. Artiklen har baggrund i en række diskussioner af 'realanalysestrategien', som i den senere tid er ført bl.a. på Sociologisk Institut, KU.

Vort teoretiske og politiske udgangspunkt er fagkritikken, hvor vi fastholder et af knudepunkterne i denne: videnskabskritikken. Netop dette at nødvendigheden af en kritik af den borgerlige samfundsvidenskab som led i en kritik af det kapitalistiske samfunds institutioner og overflade ikke er til stede som grundelement i »realanalysen« medfører, at denne havner i en art ny samfundsvidenskab.

2. E. Altvater, J. Hoffmann, W. Schöller, W. Semmler: »Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland del I+II« i Kurasje 12 og 13.

3. W. Semmler: »Zur Theorie der Reproduktion und Akkumulation« Verlag Olle & Wolter 1977.

lernes teknologisk innovationer. Over for Semmlers og realanalysetraditionens forståelse af værdi-pris-produktionspris forholdet hos Marx, peger vi på Schanz⁴ og Sandemoses⁵ bidrag, der – selv om de er meget abstrakte – synes at kunne videreudvikles positivt til en analyse af proftratebevægelse og kapitalernes konkurrenceformer.

1: Realanalysens politiske program

Altwater m.fl.'s analyser sigter mod »... at gøre nutiden begribelig som historie«. ⁶ Begrundelsen herfor skal ikke blot søges i en akademisk interesse, men også i interessen for at medvirke til at give arbejderbevægelsens og især fagforeningernes politiske strategi og taktik et nyt grundlag. ⁷ Det bliver derfor vigtigt for dem at undersøge det handlingsspillerum, som staten og fagforeningerne har i forhold til kapitalakkumulationen. ⁸ Med dette handlingsspillerum menes spørgsmålet om, hvorvidt og hvordan stat og fagbevægelse ud fra hver deres interesser kan bidrage til at overvinde krisen.

Herhjemme daterer realanalysen som analyse af totalkapitalens akkumulationscyklus sin start med J. Brinch: *Kapitalakkumulationen i Danmark efter 1940*, ⁹ der med Kurt Aagaard og Bo Elling¹⁰ var positiv i og med at den overhovedet var det første forsøg på at gå fra den almene diskussion af »Kapitalen« til en real historisk analyse. Udgangspunktet for bogen må ses i sammenhæng med det implicite program »rekonstruktionsfasen« formulerede: en total analyse af den danske kapitalisme. ¹¹ Med det niveau

4. Hans-Jørgen Schanz: »Skitse til en bestemmelse af overgangen fra II. til III. kapitalbind« i *Kurasje* nr. 11.

5. Jørgen Sandemose: »Overganger – En studie av Das Kapital« i *Kurasje* nr. 15/16.

6. Altwater, Hoffmann, Semmler, Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise, W-Berlin 1979, s. 8.

7. Op.cit. s. 5 og 388.

8. Op.cit. s. 13.

9. J. Brinch: »Kapitalakkumulation i Danmark efter 1940. Et forsøg på en konkret konjunktur-analyse.«

10. Bo Elling Nielsen og Kurt Aagaard Nielsen: »Kritik af Jens Brinch: »Kapitalakkumulation i Danmark efter 1940««. i Brinch m.fl.: »Kapitalakkumulation i Danmark efter 1940, 2, Diskussion og kritik«.

11. Disse intentioner kom f.ex. til udtryk i studenterfrontens »Danmarksprojekt«, se Peter Abrahamson og Svend Solvig: »Socialpolitik og Fagkritik« Stencil, sociologisk institut 1978. Især pkt. III.1.2.: »Kritik af realanalysestrategien«.

»rekonstruktionen« havde nået og med en erkendelse af at kapitalakkumuleringen og proftratebevægelsen måtte være udgangspunktet for kapitalismeanalysen, var det naturligt at tage hul på programmet i form af »en konkret konjunkturanalyse«. Disse udgangspunkter forklarer også, hvorfor Brinchs bog i stor omfang indeholdt metodiske og teoretiske diskussioner, der dels skulle formulere de »almene« problemer omkring teori og empiri, dels skulle formulere problemstillinger der kunne sætte konjunkturanalysen ind i en større teoretiske-empirisk sammenhæng – dvs. diskussionerne om stat, arbejderbevægelse og verdensmarked. Med Brinchs¹² svar til sine kritikere sker der et skred i forståelsen af konjunkturanalysen og dennes placering i formuleringen af teoretiske og empiriske problemstillinger. I hans opsummering af politiske muligheder og opgaver for akkumulationsanalysen ligger der som tendens at analysen af proftratebevægelsen og periodiceringen af akkumulationscyklen bliver selve udgangspunktet for det marxistiske analysearbejde.

Vi vil ikke argumentere imod at akkumulationsanalysen må være et af de væsentligste elementer i historiske analyser, men i Brinchs ansats – der er overtaget fra Altvater m.fl.¹³ – får akkumulationsanalysen en udgave, der i vidt omfang falder inden for nationaløkonomiens definition af sit analyseområde.

Dette kommer Brinch/Kjær¹⁴ ind på i en præsentation af Altvater m.fl.s artikel om kapitalens udviklingsfaser i Vesttyskland, hvor de i »en politisk afgrænsning af empirien« udtrykker, at Marx' »kritik af den politiske økonomi« har en »økonomisk form« eller en »umiddelbar økonomisk form«.

I en nyligt udkommet bog af Ole Fogh Kirkeby¹⁵ – der i sin forståelse af marxismen ser sig som videreudvikler af Altvater m.fl. – radikaliseres dette synspunkt, idet han opfatter Marx' teori som ren nationaløkonomi.

Denne reception af Marx' teori overser det helt centrale, at denne ikke alene er en kritik af økonomien inden for økonomiens sfære, men samtidig en kritik af den borgerlige teoris økonomibegreb, hvilket især gør sig gældende i Marx' analyse af klasserelationerne i bog I af »Kapitalen«. Over for »realanalysens« forskningsstrategi – der bygger på en forestilling om at Marx' teori er

12. J. Brinch: »Kapitalakkumuleringen i Danmark efter 1940, II« i Brinch m.fl. op.cit.

13. Altvater m.fl. op.cit.

14. J. Brinch og Tyge Kjær: »Realanalyserne – to skridt frem og et tilbage?« i Kurasje nr. 12.

15. Ole Fogh Kirkeby: »Marxismen som økonomisk videnskab« Roskilde Universitetsforlag 1979.

Han definerer marxismens problem nr. 1: »påvisningen af at forhold omkring arbejdskraftsinput og udbytning ved given teknologi bestemmer prisernes og profittens bevægelser.« Marxismen som økonomisk videnskab, side 221.

en art nationaløkonomisk konjunkturteori – vil vi fremhæve nødvendigheden af en kritik af det borgerlige samfunds tilsyneladende selvstændiggjorte sfærer, hvor kritikgrundlaget må være Marx' bestemmelse af det kapitalistiske samfunds klassegrundlag.

I dette program må en kritik af den borgerlige samfundsvidenskab være central, idet denne repræsenterer en systematisering af det kapitalistiske samfunds overfladeforhold.¹⁶

Ud fra ovenstående bliver det nu relevant at spørge, hvilke politiske praksismuligheder realanalysefolkene ser som målet med deres analyser?

Brinch formulerer disse meget generelt:

»Netop krisen anviser de universitære marxister den vigtigste opgave: eftervisningen af at kapitalismen er en historisk produktionsmåde og aldeles ikke naturgiven, eftervisningen af, at kapitalen bliver en skranke for sig selv, hvilket viser sig i krisen og en eftervisning af, at kapitalen er en skranke for den virkelige rigdom: disponibel arbejdstid.«¹⁷ Disse betragtninger synes ikke specielt at gå på det empiriske akkumulationsanalyse-projekt, men mere på perspektivet i at formidle »kritikken af den politiske økonomi« som sådan. Dette ses også i den tidligere nævnte artikel af Brinch/Kjær, hvor de i forbindelse med lignende passager har svært ved at begrunde nødvendigheden af overhovedet at foretage empiriske analyser.¹⁸

Som konkret politisk begrundelse for »realanalyser«, således som vi kender dem i dag i form af konjunktur og brancheanalyser, er ovenstående meget overordnede politikforestillinger ikke særligt oplysende. Langt mere konkret

16. Denne diskussion tages *ikke* op i realanalysen; men er i en dansk sammenhæng rejst af bl.a. Kurt Aagaard og Finn Dam Rasmussen, som begge forsøger at tematisere og udvikle det teori- og videnskabsbegreb i kritikken af den politiske økonomi, der kan imødekomme kravene til en videnskabskritik. Jvf. Finn Dam Rasmussen »Videnskab som samfundskritik« og Kurt Aagaard Nielsen »Åndsarbejde og videnskabskritik«. Begge i Kurasje nr. 23/24, Viborg 1980. En nærmere udarbejdelse og indholdsbestemmelse af en sådan videnskabskritik er det ikke muligt at fremlægge her. Det ville bl.a. forudsætte en langt mere gennemført kritik overvindelse af realanalysens udgangspunkter, end vi for indeværende ser os i stand til da disse artikler er fremkommet efter afslutningen af dette manuskript.

17. i Brinch m.fl. op. cit. side 137.

18. Selv om overordnet politik for »universitære marxister« er denne forståelse problematisk. Den er på den ene side udarbejdet ud fra den præmis at »universitære marxister« er adskilt fra arbejderklassen, på den anden side har den som program at det er disses analyser der skal systematisere og perspektivere de brudflader som krisen skaber. Over for dette program vil jeg henvise til fagkritikprogrammet således som det er formuleret på sociologisk institut, hvor de »universitære marxister«s opgave bliver at kritisere statsinterventionismen, idet denne optræder ydre og illusionær over for den kapitalsatte klassebevægelse. De »universitære marxister« skal understøtte denne bevægelse, ved at formidle sammenhængen mellem udbygningen og undertrykkelsen i kapitalforholdet på den ene side, og så de statslige politikker på den anden side.

formuleres »realanalysens« muligheder for en politisk strategi hos Altwater m.fl. Disse formulerer realanalysens funktion som materialistisk at bestemme arbejderbevægelsens eller fagbevægelsens handlingsspillerum,¹⁹ eller som de karakteriserer funktionen af deres nye bog:

»Derved handler det ikke om en abstrakt erkendelsestilvækst, men om udarbejdelse af viden, med hvilken politiske strategier og taktikker for arbejderbevægelsens organisationer, specielt for fagforeningerne, bedre kan etableres.«²⁰

Med dette sigte knytter de an til de nyere tendenser i samfundsvidenskabene, hvor der inden for økonomiteoriens område,²¹ – men også inden for problemområdet teknologi og arbejde²² – aktuelt er tendenser til at indtænke fagforeningerne som positivt handlende subjekt i det økonomiske system.

Dette sker vel at mærke uden at Altwater m.fl. diskuterer, hvilke konsekvenser dette sammenfald har for deres analyser og især for, i hvilket omfang de kan fastholde en systematisk kritik af det kapitalistiske samfund, som også kan forholde sig til den samfundsmæssige baggrund for, at fagforeningerne tillægges denne ændrede status i den borgerlige teori. Om ikke andet, så må det være klart at en videnskabskritisk tilgang ville stille dette sammenfald som et problem for de teoretiske overvejelser.

Når Altwater m.fl. formulerer det politiske mål som at levere viden til fagforeningernes taktik, da må de formulere deres analyseopgaver inden for fagforeningernes handlingsspillerum. Det er ud fra dette at de må reflektere »kritikken af den politiske økonomi« som nationaløkonomisk konjunktur- og strukturteori, idet fagforeningspolitikken primært drejer sig om beskæftigelses- og lønpolitikens muligheder i forhold til konjunkturudviklingen.

Spørgsmålet om hvornår og under hvilke betingelser arbejderklassen overskrider fagforeningernes kapitalsatte handlings- eller aktionssfære bliver meget vanskeligt at formulere, idet de grundlæggende klasseforholds udviklingshistorie bliver reduceret til udviklingen i økonomien.

Tilsvarende vil kritikken af fagforeningerne som kapitalistisk organisationsform blive blokeret. Kritikken bliver overhovedet i sin konsekvens bundet til kapitalismens horisont.

19. op.cit.: Kurasje nr. 13 side 84.

20. Altwater, Hoffmann, Semmler: »Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise. Ökonomie und Politik in der Bundesrepublik.« Verlag Olle & Wolter 1979.

21. Se J. Sandemose: »Ricardo, Marx og Sraffa. Kritik af den nyricardianske retning i moderne økonomisk teori«. Rhodos 1976. Se især kapitel 6: Økonomi og Politik i Sraffa-systemet.

22. Se »10-mandsgruppen«: »Arbejdsløshed og reproduktionsvilkår« i Sociologi nr. 5.

Nu er realanalysens teoretiske grundlag fortsat kritikken af den politiske økonomi. Vi må derfor også kunne spore dens økonomibegreb som en bestemt tolkning eller en bestemt refleksion af dette grundlag.

Dette vil være formålet i det følgende hvor det overordnede kritikpunkt er, at realanalysen formulerer spørgsmålet om historiske analyser ud fra et værdipris problem og ikke ud fra et merværdirate-profitrate problem. Dette er det teoretiske udtryk for »nationaløkonomismen«, idet merværdirate-profitrate forholdet er de værdilogiske udtryk for forholdet mellem de grundlæggende klasseforhold og de fremtrædende vækst- og fordelingsforhold, medens værdi-pris forholdet er en relation ved det enkelte kapitalvareprodukt, der allerede i udgangspunktet fikserer på kapitalernes indbyrdes konkurrence og dermed alene på vækstog fordelingsforholdene.²³

Kritik af realanalysens teoretiske og metodiske program

Altvater m.fl.s bidrag til realanalysediskussionen²⁴ er ikke alene væsentlig fordi de formulerede startskuddet til realanalysen, men også fordi de i den danske debat stadig repræsenterer det eneste up to date bidrag.

I forhold til den ovenstående kritik af realanalysens identificering af »kritikken af den politiske økonomi« som en art nationaløkonomisk konjunkturteori, vil vi nu antyde hvilke konsekvenser dette får i forhold til reciperingen af Marx' akkumulationsteori. Det drejer sig herved om en kritik af teori- og metodeforståelse som Altvater m.fl. formulerer.

En sådan metodekritik er nødvendig ud fra Altvater m.fl.s egen forståelse af forudsætningerne for analysen af kapitalens udviklingstendenser, hvor de formulerer kravet om at »først tage hul på nogle metodiske problemer« og hvor de definerer dette som: »Hertil er det nødvendigt med en grundlæggende forklaring af de forskellige undersøgelsesniveauer og af muligheden for anvendelse af indikatorer, som tages fra den borgerlige statistik«. ²⁵

Med forskellige niveau er forstår Altvater m.fl. en tredeling af det borgerlige samfunds totalitet (de virkelige forhold), i dets »indre organisation« (væsen), dets »nødvendige ydre fremtrædelser« og dets »historiske fremtrædelser«. ²⁶

23. Et lignende resultat kommer K. A. Nielsen frem til i Nordisk Forum nr. 17, Viborg 1978. Han formulerer dog fortrinsvis en metodisk-erkendelsesmæssig kritik, medens vi i det følgende forsøger en kritik specifikt ud fra den marxske værdilogik. De konkrete forslag til overskridelse af realanalysen i empirisk retning er inspireret af ham.

24. i Kurasje nr. 12+13 op.cit.

Altvater m.fl.: »Zum Problem der Profitratenberechnung« i PROKLA 24.

25. i Kurasje 12, side 27.

26. se skemaet op.cit. side 31.

I sammenhæng med disse niveauer ser de deres ærinde som en fremstilling af overfladekategoriernes bevægelse og ud fra dette at give en illustration af de grundlæggende bevægelser,²⁷ i forhold hertil dette er det endvidere deres ærinde at formulere det metodiske grundlag for analysen af de tre niveaues sammenhæng. På denne baggrund formulerer de kriterierne for en historisk analyse: »En historisk analyse er først en analyse af den kapitalistiske realitet, når den også afleder formerne, i hvilke samfundets indre organisation og dets bevægelseslove fremtræder med nødvendighed, og således bestemmer de mest overflademæssige former for de formidlingssammenhænge, som det samfundsmæssige arbejde fremtræder i, for derefter at gå over til en historisk analyse af denne overflades empiriske bevægelse«. ²⁸ Det er i denne forstand at vi kan kalde Altvater m.fl.s formuleringer en art program for realanalysen.

Selv om Altvater m.fl. i formuleringen af det borgelige samfunds tre niveauer tydeligt – men implicit – henviser til tidligere arbejder, som har beskæftiget sig med Marx' kapitalismeteoris opbygning,²⁹ så afviser de dog tydeligvis fra disse på et afgørende punkt. Hos Altvater m.fl. diskuteres de tre niveauer og deres sammenhæng, dels i meget abstrakte og almene termer, og dels ud fra værdi/pris forholdet.

For os er deres abstrakte opfattelse af kapitalismens struktur betinget af den måde de stiller problemet om forholdet mellem værdi og pris, hvorfor vi også beskæftiger os mest med dette. Det er også sidstnævnte som betinger deres afgørende forskel fra den mere traditionelle opfattelse af niveauerne i Kapitalen.³⁰

Af hensyn til den argumentationsstruktur som Altvater m.fl. betjener sig af, bliver vi dog også nødt til at gå ind på deres abstrakte niveaudeling, hvor vi samtidig kommer ind på deres opfattelse af borgerlig nationaløkonomi.

Hos Altvater m.fl. er kapitalismens indre organisation ikke ekspliciteret meget mere end ved begrebet i sig selv. Ud fra denne indre organisation fremstår kapitalismen med nødvendighed på overfladen som en »fortryllet verden«, der er opsplittet i tilsyneladende selvstændige og uafhængige del-elementer. Som et sidste niveau fremstår det kapitalistiske samfund ikke alene som denne overflade. Der tilføjes fordrejende elementer som skyldes den hi-

27. op.cit. side 37.

28. op.cit. side 30.

29. Blandt andet:

R. Rosdolsky: »Kapitalens tilblivelseshistorie«

H. Reichelt: »Kapitalbegrebets logiske struktur hos Karl Marx«.

30. Netop indførelsen af konkurrencen og gennemsnitsprofitraten i analysen er det karakteristiske for forholdet mellem kapital i almenhed og de mange kapitaler hos Rosdolsky. Se »Kapitalens tilblivelseshistorie« s. 48-57.

storiske bevægelse i overfladeformerne, eller som skyldes »selve denne overflades ikke-struktur«,³¹ eller overfladens »egenliv«. ³² (Niveauet »historiske fremtrædelser«).

Der er al mulig grund til at kritisere og dermed afmystificere denne niveauinddeling, der – idet den er uhyre alment formuleret – i lang tid har dannet skole for enhver type historisk analyse.

Den nødvendige overflade karakteriseres som:

»Det samfundsmæssige arbejdes formidlingssammenhæng sker i selvstændiggjorte former over for de enkelte, arbejdere og kapitalagenterne. Også samfundets bevægelse begribes som selvstændiggjort bevægelse, der udtrykkes som kvantitativ forandring i de tendenser, som modsvarer separate kategorier.«³³ Og som eksempel på dette nævnes en række opgørelser fra statistikken.

Som generel karakteristik af agenternes (eller de enkeltes) refleksion af den samfundsmæssige udvikling indeholder denne udtalelse både noget rigtigt og forkert.

Det forkerte ligger i, at det borgerlige samfunds overflade og dermed agenternes bevidsthed ikke kan opsplittes i separate kategorier, på den måde som Altwater m.fl. udtrykker det. Det borgerlige samfunds overflade er overflade fordi kapitalforholdet reflekteres som overhistorisk og naturgroet for agenterne, og det er ud fra denne grundsubstans i agenternes refleksion af samfundet, at *sammenhængene* i samfundet reflekteres. I denne forbindelse er der væsentlige forskellige på hvorledes det borgerlige samfund (eller elementer af dette) betragtes af de enkelte samfundsklasser (herunder den politiske økonom og statsteknokraterne).

Det rigtige ligger i, at den manglende umiddelbare erkendelse af kapitalforholdets historisitet allerede på forhånd har vanskeliggjort en borgerlig nationaløkonomisk konjunkturforskning og måske hidtil endog har overflødiggjort en sådan. En sådan forskning inden for borgerlig nationaløkonomi har ikke hidtil været særlig omfattende, og befinder sig vel stadig på et niveau, hvor man – med Altwater m.fl.'s karakteristik af Schumpeter's tilgang – på baggrund af konjunkturbevægelsernes *symptomer* forsøger at opstille langsigtede tidsrækker og forsøger *induktivt* at udforske deres lovmæssigheder.³⁴

31. i Kurasje 12 op.cit. side 35.

32. op.cit. side 32.

33. op.cit. side 30.

34. op.cit. side 35.

Det er problematisk når de udelukkende diskuterer Schumpeter som et eksempel på borgerlig konjunkturteori, idet denne er et ekstremt udtryk for en positivistisk opfattelse af det videnskabelige indhold i økonomiteorier som en »box of tools«. Se Dobb: Theories ... s. 3-4.

I de videre bemærkninger til Schumpeter³⁵ træder deres egen forståelse af overfladeforholdene imidlertid fatalt frem, idet de synes at se den marxske teori som en alternativ tilgang til konjunkturforskningen, hvor denne da kan formulere de sammenhænge mellem symptomerne, som den borgerlige videnskab ifølge Altvater m.fl.s definition ikke kan.

Ud fra dette får de et mærkværdigt ambivalent forhold til den borgerlige nationaløkonomi. Dels udtrykker de, at de borgerlige nationaløkonomer ikke kan reflektere nogen form for sammenhæng, og dels mener de at måtte bruge den borgerlige nationaløkonomis begreber.

»Således går det til, at vi i denne fremstilling så at sige bevæger os på »dobbelgrund«: Når vi benytter den borgerlige statistiks *empiriske* materiale, befinder vi os helt inden for den borgerlige økonomis begrebsramme, derimod lægger vi den Marxske teori til grund for afledning af tendensudsagn. Denne fremgangsmåde kan ikke undgås, i første del af denne artikel har vi givet en begrundelse for den«.³⁶

Også i forhold til værdi/pris problemet (som vi nu vil beskæftige os med i resten af punktet) bliver denne opfattelse af overfladesammenhængene fatal. For fuldstændighedens skyld vil vi fremføre, at det nok er opfattelsen af prisforholdene, som ubevidst har virket tilbage på deres overfladebegreb. Prisrelationerne bliver opfattet som konsekvent anarkiske eller selvstændiggjorte i forhold til værdirelationerne. Kun over en længere periode kan der sluttes tilbage til værdirelationerne, og samtidig angives en lang række modifikationer for denne tilbageslutning (eller »Ruckschlussverfahren« PROKLA 24), hvilket har været kritiseret fra flere sider.³⁷ Vi er dog langt mere interesserede i

35. op.cit. side 36.

36. i Kurasje nr. 13 op.cit. side 7.

37. Diefenbach m.fl.: »Wie Real ist die Realanalyse« i PROKLA 24, Brinch og Kjær op.cit.

K. Aa. Nielsen i N.F. 17 op.cit.

Gronow m.fl. i Häften för Kritiska Studier nr. 7-8 1976. Senest har Ole Fogh Kirkeby op.cit. kritiseret dette forhold (se hans pkt. 3.0.2.)

Han går så vidt til at kritisere Altvater for »videnskabeligt diletanteri« og for på forskellige måder at »ødelægge marxismen«. Disse stærke ord går ikke på Altvater m.fl.s. overordnede forståelse af marxismens omfangslogik, men på deres konkrete løsningsforsøg omkring værdi-pris forholdet, som Kirkeby finder er uløselige. Kirkebys egen alternative model er imidlertid svært at få hold på, idet hans teser og holdninger synes at være forskellige på forskellige steder i bogen. F.eks. udtrykker han at man ikke kan foretage en verifikation af marxismen på grundlag af det borgerlige datamateriale (s. 9), men senere udtrykker han at det er muligt at »efterprøve om arbejdsværditeorien er gyldig i marxsk regi« (s. 289). En anden pointe for Kirkeby er »at jeg her kun taler om »bytteværdi« og ikke om »værdi«, fordi det er denne bogs tese, at værdi kun optræder i form af priser og at man ikke kan udskille et værdiplan under nogen form, altså hellere i form af regning med arbejdstidsenheder.« s. 34. Ikke desto mindre taler han hele bogen igennem om værdi og

det problemkatalog som sættes op over for kritikerne, både fordi Altvater m.fl. selv allerede i udgangspunktet har erkendt og delvis fremført disse problemer, men også og især fordi netop deres problemformuleringer – trods kritikken – synes at være de mest fremherskende. Desuden vil vi i kritikken af Semmler vise at han omgiver løsninger på problemerne.

Den teoretiske formulering af problemerne er mest eksplicit i PROKLA 24 i forbindelse med ovenstående kritik og indeholder primært:

a. Problemet om værdi/pris transformationen.

b. Problemet om forholdet mellem markedspriser og værdi-produktionsprisen.³⁸

I artiklen i Kurasje nr. 12 er punkt a identisk med forholdet mellem niveauerne »indre organisation« og »ydre fremtrædelser«, og værdi-pris analyseres udelukkende ud fra de almene metodeprincipper, som gælder for forholdet disse niveauer imellem. Men ligesom disse niveauer ikke er analyseret ud fra deres substantielle side, da er værdi-pris forholdet heller ikke analyseret ud fra det forhold som er bestemmende for denne relation – dannelsen af den almene gennemsnitlige profitrate.

I realiteten er det karakteristiske for disse to niveauer hos Altvater m.fl. et principielt ikke-måleligt værdiniveau og et principielt måleligt prisniveau. Det afgørende for disse niveauer bliver således ikke analysen af klasseforholdet mellem kapitalistklassen og arbejderklassen (repræsenteret ved den samfundsmæssige merværdirate), og konkurrencen mellem kapitalerne (repræsenteret ved den samfundsmæssige profitrate) set i forhold hertil.

Langt mere repræsenterer forholdet mellem merværdirate og profitrate et udelukkende formelt problem om hvad der virker mest ind på konjunk-

værdiplan, og dette også i væsentlige sammenhænge, f.eks. hvor han argumenterer for en »gennemsnitsindustri«: »Allerede på nuværende tidspunkt skal det fremhæves, at denne »gennemsnitsbranche« eller »gennemsnitsindustri« – betegnelserne bruges i det følgende synonymt – ikke kan indikere arbejdsværdiplanet direkte og at de numeriske udtryk, der udvikles på grundlag af denne, ikke kan tages til indtægt for værdikategorierne.« s. 42. Et tredje eksempel kan være hvor han refererer forskellige mulige standpunkter til forholdet Marx-Sraffa (s. 46-47), men han udtrykker ikke sit eget standpunkt. På side 48 udtrykker han at Sraffas system »på det simpleste niveau i mangt og meget logisk set *må* være identisk med Marx' bestemmelse«, medens han side 242 udtrykker at Sraffas samfundsmodel er »helt fremmed for det arbejdsværditeoretiske perspektiv.«

Om vi skal benytte den samme jargon som Kirkeby gør i kritikken af Altvater, da er hans arbejde karakteriseret ved »videnskabeligt diletanteri«, hvor selve det at knytte kommentarer til alskens problemstillinger er vigtigere end forsøget på at sætte problemerne ind i den rigtige sammenhæng, og end forsøget på at give systematiske løsninger på problemerne.

38. Problem b i programmet er tildels et afledt problem af a. Det afgørende nye problem som punktet stiller er spørgsmålet om inflationen. I resten af artiklen vil vi kun beskæftige os med pkt. a.

turbevægelsen – lønbevægelsen eller bevægelsen i den konstante kapitalstørrelse, hvor begge er underlagt det samme empiriske princip – værdi-pris forholdet.

I forhold til den marxske metode gøres interessen for bestemmelsen af kategoriernes konstitueringsgrundlag ydre i forhold til den teoretiske og empiriske anvendelse af kategorierne. Den bliver en logisk procedure, som ikke har noget at gøre med kapitalens reelle bevægelse som totalitet. Fikseringen på værdi-pris forholdet er samtidig begrundelsen for at Altvater m.fl. i den konkrete analyse må konstruere et proftrateaggregat – dvs. sammensætte dette af enkeltstående elementer – idet afvigelsen mellem værdi og pris i realiteten kun kan reflekteres i forhold til den enkeltstående vare, og ikke i forhold til kapitalen som helhed.

I PROKLA 24 antydes en udfyldning af problemet, som gør brug af den mere »klassiske« diskussion af værdi-pris transformationen.

W. Semmlers bog repræsenterer en konkretisering og delvis udfyldning af dette program. Vi vil kritisere denne og forsøge at vise at formuleringen af værdiforholdet og prisforholdet som to selvstændige systemer reelt fører en ricadianisering af den marxske teori med sig.

2: Kritik af værdi og pristransformationsdiskussionen hos Bortkiewicz og Semmler

Som vi så foran var det styrende i Altvater m.fl.s. forståelse af værdilogikkens status forholdet mellem værdi og pris – en forståelse der var styret af et reelt (men forkert formuleret) ønske om at gøre marxismen empirisk udsagnskraftig. Samtidig så vi at deres analyse af forholdet mellem værdiniveau og prisniveau selv inden for deres egne præmisser var mangelfuldt. Semmlers bog må ses som et udarbejdet forsøg på at give disse problemer en teoretisk løsning, især hvor han diskuterer værdi-pris problemet, merværdirate og proftrate i produktionsprissystemet og forholdet mellem proftrate og kapitalrentabilitet.³⁹

I det følgende vil vi diskutere Semmlers opfattelse af disse problemer, og udelader således hele hans diskussion af forholdet mellem privat produktion

39. I det nyeste bidrag til empirisk analyse af akkumulationsudviklingen er de af Semmler udviklede sammenhænge kun delvist anvendt. Langt mere går deres betragtninger tilbage til de sammenhænge og problemstillinger som blev udviklet i PROKLA 24. se Altvater m.fl.: Vom ..., kap. 3.

og offentlig sektor. (afs. V). Men først vil vi fremdrage den metode han mere overordnet anvender i sit forsøg på at gøre »kritikken af den politiske økonomi« mere empirisk anvendbar. Han kritiserer »rekonstruktionsfasen«⁴⁰ for, at der i denne ikke blev taget tilstrækkelige hensyn til de kvantitative sammenhænge i samfundet, men udelukkende til de kvalitative formbestemmelser. Til gengæld har den borgerlige nationaløkonomi udelukkende behandlet de kvantitative aspekter i den marxske »arbejdsværditeori«. Det er ud fra dette at han formulerer sit program.⁴¹

»Vi vil i det følgende ved hjælp af matrixfremstillingen af reproduktionsprocessen forsøge at forbinde begge problemområder med hinanden.«

Allerede ud fra dette program kan vi fremhæve, at det er problematisk at han vil forbinde den borgerlige nationaløkonomis analyser med de marxistiske. Intet sted synes han at formulere det grundlæggende spørgsmål om de borgerlige multisektorale analyser kvalitativt kan forbindes med Marx' reproduktionsmodel. Når Semmler overhovedet er kritisk over for nationaløkonomien (dvs. kritisk over for dens grundlæggende paradigmer og strukturer), da identificeres denne udelukkende ved neoklassikken, og i forhold til dette formulerer han sin kritiktradition som værende både den klassiske og den marxske. Det må betyde at han identificerer disse to teoridannelser på afgørende punkter. I denne forbindelse har vi en parallel tilbage til Altvater m.fl.s. snævre identificering af borgerlig konjunkturteori med Schumpeters rendyrkede positivisme.

I vores konception må Marx' teori forstås som kritik af enhver borgerlig nationaløkonomi – omend kritikken naturligvis må variere med dennes udformning. Samtidig må perspektivet i denne kritik forstås som værende et af de første skridt til en kritik af kapitalismens historiske udvikling.

a. Værdi-pris transformationen

Ud fra vores tese om at værdi-pris problemet er det styrende både i Altvater m.fl.s. og i Semmlers konception, vil jeg se på Semmlers diskussion af dette forhold før vi i næste punkt mere indgående diskuterer hans reproduktionsmodeller, og i det sidste punkt diskuterer modellernes konsekvenser for forståelsen af profiratebevægelsen.

40. Efter hvad jeg kan forstå på Semmler har man i Vesttyskland kun arbejdet med den marxske fremstilling inden for »Kapitalens« tre første kapitler. Han henviser til Reichelt, men denne kan netop kritiseres for ikke at diskutere mer værdirate-profitrate problematikken (se Schanz i Kurasje 11), dvs. netop den problematik som er Semmlers.

41. Semmler op.cit. side 40-42.

Forståelsen af forholdet mellem værdi og pris og produktionspris som et »transformationsproblem« eller som en transformation af værdierne over i priser, går tilbage til Bortkiewicz' Marx-kritik.⁴² Bortkiewicz kritiserede Marx' metode til at bestemme gennemsnitsprofitten og produktionsprisen, idet Marx i denne bestemmelse (eller omregning) kun transformerede output og ikke input. Over for Marx' model og metode konstruerede Bortkiewicz en anden model der tog højde for dette forhold. I de videre teoretiske undersøgelser af værdi-pris problemet har det langt mere end Marx' egne formuleringer været Bortkiewicz' alternative model som har dannet udgangspunktet – således også hos Semmler. Når vi i det følgende forholdsvis omstændeligt refererer Bortkiewicz, da har det en pointe i sig selv over for den traditionelle behandling af problemet, hvor det primært drejer sig om matematiske sammenhænge inden for et ligningssystem.⁴³

Bortkiewicz tager udgangspunkt i Marx' skemaer for omregning af værdier til priser i 3. bind af Kapitalen (kap. 9). Marx opererer her med en model med 5 kapitaler, hvor udligningen af de forskellige profitrater til en gennemsnitlig profitrater medfører at de enkelte varers priser afviger fra deres værdier, men samtidig understreger Marx, at på totalsamfundsmæssig niveau bliver merværdi = profit og værdi = pris. Bortkiewicz ændrer de talmæssige proportioner i Marx' skemaer,⁴⁴ idet han tolker de 5 kapitaler ind i en 3-sektor model, hvor sektor I producerer forbrugsvarer for arbejderne, sektor II producerer produktionsmidler og sektor III producerer »luksusvarer« eller varer som kapitalisterne køber for merværdien. Med Bortkiewicz' tal ser forholdet mellem værdiregning og prisregning således ud:

42. Det drejer sig om hans tre artikler i *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* Tübingen 1906-1907, der havde titlen »Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System« samt en artikel i *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 1907 med titlen: *Zur herichtigung...* Disse er genoptrykt i: *Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System* s. 31-176, i *Poloek* 2000 (1970), i serien *Etappen bürgerlicher Marxkritik* Band 2.

Af mere kendte navne som står for Bortkiewicz' synspunkter og analysemetode kan bl.a. Sweezy nævnes.

43. Se Semmler senere i punktet.

Steedman: »Marx after Sraffa«.

K. Nielsen & H. Plaschke: »Værdi og produktionspris hos Marx og Sraffa« i *tidsskrift for politisk økonomi* 1975 nr. 3 & 4. I denne artikel findes samtidig en overskuelig oversigt.

44. Når Bortkiewicz indfører en tresektor model, da er det ud fra et ønske om at kombinere Marx' skemaer fra bog 3 med reproduktionsskemaerne i bog 2. I denne forbindelse fejltrejer han reproduktionsskemaerne når han indfører en tresektor model. Marx' model er en tosektor model.

Table 1: Value calculation:

Produktions- sfære	Konstant kapital (k)	Variabel kapital (v)	Forbrugt konstant kapital	Merværdi (m)	Værdi V	Profitrate m
						----- c + v
I	80	20	50	20	90	20%
II	70	30	50	30	110	30%
III	60	40	52	40	132	40%
IV	85	15	40	15	70	15%
V	95	5	10	5	20	5%
I-V	390	110	202	110	422	22%

Table 2: Price calculation

Produktions- sfære	Konstant kapital (k)	Variabel kapital (v)	Forbrugt konstant kapital (a-k)	Kost- pris (a-k+v)	Profit	Pris	Afvigelse mellem pris og værdi (P-V)	Pro- fitrate m'
					m'	P	----- k + v	
I	80	20	30	70	22	92	+2	22%
II	70	30	30	80	22	102	-8	22%
III	60	40	52	92	22	114	-18	22%
IV	85	13	40	55	22	27	+7	22%
V	95	5	10	15	22		+17	22%
I-V	390	110	202	312	110	422	0	22%

Bortkiewicz' kritik af Marx går nu på, at »de to principper for værdi- og prisregning bliver ikke nok holdt ude fra hinanden«⁴⁵ og senere – »hans fejl består deri, at han uforandret tager flere størrelser fra værdiskemaet med over i prisskemaet. Ved en omregning af værdier til priser må man ikke tage de i de forskellige produktionsfærer anlagte konstante og variable kapitaler ud af denne omregning.«⁴⁶

Med andre ord – det er ikke tilstrækkeligt at omregne output til priser, idet input også er købt på markedet til produktionspriser hvorfor k og v må afvige

45. op.cit. side 82.

46. op.cit. side 82-83.

fra deres værdi. Det er denne kritik og de sammenhænge som Bortkiewicz og senere Semmler udvikler herud fra, vi primært vil beskæftige os med i dette punkt.

Men først vil vi påpege at Bortkiewicz finder det muligt på et mere banalt niveau at afvise Marx' transformation.⁴⁷ For Bortkiewicz kan den samlede værdi kun være lig den samlede pris når pengevarerne har nøjagtig gennemsnitlig organisk sammensætning. Ellers vil en transformation fra forskellige profitrater til den gennemsnitlige også påvirke pengevaren, og dette proportionalt med dennes organiske sammensætning. Om pengevaren har en lav organisk sammensætning da vil dennes »størrelse« falde når vi indfører den gennemsnitlige profitrater og omvendt. Allerede af denne grund vil den samlede værdi kun under ovenstående restriktive forudsætninger være lig den samlede pris.

Men hvad med Bortkiewicz' hovedkritik mod Marx, nemlig at denne ikke har taget højde for at k og v også må transformeres til priser? Ud fra sin opfattelse af økonomien som en 3-sektor økonomi inddeler han de 5 produktionsfærer i 3 sektorer, hvor disse ud fra *værdiskemaet* har følgende kvantitative relation:

sektor I : produktionssfære I+V ($90 + 20 = 110$)

sektor II : produktionssfære III+IV ($132 + 70 = 202$)

sektor III: produktionssfære II (110)

Som vi ser (skemaerne s. 15) er værdien af produkterne i sektor I lig den samlede variable kapital, sektor II er lig den samlede konstante kapital og sektor III lig den samlede merværdi. Ud fra dette spørger Bortkiewicz hvorledes disse proportioner optræder i *prisskemaet*?

sektor I : produktionssfære I+V ($92 + 37 = 129$)

sektor II : produktionssfære III+IV ($114 + 77 = 191$)

sektor III: produktionssfære II (102)

Som vi ser er værdien af produktresultatet i sektor I større end den samlede variable kapital, således at arbejderne ikke er i stand til at købe produkterne fra denne sektor. På samme måde er der opstået uligheder m.h.t. forholdet mellem de enkelte sektorer og henholdsvis k og m . Alene som følge af transformationen af værdier til priser er der opstået disproportioner i økonomien, og Bortkiewicz udtrykker:

»Hermed er det bevist, at man indvikler sig i indre modsigelser, hvis man på den måde, som Marx gør, afleder priserne af værdierne.«⁴⁸

47. op.cit. side 84-86.

48. op.cit. side 82.

Ifølge Bortkiewicz skyldes dette, at k og v og delvis m ikke er transformeret til priser, d.v.s. at k og v ikke reflekterer den gennemsnitlige profitrate. At denne »transformation« er nødvendig finder han belæg for hos Marx.⁴⁹

Over for det sidste må vi pointere at Kapitalens bog 3 kun er manuskripter fra Marx' hånd, samt at det dog er væsentligt at Marx ikke forsøgte en sådan »transformation«, hvilket Bortkiewicz indrømmer.

Over for Marx' model konstruerer Bortkiewicz nu en alternativ model, hvor ikke alene output bliver transformeret til priser, men også input.⁵⁰ I denne model opfattes værdiniveauet som et »Index eines Austauschverhältnisses«. Over for dette er prisrelationerne et lignende indeks, det er blot virkeligheden meget nærmere, idet det reflekterer den gennemsnitlige profitrate.⁵¹ Dvs. værdisystemet og prissystemet er konstrueret på samme måde, blot er der forskellige profitrater i værdisystemet og ens profitrater i prissystemet.

Han opererer med en 3-sektor reproduktionsmodel, hvor denne med »værdiregneheder« (Wertrechnung) udtrykkes således:

Sektor I: produktionsmidler, sektor II: arbejdernes konsumtionsmidler, sektor III: kapitalisternes konsumtionsmidler.

$$\begin{aligned} \text{sektor I} &: c_1 + v_1 + m_1 = c_1 + c_2 + c_3 \\ \text{sektor II} &: c_2 + v_2 + m_2 = v_1 + v_2 + v_3 \\ \text{sektor III} &: c_3 + v_3 + m_3 = m_1 + m_2 + m_3 \end{aligned}$$

Merværdiraten er lig med $r = m / v$

Ovenstående ligninger kan da også skrives således:

$$\begin{aligned} \text{sektor I} &: c_1 + (1+r)v_1 = c_1 + c_2 + c_3 \\ \text{sektor II} &: c_2 + (1+r)v_2 = v_1 + v_2 + v_3 \\ \text{sektor III} &: c_3 + (1+r)v_3 = m_1 + m_2 + m_3 \end{aligned}$$

Herudfra vil han nu konstruere den korrekte overgang til prissystemet.

49. op.cit. side 83.

50. Som baggrund for Bortkiewicz model fører han en kritik af Marx' *matematiske* metode. Han finder, at en af årsagerne til at Marx ikke gennemfører en rigtig transformation skyldes Marx' begrænsede matematiske kundskaber. I stedet for Marx' *aritmetiske* metode, der inkluderer at man må forudsætte kendte størrelser (her værdistørrelser), indfører Bortkiewicz en *algebraisk* metode, hvor der kan opereres med flere ubekendte og dermed simultan bestemte størrelser (her profitrate og priskoefficienter) se s. 103-104.

51. Allerede i disse formuleringer bliver det eksplicit hvor nær »realanalysens« opfattelse og Bortkiewicz' ditto hinanden.

Til dette indfører han betegnelser for forholdet mellem værdier og priser (en art »transformationskoefficienter«):

x er forholdet inden for sektor I, y inden for sektor II og z inden for sektor III. Desuden indføres q for den gennemsnitlige profitrate.

Dermed finder han et »prissystem«:

$$\begin{aligned} \text{sektor I} & : c_1 \cdot x + v_1 \cdot y + (c_1 \cdot x + v_1 \cdot y) \cdot q = (c_1 + c_2 + c_3) \cdot x \\ \text{sektor II} & : c_2 \cdot x + v_2 \cdot y + (c_2 \cdot x + v_2 \cdot y) \cdot q = (v_1 + v_2 + v_3) \cdot y \\ \text{sektor III} & : c_3 \cdot x + v_3 \cdot y + (c_3 \cdot x + v_3 \cdot y) \cdot q = (m_1 + m_2 + m_3) \cdot z \end{aligned}$$

eller:

$$\begin{aligned} \text{sektor I} & : (1+q) \cdot (c_1 \cdot x + v_1 \cdot y) = (c_1 + c_2 + c_3) \cdot x \\ \text{sektor II} & : (1+q) \cdot (c_2 \cdot x + v_2 \cdot y) = (v_1 + v_2 + v_3) \cdot y \\ \text{sektor III} & : (1+q) \cdot (c_3 \cdot x + v_3 \cdot y) = (m_1 + m_2 + m_3) \cdot z \end{aligned}$$

Dermed har vi et ligningssystem, hvor der i tre ligninger opereres med fire ubekendte. Transformationsproblemet stiller sig nu som et matematisk problem. Da der i tre ligninger kun kan opereres med tre ubekendte, må en af de ubekendte forudsættes at være konstant, dvs. at den ikke forandres ved transformationen.

Bortkiewicz vælger produkterne fra sektor III som enhed, og sætter $z=1$, hvorved der postuleres at produktionspriserne fra sektor III svarer til værdien. Om man løser ovenstående ligninger med denne forudsætning, da er total profit lig med total merværdi, medens total pris kun i særligt fælde svarer til total værdi. Mener man som f.eks. Winternitz finder, at det er bedre når samlet værdi er lig samlet pris og derfor holder andre faktorer konstant, så finder man at total profit kun i undtagelsestilfælde er lig med total merværdi.

Semmlers behandling af Bortkiewicz og hans efterkommere tager udgangspunkt i en konstruktion af et »lineært ligningssystem for produktionspriserne«, hvor han bestemmer priserne og profitraten simultant.⁵² De determinanter som er indeholdt i dette, udtrykker han i forhold til værdi-pris transformationen således:

»Med denne simultane bestemmelse af priser og profitrate er værdipris-transformationsproblemet dog endnu ikke løst. På den ovenfor angivne måde får man udelukkende ligevægtspriser, der ikke er afledt af værdierne og hvori udelukkende *tekniske betingelser* (udtrykt i teknologimatrixen) indgår.«⁵³

52. Semmler op.cit. side 53-55.

53. op.cit. side 55.

Derfor vil han gå ind på værdisystemet for at se på forholdet mellem dette og prissystemet.

I forbindelse hermed kritiserer Semmler Bortkiewicz' analysemodel primært fordi den er en tre-sektor model.⁵⁴ Som supplement anvender han da en multisektoral model, og han finder, at Marx' teoremer ved overgangen fra værdi til pris kun gælder tilnærmelsesvist. Disse teoremer er: den samlede værdisum = den samlede prissum, den samlede merværdi = den samlede profit, kostpris er mindre end varens værdi, og pris = værdi i industrifærer med gennemsnitlig organisk sammensætning.⁵⁵

Spørgsmålet er her, hvor stort springet er fra Bortkiewicz' 3-sektormodel til Semmlers multisektormodel, set i forhold til Marx' værditeori.⁵⁶ Tanken bag tre-sektor modellen er, at produktionen inden for hver sektor er nøjagtig ens, hvor »transformationskoefficienterne« da angiver den afvigelse mellem værdi og pris som produkterne i hver sektor er udsat for. Men om man frafaldt den forudsætning at der kun eksisterer tre sektorer, da ville det blot betyde at antallet af »transformationskoefficienter« tilsvarende måtte øges. Derfor er det stadig relevant at følge Bortkiewicz' videre kritik af Marx, og vi vil sammenholde den med de resultater Semmler kommer frem til ud fra sin mere avancerede matematiske tilgang.

Her er det centralt både over for Bortkiewicz og over for Semmler at spørge hvilken status værdibegrebet har, når profitraten er bestemt simultant med prissystemet og derfor ikke determineret af værdiforholdene således som hos Marx. Faktisk vender Semmler Marx' problemstilling om: Det egentlige problem er ikke at bestemme produktionsprissystemet ud fra værdiforholdene, men omvendt at knytte »forbindelseslinier« fra prissystemet *tilbage* til værdisystemet.

For Bortkiewicz er det kun muligt at fastholde et begreb om værdien ved at han på ricardiansk vis sætter denne som umiddelbart mål for den tekniske udvikling. Endda er dette mål ikke strengt nødvendigt. Det kan tværtimod erstattes med et andet, hvilket kommer tydeligst frem, hvor han sammenligner Marx' teori med Dmitrieffs, der tager udgangspunkt i Ricardo:

54. op.cit. side 63-66.

55. op.cit. side 62.

56. I denne forbindelse er vi enige med Glombowski (i Mehrwert nr. 13), der i hans skitse over transformationsproblemet historie fremfører »..., hvorledes forholder værdipris-relationen sig til de lineære produktionsmodeller, der i en nutidig sammenhæng er blevet trukket ind i diskussionen om den? I tilslutning hertil forsøger jeg at vise, at de ældre løsninger (bl.a. Bortkiewicz), der er formuleret i sammenhæng med de marxiske reproduktionskeamer, i sidste ende indeholder den samme strukturering af problemet.« (s. 11 se også s. 16-20, hvor han gennemgår Bortkiewicz' »løsningsforsøg«). Vores understregning.

»Selv om Dmitrieff selv fuldstændig tager afstand fra at bringe sit lignings-system i sammenhæng med det marxske skema – derfor ignorerer han også værdiregning som modsætning til prisregning – og snarere søger anknudning til Ricardo, er man dog berettiget til at sige, at der her foreligger en teoretisk konstruktion, som ganske er holdt inden for den marxske problemstilling. Idet varenes tekniske produktionsbetingelser – inklusiv de tekniske produktionsbetingelser for varen arbejdskraft, som finder udtryk i en given realløn – i denne konstruktion fremtræder, nøjagtig som hos Marx, som sidste og afgørende bestemmelsesårsager.«⁵⁷

I denne forbindelse er værdibestemmelsen udelukkende en hjælpestørrelse (»Hilfsgröse«), som skal tjene til at præcisere profitteorien, hvor profitten udspringer af teknologien og klassekampen. Vi ser her en tydelig parallel til Semmler, idet denne, som det er fremgået, lader sin bestemmelse af priser og proftrate udspringe af de tekniske betingelser.

Bortkiewicz' betragtninger indeholder en fejlagtig identificering af den marxske værdi- og profitteori med den ricardianske. Den samme identificering viderefører Semmler, idet han knytter an til Bortkiewicz, og idet han lader teknologien være determinerende for profitraten og priserne.

For at vise at ovenstående betragtninger på »transformationsproblemet« hviler på en ricardiansk værditeoris forudsætninger, vil vi give et kort rids af denne – uden dog at påstå at netop værditeorien er det mest interessante ved ricardos teori.⁵⁸

Ricardo betragter udelukkende arbejdet som konkret arbejde nedlagt i produktet, idet han gennem en teoretisk refleksion reducerer de heterogene former for arbejde til en gennemsnitsstørrelse, og lader denne være værdibestemmende målt ved arbejdstiden, hvilken han kalder varens »absolutte værdi«. Som konkret arbejde – omend reduceret til en art gennemsnitlig arbejdsart – besidder denne naturligvis ingen anden kvalitet end at kunne fremstille produkter. Marx kritik af Ricardo var her, at denne udelukkende betragtede værdistørrelsen og ikke udviklede værdiformen, dvs. arbejdet som abstrakt samfundsmæssigt arbejde.⁵⁹

Værdi for Ricardo kan ud fra ovenstående kun være en relation til den enkelte produktionsproces og til det enkelte produkt, hvorfor den »modifika-

57. Bortkiewicz op.cit. side 101.

58. Sraffa: Introduction ... og Dobb: Theories ... viser, at Ricardos værditeori er bygget op omkring dennes interesse i at begribe løn-profit fordelingen og dennes indflydelse på de relative priser. Samtidig er det karakteristisk at Marx kritik af Ricardo i Theorien ... 26.2 går på en kritik af dennes samlede teorikorpus, hvilket kan betragtes som en kritik af *konsekvenserne* af en fejlagtig værditeori.

59. Se bl.a. Kapitalen bog 1. side 181 + 182.

tion« eller konkretisering som opstår i og med betragtningen af cirkulationen eller den kapitalistiske totalproces og markedet ikke kan rummes inden for dette begreb, uden at der optræder modsigelser.

Dette forhold kritiserede Marx som en ureflekteret indførelse af cirkulationen og gennemsnitsprofitten, hvilket er Marx' primære kritik af Ricardo. Dette fremgår f.eks. i Marx' oversigt over Ricardos teori:

»Med andre ord: Denne bestemmelse (Ricardos CT) af ens profitrater ... ved kapitaler med forskellig organisk sammensætning *modsiges* værdiloven eller, som Ricardo siger, udgør en *undtagelse* fra denne, hvor da Malthus rigtigt bemærker, at reglen bliver undtagelsen og undtagelsen reglen som følge af industriens fremskridt.«⁶⁰

Det er ud fra denne modsætning i Ricardos værdi- og profitteori transformationen fra værdi til pris formuleres, hvorfor profitraternes *kvalitet* ikke kan beskrives. Både hos Bortkiewicz og Semmler finder vi, at de udelukkende ser »transformationen« som et formelt spørgsmål om to *kvantitativt* forskellige måder kapitalen kan måle sig selv på. Dermed spørger de ikke om den samfundsmæssige kvalitet, der ligger i profitraten til forskel fra merværdiraten. Et spørgsmål der imidlertid er nødvendiggjort alene ud fra den marxiske fremstillingslogik.⁶¹

Semmler er selv inde på, at man må betragte dynamikken i det kapitalistiske system,⁶² men afstår samtidig herfra, hvilket han legitimerer med henvisning til at han beskæftiger sig med *resultatet* af profitraternes udligningsbevægelser og dermed ikke vil gå ind på processen selv.^{63 64} Men netop for profitraten gælder hos Marx, at man ikke kan operere med den som et givent

60. Theorien über den Mehrwert, MEW 26.3, s. 64-66.

61. Schanz og Sandemose har taget denne problemstilling op i henholdsvis

Schanz: Kurasje 11.

Sandemose: Kurasje 15/16.

I næste punkt vil vi komme ind på deres bidrag.

62. Semmler op.cit. side 75.

63. op.cit. side 77.

64. I en opsummering af værdi-pris problemet finder Semmler:

»Værdibestemmelsen gennem det samfundsmæssige nødvendige arbejde henholdt sig følgende til to aspekter: det ene til den proportionelle fordeling af arbejdet på de forskellige industrigrene, det andet til produktionens tekniske og samfundsmæssige gennemsnitsbetingelser.« s. 76.

Det må være klart at målt med Marx' perspektiv på værditeorien er disse to aspekter en omfattende indskrænkning. Men selv disse to aspekter er ikke nødvendige i Semmlers system. Når produktionsprissystemet er konstrueret på grundlag de »tekniske betingelser«, da må det være klart, at det er forandringer i disse, der fremkalder forandringer i arbejdets fordeling. Med hensyn til de »tekniske gennemsnitsbetingelser«, da må det samtidigt være klart, at disse frembringes som følge af kapitalernes konkurrence inden for produktionsprissystemet. For de »samfundsmæssige gennemsnitsbetingelser« vedkommende, der omhandler kapitalens underlæggelse af arbejderklassen, vil jeg vende tilbage senere.

resultat i et »ligevægtssystem« således som Semmler gør, idet hele diskussionen omkring profittaten for Marx hænger snævert sammen med hvorledes denne kan og må dannes.

Ud fra ovenstående kritikpunkter vil vi her levere elementer til en diskussion af den betragtning, der ligger bag Marx' fremstilling af gennemsnitsprofittatens og produktionsprisen dannelse – specielt med henblik på hvorfor han ikke transformerer »input«. ⁶⁵

Et af Marx' centrale kritikpunkter mod Ricardo er, at denne ikke bestemmer den absolutte merværdi, og derfor ikke bestemmer merværdien som resultat af en tvangsmæssig forlængelse af arbejdsdagen ud over den nødvendige del. Arbejdskraftens værdistørrelse er bestemt forud for at arbejderen træder ind i produktionsprocessen, hvor merværdistørrelsen derfor er den variable del. Ifølge Marx' bestemmelse af værdien som samfundsmæssig arbejde, kan den i forhold til kapitalbegrebet bestemmes dels ud fra produktionsprocessen, hvor samfundsmæssigheden afhænger af kapitalens subsumtion af arbejdet, og dels ud fra enkeltkapitalernes relation til hinanden, hvor samfundsmæssigheden bliver »afprøvet« på markedet. Det er alene dette sidste niveau »transformationsproblemet« drejer sig om. På markedet træder kapitalisten op med produktet og får så at sige vurderet samfundsmæssigheden af det arbejde, som er indeholdt i det. ⁶⁶

Men da elementerne k og v allerede er bestemt før kapitalisten træder op på markedet, kan det kun være merværdien – som den variable del – der bliver vurderet. Om k og v skulle transformeres til produktionspriser ville det indebære, at disse blev opfattet som kapitalprodukter på linje med alle andre varer, en betragtning som ikke ville tage hensyn til den konstante og variable kapitalers specifikke kapitalformer.

Samfundsmæssigheden af det arbejde som er nedlagt i produktet kommer til syne i merværdiens størrelse, både ud fra produktionsprocessens synspunkt og ud fra den »vurdering« som giver sig ud fra markedet. Når Marx udelukkende transformerer output, da skyldes det at »input« allerede i forvejen er vurderet på markedet (eller transformeret) ud fra det kapitalistiske sociale behov for henholdsvis arbejdskraft og produktionsmidler. Denne vurdering vil vi i næste punkt vise, er det totale sociale konsum, og det er formbestemmelsen af dette (og dermed konkurrencen), Marx leverer ansatser til i forbindelse med de skemaer og formuleringer som Bortkiewicz og andre forholder sig til.

65. Disse overvejelser er inspireret af
Yaffe: »Kritik af den neoricardianske marxisme«
Sandemose: »Ricardo, Marx og Sraffa.

66. Vi vil ikke præcisere dette samfundsmæssighedsbegreb her, men henviser til næste punkt.

b. Reproduktionsmodellerne:

Marx' teori om kapitalen er en teori om dennes reproduktionsform. Den fejlagtige værdi og pristeori hos Bortkiewicz og Semmler må derfor søges i en forkert teori om kapitalens reproduktionsform.

Semmlers arbejde er netop velegnet til at demonstrere dette, idet han som grundlag for sin fremstilling analyserer Marx' bestemmelse af kapitalens tre kredsløbsformer.⁶⁷ Vi vil her diskutere denne analyse med inspiration fra Sandemose.⁶⁸ Samtidig vil vi påvise, hvorfor det er fundamentalt forkert fra et marxistisk udgangspunkt at overtage multisektorale analysemodeller til analysen af totalkapitalens reproduktionsform på den måde, Semmler gør det.

I forlængelse af kritikken af Semmler peger vi endvidere på Schanz og Sandemoses bidrag til en kvalitativ bestemmelse af profitraten, hvor vi mener at disse bidrag kan medvirke til en præcisering af samfundsmæssigheden i totalkapitalens bevægelse og i kapitalernes indbyrdes konkurrence.

Semmlers fremstilling af »produktionens grundformer« tager som nævnt udgangspunkt i Marx' bestemmelse af kapitalens tre kredsløbsformer: pengekapitalens kredsløb, den produktive kapitalens kredsløb, varekapitalens kredsløb.⁶⁹

Pengekapitalens kredsløb fremstilles som:

$$P - (C_{i1} \dots C_{ik}, V_i) \rightarrow (\sum_j C_{ij} + V_i) (1 + \Pi) = P'$$

(Hos Marx: $(P - V \text{ ak } \dots P_r \dots V' - P')$)

pm

Vektoren $(C_{i1} \dots C_{ik}, V_i)$ repræsenterer den i konstant og variabel kapital forvandlede pengekapital, der efter et omslag genfremtræder som $(\sum_j C_{ij} + V_i)$ med en profitrate Π .

Den produktive kapitalens kredsløb fremstilles som:

$$(C_{i1} \dots C_{ik}, V_i) \rightarrow (\sum_j C_{ij} + V_i) + m_i$$

(Hos Marx: $(Pr \dots V' - P' - V \dots Pr)$)

Varekapitalens kredsløb fremstilles som:

$$(C_{i1} \dots C_{ik}, V_i, m_i) \rightarrow (C_{i1} \dots C_{ik}, V_i, m_i)$$

(Hos Marx: $(V' - P' - V \dots Pr \dots V')$)

67. Se Marx »Kapitalen« bog 2 afs. 1, og Semmler op.cit. afs. II.

68. Sandemose op.cit. kap. 2.

69. Semmler op.cit. side 11-12.

Selv om Semmlers fremstilling af disse kredsløbsfigurer ved første øjekast blot er en formaliseret udgave af Marx', så er der betydelige forskelle. Først og fremmest formår den formelle symbolik og fremstillingsmåde ikke at fastholde Marx' primære intention med kredsløbsfigurerne: fremstillingen af »formrelationerne« mellem de enkelte kapitalelementer og kapitalstadier: p, v, m, pr.

Desuden indfører Semmler elementer i analysen som overhovedet ikke hører hjemme på kredsløbsfigurerens abstraktionsniveau: kapitalens omslag (symboliseret ved: $(\sum_j C_{ij} + V_i)$) samt et uendeligt antal enkeltkapitaler (symboliseret ved: $(C_{i1} \dots C_{ik}, V_i)$). Dette sidste viser at Semmlers udgangspunkt ikke er kredsløbsfigurerne selv i deres særegne kvalitet som processerende formforvandling, men relationen mellem et uendeligt samtidigt eksisterende antal af hver kredsløbsfigur. Om forholdet mellem de to betragtningmåder skriver Marx: »Relationen »ved siden af hinanden« (Nebeneinander), der betinger produktionsprocessens kontinuitet, eksisterer imidlertid kun takket være den bevægelse hos kapitalens dele, der bevirker, at delene successivt gennemløber de forskellige stadier. Relationen »ved siden af hinanden« er selv et resultat af relationen »efter hinanden« (Nacheinander)«. ⁷⁰ Semmlers afkortede reflexion af de tre kredsløbsfigurer får som betydeligste konsekvens, at han ikke fører en reel diskussion om valget af kredsløbsfigur for analysen af totalkapitalens reproduktion.

Hos Marx er varekapitalens kredsløb udgangspunkt for konstruktionen af reproduktionsmodellen. Dette skyldes at varekapitalens kredsløb ikke blot er »... en bevægelsesform, der er fælles for alle individuelle industrielle kapitaler, men samtidig bevægelsesform for summen af de individuelle kapitaler, med andre ord for kapitalistklassens total kapital, en bevægelse, hvori den enkelte individuelle kapitalers bevægelse fremtræder blot som en delbevægelse, der fletter sig sammen med de andres bevægelse og betinges af dem.« ⁷¹ Dette skyldes, at v' som udgangspunkt for kredsløbet indeholder både kapitalværdiens og merværdiens kredsløb og som sådan viser hen til kapitalforholdet som det determinerende for totalsystemet. Kredsløbet v' ... v' indeholder altså allerede i sit udgangspunkt den variable og konstante kapital samt merværdien. Samtidig peger denne kredsløbsfigur på den nødvendige plads konsumeret (dvs. både det produktive og individuelle) må have inden for reproduktionen i og med metamorfosen v' .. p' ... v inkluderer den samlede cirkulationssfære. Dette gælder netop kun når vi betragter metamorfosen som »det på kapitalistisk måde producerede totalsprodukts bevægelse« således som Marx gør. ⁷²

70. Marx, bog 2 side 132.

71. op.cit. side 123.

72. op.cit. side 125.

Som et sidste punkt vil vi fremhæve at begyndelsespunktet i vareproduktet introducerer forholdet mellem værdi og brugsværdi på totalplanet, idet varen som vare må være af en specifik brugsværdi, og dermed bestemt til en bestemt type konsum (individuel eller produktiv), samt $v' \dots p'$ signalerer merværdien og dermed værdiaspekter.

Det er ud fra nævnte overvejelser, Marx konstruerer sin model for den totalkapitalistiske reproduktion som en model med to sektorer: I produktionsmidler og II konsumtionsmidler, en model der skal »finde de almene regler for forholdet mellem produktiv konsumtion og individuel konsumtion, som et forhold *inden for selve denne (totalsamfundsmæssige CT+) produktværdi.*«⁷³

Over for varekapitalens kredsløb – der som vi har set må benyttes som udgangspunkt for analysen af totalkapitalen – repræsenterer den produktive kapital- og pengekapitalens kredsløb fortrinsvis den individuelle kapital kredsløb.⁷⁴ Pengekapitalens kredsløb (eller $p \dots p'$) repræsenterer hele *raisonen* for den individuelle kapital: værdiøgningen. Samtidig er der indeholdt i p som både begyndelsespunkt og slutpunkt at pengene kan anvendes til en hvilken som helst type produktion. Overfor denne fremhæver den produktive kapital kredsløbsform at enkeltkapitalen må vende tilbage til sin produktive form og dermed produktionen af varer. Den repræsenterer så at sige enkeltkapitalens reproduktionsform når totalkapitalens reproduktion betragtes som givet. Den produktive kapital kredsløb indeholder den samme cirkulationsform ($v' \dots p' \dots v$) som varekapitalens kredsløb; men dette kun som forsvindende moment i reproduktionen af produktionsprocessen.

Ved valg af $p \dots p'$ som kredsløbsfigur må man under kapitalistiske forhold tage udgangspunkt i et uendeligt antal enkeltkapitaler, idet produktionsprocessen (der er udgangspunkt) aldrig kan betragtes som en samlet kapital produktionsproces.⁷⁵ Endvidere fordi forbindelsen mellem produktionsprocesserne kun eksisterer som moment i kredsløbet. I Semmlers analyse er det netop denne kredsløbsfigur der danner grundlaget for hans reproduktionsmodel. Ifølge sin konsekvens må der derfor opereres med en n -sektor model, en model der i realiteten umiddelbart tager udgangspunkt i enkeltkapitalerne.

Når Marx' model er formuleret ud fra to sektorer: produktionsmiddel sektor og konsumtionsmiddel sektor, da er det naturligvis ikke ud fra en manglende erkendelse af at kapitalismen er et system af enkeltkapitaler. Marx' to-sektor model er formuleret ud fra en interesse i at analysere samfundskapitalens reproduktion, og det er ud fra disse to sektorer at vi kan opdele disse i »enkelt-

73. Sandemose op.cit. side 85.

74. Marx op.cit. side 125.

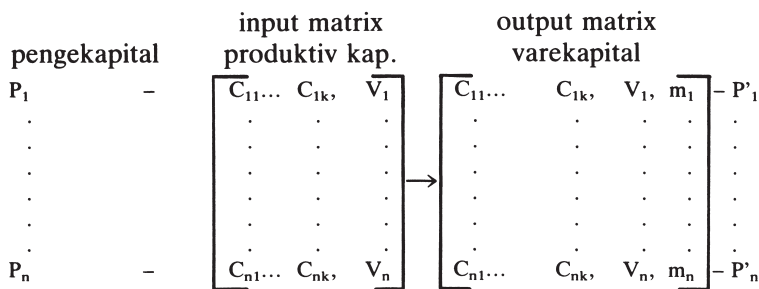
75. se Marx, bog 1, kap. 12 pkt. 4.

kapitaler«: »Uanset, med andre ord, med hvor mange sektorer en kan ønske å »varierte« Marx' modell, så kan disse »variasjoner« aldri vedrøre annet enn *undersektorerne*, de må på forhånd anerkjenne en model som bygger på samfundsøkonomiens todeling i konsumsjons resp. produksjonsmiddelproducenter, om de vil operere på marxismens grunn.«⁷⁶

Selv om Semmler fremhæver, at Marx har varekapitalens kredsløb som grundlag for reproduktionsanalysen, så fremhæver han endvidere at man skal betragte enheden af de tre kredsløb som konstitueringsgrundlaget for den totalcapitalistiske reproduktion. Dette er naturligvis korrekt. Spørgsmålet er imidlertid *hvorledes* denne enhed skal etableres, og da mener vi at have vist at denne må gøres ud fra reproduktionsanalysen af *totalkapitalen*, der igen har varekapitalens kredsløb som sit grundlag.⁷⁷

Netop dette afstår Semmler fra, hvilket vi vil vise over for hans grundmodel for kapitalproduktionen.

Denne er opbygget omkring en input og output matrix:⁷⁸

Matrix [c v] er input-matrix for den produktive proces ($C_{i1} \dots C_{in}, V_i$) hvor $i = 1 \dots n$. Matrix [c v m] er output-matrix for den producerede varekapital. Overgangen fra input til output-matrix symboliserer merværdiproduktionen og er repræsenteret ved: [c v] \rightarrow [c v m]. Sidstnævnte, dvs. produktionen af merværdien, analyserer han i et senere afsnit.⁷⁹

76. Sandemose op.cit. side 81.
 77. I kapitel 4 bog 2 synes Marx delvis at tage udgangspunkt i enkeltkapitalen, hvor der i dette kapitel ikke synes at lægge så meget vægt på kredsløbene som »figurer«, men mere som repræsentanter for enkelte kapitaldele.
 78. Semmler op.cit. side 13.
 79. Den generelle marxistiske kritik af Sraffa og af Cambridgeskolen går på, at denne ikke indeholder en udbytningsteori og en klasseteori. Denne kritik er korrekt på den måde at der i Sraffa systemet ikke åbnes mulighed for en bestemmelse af hvorledes grundlæggende klasseforhold determinerer de økonomiske relationer og overhovedet betinger en kapitalistisk økonomi. Sraffas økonomiske system er kun åbent for klasseforhold eller »sociale forhold« for såvidt disse påvirker løn-profit fordelingen.

Som man allerede umiddelbart kan se ud af modellen er han fuldstændig gået væk fra Marx' reproduktionsmodel. Dermed har han også fuldstændig elimineret muligheden for en formbestemmelse af den total kapitalistiske produktion, og dermed af de enkelte kapitalelementer som er indeholdt i denne. I denne forbindelse må vi fremhæve at Semmlers væsentligste kritik af den klassiske økonomitradition – hvor han i dette tilfælde synes at identificerer denne ved von Neumann modellen – er, at denne ikke fremhæver pengenes rolle i reproduktionsanalysen.⁸⁰

Dermed ligger han tilsyneladende tæt op af Marx,⁸¹ men Marx' kritik af de »klassiske« økonomer går på at pengene i deres model »kun fremtræder som forsvindende cirkulationsmidler«. Von Neumanns model – som synes at være Semmlers primære kritikgenstand – indeholder overhovedet ikke et pengebegreb, og i forhold til denne synes Semmlers bidrag netop at være at indføre et sådant som et »forsvindende cirkulationsmiddel« – uden dog at krænke von Neumanns model. Dette ses af den ovenstående input-output matrix, hvor det afgørende er forholdet input-matrix ($[c \ v]$) og output-matrix ($[c \ v \ m]$), dvs. som et input af varer og et output af varer.⁸²

Samtidig ignorerer han det specielle træk ved pengekapitalen, som netop er at udtrykke »værdiaspektet, værdiøgningen af den kapitalværdi der blev lagt ud som formål for hele processen«⁸³ idet Semmler udelader produktionen af merværdien fra reproduktionsanalysen (i modsætning til Marx, hvor varekapita-

Semmler formulerer sin kvalitative forståelse af klasseforhold og værdiforhold i en kritik af Sraffa (se III.3), hvor han tolker Sraffas løn-profit fordeling således at denne skulle åbne op for en misforståelse af fordelingsforholdene som rent determineret af fagforeningsmagten. Over for Sraffa og i dennes termer udtrykker Semmler:

»Lønarbejdernes subsistensfonds må altså – ligesom produktionsmidlerne – behandles som *basisprodukt*.« (op.cit. s. 154).

Denne indvending betyder i realiteten et skridt tilbage til von Neumann modellen, hvor lønarbejderen bliver betragtet på linje med produktionsmidler eller som en art arbejdsdyr. At Semmler heller ikke her er entydig ses af hans kritik af von Neumann (Anhang I), hvor han netop kritiserer denne for ikke at betragte arbejderens placering i reproduktionsprocessen som forskellig fra produktionsmidlets. (se især s. 324).

80. Se note s. 13 hos Semmler og appendix I. Se også Sandemose s. 62-66, hvor der findes en kritik af von Neumann ud fra Marx' teori.

81. Marx, op.cit. side 118.

82. Et moment som radikaliserer kritikken – men som vi ikke har nået at eksplicite i fremstillingen – er dette, at ethvert arbejdsbegreb er overflødigt i modeller af Semmlers type, fordi arbejdet som mål for produktionens tekniske formåen reelt kan erstattes med et andet mål: Forholdet mellem input og output af varer. Se Napolioni s. 199. I hans senere formulering af et lineært ligningssystem for produktionspriserne – som vi allerede har været inde på i forrige punkt – fremhæver han selv i en note (side 54-55) at hans ligningssystem indeholder denne mangel, uden at han dog tager hensyn til det.

83. Marx, op.cit. side 124.

lens kredsløb har selve værdiøgningen som udgangspunkt), optræder værdiøgningen hos hans udelukkende som et formelt aspekt i reproduktionsanalysen.

Ud fra ovenstående går Semmler ind på det indholdsmæssige aspekt i Marx' reproduktionsskemaer.⁸⁴ Han tager udgangspunkt i Marx' formulering af reproduktionsskemaernes tematik, hvilket vi vil citere her, da det for betydning for den videre diskussion, hvor vi vil fremhæve Schanz og Sandemoses perspektiv over for Semmlers.

For at fremstille den umiddelbare produktionsproces tog Marx udgangspunkt i pengekapitalens kredsløb som et brudstykke af total kapitalens bevægelse.

»Denne rent formelle fremstillingsmåde er ikke længere tilstrækkelig når vi betragter total kapitalen og dens produktværdi. At en del af produktværdien igen forvandles til kapital, at en anden del indgår såvel i kapitalistklassens som arbejderklassens individuelle forbrug, dette danner en bevægelse inden for selve den produktværdi, der er et resultat af total kapitalen. Denne bevægelse er erstatning, ikke kun værdimæssig, men stofflig, og den er derfor ligemeget betinget af indbyrdes relationer mellem samfundsproduktets værdibestanddele som af deres brugsværdi, deres stofflige skikkelse.«⁸⁵

For Semmler danner ovenstående betragtning udgangspunktet for at konstruere henholdsvis en stofflig og en værdimæssig og en produktionsprismæssig reproduktionsmodel, hvor han bag efter vil se sammenhængen mellem disse.

Den sammenhæng Semmler vil undersøge er den som Marx finder er hovedproblemet i reproduktionsskemaerne, nemlig omsætningen mellem de to afdelinger, eller $I(v+m)$ mod IIc (se Kapitalen 2.2 kap. 20). Derfor ser han især på output i de to sektorer.

Vi vil i det følgende se på denne fremstilling, men da vi afstår fra at benytte matrix-regning, må vi forudsætte at der kun eksisterer to sektorer og to brugsværdier i samfundet:

I sektor I produceres et produktionsmiddel, der både kan anvendes som produktionsmiddel i sektor I og II. I sektor II produceres et konsumtionsmiddel, der både kan konsumeres af arbejderne i sektor I og II.

Vi benævner produktionsmidler ved A , hvor A_I betegner produktionsmidlet som skal anvendes i sektor I, og A_{II} betegner produktionsmidlet som skal anvendes i sektor II. X_I og X_{II} betegner den mængde af de enkelte outputs (produktionsmidler og forbrugt arbejdskraft), som skal anvendes i de enkelte sektorer, medens O_I og O_{II} betegner det samlede output i de to sektorer.

Ud fra dette kan vi finde følgende betegnelse for det stofflige output i sektor I:

84. Semmler op.cit. side 21-30.

85. Marx, op.cit. side 508.

$$1. O_I = A_I X_I + A_{II} X_{II}$$

Indfører vi nu L_I og L_{II} for det pr. produkt nødvendige arbejdskvantum, da finder vi det samlede arbejdskvantum som:

$$L_{I,II} = L_I X_I + L_{II} X_{II}$$

Desuden må vi finde en betegnelse for konsumet, og her benævner vi D som udtryk for arbejderens nødvendige konsum pr. time, og S betegner kapitalisternes konsum. Ud fra dette finder vi for sektor II følgende:

$$2. O_{II} = D(L_I X_I + L_{II} X_{II}) + S$$

Semmler bestemmer ikke nærmere sammenhængene mellem de to ligninger, men udtrykker blot at begge angiver de stofflige betingelser for reproduktionen.

Ud fra denne stofflige reproduktionsmodel indfører han nu en værdimæssig reproduktionsmodel og en produktionsprismæssig reproduktionsmodel, hvor vi kun går ind på den førstnævnte, da de begge er konstrueret på samme måde. Om vi indfører t for værdi, og dermed t_I som værdi bestemt ud fra sektor I og t_{II} som værdi bestemt ud fra sektor II, da får vi følgende to ligninger som på værdiniveau udtrykker det samme som ovenstående:

$$1'. O_{tI} = t_I A_I X_I + t_I A_{II} X_{II}$$

$$2'. O_{tII} = t_{II} D(L_I X_I + L_{II} X_{II}) + t_{II} S$$

Semmler forsøger ikke at finde den matematiske relation mellem sine tre modeller, idet han alene forsikrer os om at hans analyse er den samme som Marx'.

At dette ikke er gældende synes åbenlyst.

Det eneste Semmlers »værdimæssige reproduktionsproces« formår at vise om relationerne mellem sektorerne er, at de produktionsmidler som må indgå i sektor II stoffligt og værdimæssigt er produceret i sektor I, og at den arbejdskraft der må indgå i sektor I stoffligt og værdimæssigt er bestemt af sektor II. Dette er dog delvis et udtryk for at vi har forsimplet Semmlers model. Om vi opgiver forudsætningen om kun et produktionsmiddel, og i stedet lader A_I og A_{II} betegne to forskellige produktionsmidler, da udtrykker $t_I A_{II} X_{II}$ at produktionsmidlets art og mængde er bestemt i sektor II, medens det værdimæssigt er bestemt i sektor I. Men dette betyder mindre idet det udelukkende er outputstørrelsers relation til inputstørrelser der er Semmlers tema. Og her kan »værdi« og »pris« simpelt udelades eller elimineres, idet disse er indført rent

»yderligt« eller som vedhæng i forhold til en allerede forudsat stofflig reproduktion. Dette bliver åbenlyst når vi fremhæver forudsætningerne for modellerne, der – ligesom hos Marx – er, at der ikke sker ændringer i stofflige forhold (produktionsmidler og arbejdskraft) og ikke sker værdirevolutioner, hvilket betyder at Semmler konstruerer et »simpelt« forhold mellem inputstørrelser og outputstørrelser, hvor det forudsættes at det »stof« og den værdi der *før* tjente som input nu på nøjagtig samme måde optræder som output, og dermed senere fornyet må indgå som input.

Et andet forhold der viser at Semmler ikke reelt tænker de værdimæssige forhold viser sig i at han ikke inddeler de to sektorer ud fra deres værdimæssige side som $c+v+m$. Han tænker udelukkende de to sektorer ud fra værdien af det stofflige output, sektor I: værdien af produktionsmidler ($t_I A_I X_I + t_I A_{II} X_{II}$), sektor II: værdien af konsumtionsmidler ($t_{II} D(L_I X_I + L_{II} X_{II}) + t_{II} S$). Dette medfører at surplus (merværdi) kun bliver bestemt som et forhold i sektor II, og dermed ikke reelt optræder i sektor I.

Ud fra dette kan vi konkludere at Semmler aldrig analyserer Marx' hovedtema, nemlig forholdet mellem den værdimæssige og den stofflige reproduktion, og som sådan kan han ikke begribe den modifikation værdibegrebet underlægges i denne proces – en begribelse der er nødvendig for en analyse af profitraten og dermed produktionsprisen (se senere). Desuden gælder det, at idet Semmler udelukkende fikserer på de kvantitative forhold omkring input og output, da når han aldrig til en analyse af selve *omsætningen* mellem sektorerne, eller den »bevægelse inden for selve den produktværdi, der er et resultat af totalkapitalen« (se Marx-citatet ovenfor).

Jeg vil ikke over for Semmler gå videre ind i en detaljeret diskussion af indholdet i reproduktionsskemaerne.⁸⁶ I stedet vil jeg på et generelt plan pege på den betydning diskussionen af reproduktionsskemaerne har for profitraten-

86. Det traditionelle marxistiske forsvar for Marx har fortrinsvis koncentreret sig om at fremhæve reproduktionsskemaernes abstrakte karakter, og dette i en sådan grad at reproduktionsskemaerne nærmest har syntes udelukkende at have metodisk dvs. fremstillingslogisk relevans.

Denne tradition går helt tilbage til Grossmann: Brev til Mattick s. 109 og »Die Wert-Preis-Transformation bei Marx und das Krisenproblem.« Senere er den genoptaget af Rosdolsky: se kap. 30. Begge disse forsvare den marxiske teori fortrinsvis ud fra et metodologisk standpunkt. Hos Hickel: »Introduktion til læsning af Marx' reproduktionsskemaer« er dette blevet til at der ikke findes andet end metodiske pointer i skemaerne.

I den danske diskussion iøvrigt er denne udlægning blevet taget for gode varer, hvilket kan ses af den stedmoderlige behandling skemaerne har fået i alle fremstillinger af Marx' teori. Ud fra ovenstående må det være klart at en sådan opfattelse netop åbner op for en revision af Marx' teori, idet argumentationen fører med sig at det udelukkende er ud fra formelle årsager at Marx' model er en tosektor model.

diskussionen. Det drejer sig her om den kvalitative begrundelse for profitraten ud fra merværdiraten, og dermed udgangspunktet for diskussionen af konkurrencen, således som vi udtrykte det i forrige punkt.⁸⁷

I forhold hertil formulerer Schanz sin problemstilling således: »... hvad er det for en modsigelse i reproduktionen, således som denne immanentisk rigtigt blev fremstillet i 2. kapitalbind, som dels gør kapitalen inden for merværdiformen realitet reproduktiv umulig, og som med logisk (kapitallogisk) nødvendighed fremtvinger konstitutionen af profitformen, som den alene mulige form, hvori modsigelsen kan bevæge sig?«⁸⁸

Svaret finder Schanz i det forhold som vi så ovenfor: med reproduktionskemaerne introduceres ikke alene den værdimæssige reproduktion, men samtidig også en stofflig erstatning af elementerne i kapitalen. Med indførelsen af det stofflige aspekt i analysen når merværdiformen sin grænse. Merværdiøgningen kan ikke sikre den stofflige reproduktion, idet den er »indifferent over for hvad den producerer og hvor meget den producerer«⁸⁹ – profitformen bliver nødvendig. Modsigelsen i forholdet stof og værdi bliver ikke ophævet: den »er konserveret i en bevægelig form«.⁹⁰

Sandemose præciserer »stoffligheden« derhen at brugsværdi kun er brugsværdi sat i forhold til »behov«, idet den sættes i forhold til en socialt begrænset konsummulighed. Som relation til konsumet (produktivt og individuelt) ligger der en begrænsning i muligheden for at ansamle (eller ophobe) brugsværdi. En sådan begrænsning ligger der ikke i værdien, idet denne principielt kan akkumuleres uendeligt. Det er netop forholdet mellem disse to »mål-logikker« som konstituerer profitraten:

»Saken er at bruksværdiens *Grad* satt opp mot værdiens *Masslosigkeit*, producerer et nytt *Mass*, et mål for kapitalværdien, som netop er *profitten*, slik denne (som Schanz har påvist) fremgår af reproduktionsanalysen.«⁹¹

Først med Sandemoses bidrag (både bogen og artiklen i Kurasje) er der åbnet op for en forståelse af Marx' reproduktionsskemaer som en indholdsmæssig begrundet reproduktionsteori der er uomgængelig for analysen af kapitalismen.

87. Vi vil her tage udgangspunkt i Schanz i Kurasje 11 op.cit., og i Sandemose i Kurasje 15/16 op.cit.

Vi vil understrege at begge analyser er meget abstrakte, og primært sigter på at præcisere Marx' metode, hvorfor det følgende skal ses som et forsøg på at vise relevansen af et forskningsprogram med henblik på en »rekonstruktion« af den marxiske profitteori, som tager sit udgangspunkt i reproduktionslogikken, således som den er udarbejdet i reproduktionsskemaerne.

88. Schanz op.cit. side 78.

89. op.cit. side 82.

90. op.cit. side 84.

91. Sandemose op.cit. side 122.

Ud fra dette finder Sandemose at det må være den totalkapitalistiske gennemsnitsprofitrate, som må være resultatet af modsigelserne i produktionen.⁹²

Følger vi Schanz og Sandemose, må vi forstå den bevægelige form, modsigelsen mellem stof og værdi har fået, dels som den totalkapitalistiske profitrates tendentielle fald, og dels som bevægelserne mellem kapitalerne i konkurrencen, hvor denne bevægelse videre må forstås som rettende sig efter forandringer i konsumet. Forandringen i specielt det produktive konsum må på sin side forstås ud fra Marx' begreb om markedsværdien, hvor kapitalernes konkurrence inden for brancherne revolutionerer produktionsprocessen, og dermed forandrer dennes stofflige indhold.

Det er disse bevægelser »transformationsproblemet« reelt drejer sig om. Anskues de rigtigt bliver det muligt at begribe dannelsen af den gennemsnitlige profitrate og kapitalvaremarkedet som modificerende eller rettere konkretiserende værdibegrebet i retning, hvor det henviser både til samfundsmæssigheden i produktionen og i cirkulationen, således som vi også var inde på det i forrige punkt.

3: Realanalysens profitrateaggregat:

Som vi har set, er det helt grundlæggende i realanalysen værdi-prisproblemet. Profitraten må, ud fra den måde realanalysen stiller dette problem på, blive et aggregat, idet værdi-pris (eller produktionspris) -relationen forbliver en egenskab ved den enkelte vare, der så aggregeres op til et »produktionsprissystem«, hvortil svarer en »produktionsprissystem-profitrate«.

I Marx forstand indebærer denne fremgangsmåde i og for sig overhovedet ingen diskussion af profitraten forstået som konstitueringen af totalkapitalens bevægelse over for enkeltkapitalerne. Dette fremgår da også af, at der hverken i realanalysens problemopstillinger eller hos Semmler diskuteres *dannelsen* af den gennemsnitlige profitrate.

92. Sandemose fører en detaljeret diskussion af modsigelsen mellem værdi og stof inden for reproduktionsskemaerne som vi ikke vil gennemgå her. Desuden fører han en diskussion af profitbegrebet i bog 3 af »Kapitalen«, der dog er meget kortfattet.

Alene dette gør at Sandemoses bidrag udelukkende kan tjene som inspirationskilde til videre diskussion af Marx' profit- og konkurrencebegreber – en diskussion som vi ikke fuldt ud kan gennemføre her.

Når denne dannelse ikke reflekteres, når man kun, som Semmler siger, beskæftiger sig med bevægelsens *resultat*, så bliver det et formelt spørgsmål, om det er merværdirate eller profitrater, der analyseres. Formelt i den forstand, at der kan *vælg*es forskellige profitrater eller ens ditto, og/eller der kan *vælg*es mellem værdisystem og prissystem som grundlag for analysen.

I denne forbindelse må det understreges, at det ikke udelukkende er det »empiriske« rentabilitetsmål, som er et aggregat. Den »teoretiske« profitrater, som ligger til grund, er det også. Dette ses tydeligst ved den anvendte fremgangsmåde *først* at opsplitte profitraten i delementerne m/v og $v/(c + v)$ for *siden* at diskutere »samspillet« mellem disse.⁹³

Når vi behandler Semmler som viderefører af »realanalysens program«, da har vi allerede begrundet dette med de strukturelle ligheder i formuleringen af værdi/pris forholdet. I forhold til profitratediskussionen kommer der nu yderligere elementer til, idet han ophæver problemet med at føre kapitalretabiliteten tilbage til den teoretiske profitrater. Han ophæver den dikotomi mellem den teoretiske og empiriske analyse, som ligger i realanalysens tidlige bidrag, og som sådan repræsenterer hans analyse først det egentlige teoretiske grundlag for en realanalyse. Med andre ord ophæver han – omend ubevidst – den abstrakte formulering af det empiriske problem som et problem om teori-empiri, og analyserer i stedet problemet som det det reelt er, nemlig et spørgsmål om teoriens begribelse af kapitalismens historiske udvikling (her profitraternes bevægelse).⁹⁴

Når vi kan formulere Semmlers teoretiske resultater som værende ovenstående og samtidig fastholde, at hans analyse er den konsekvente videreførelse af realanalysens program, da skyldes det at realanalysen – både i dens egne programmerklæringer og i den debat disse har indført – formulerer et forkert forhold mellem teori og empiri. Det formuleres som et *metodisk* problem hvorledes empirien kan undersøges, men inden for dette må både teoriens begreber og empiriens begreber (her statistikken) reflekteres.

Det er i opfølgningen af dette metodeprogram at Semmler konstruerer sin teori, hvor han henter metodikker og analyseresultater fra den borgerlige nationaløkonomi, og det er udelukkende fordi han opfatter sin teorikonstruktion inden for dette program at han kan fastholde at hans teori bygger på Marx teori, idet dette forudsætter at han ser det som et formelt (dvs. metodisk) problem hvorledes empirien indfanges. Over for dette må vi fremhæve at det naturligvis er ud fra en bestemt teori at metoden formuleres. Tidligere har

93. Kurasje 12 op.cit. punkt. 1.2.

94. I den empiriske videreudvikling af realanalysen har det vist sig at der ikke tages reelt hensyn til teori-empiri-problemet. Empirien har forrang under dække af pragmatikken.

vi kritiseret de teoribrokker som ligger hos Altvater m.fl. om dels overfladen og den borgerlige teoris refleksionsområde og dels teoribrokken om værdi/pris forholdet. Hos Semmler formuleres disse teoribrokker ind i en sammenhængende teori – stadig ud fra det generelle metodeprogram – hvorved han ophæver metodeprogrammet selv, idet han løser teori-empiri problemet ved en konsekvent revidering af Marx' teori.

I det følgende vil vi gå ind på Semmlers teoretiske profitrateggregat, der indeholder en langt mere konsekvent revision af Marx end de tidlige bidrag.

Det giver sig allerede af det foregående afsnit at Semmler må konstruere to profitrater: én for værdisystemet og én for prissystemet. Endvidere giver det sig, at det er profitraten for prissystemet, som må være den mest virkelighedsnære/empiriske. Dette er en konsekvens af, at profitraten er et på forhånd givet element i de to systemer: den er simultant bestemt med henholdsvis værdisystemet og prissystemet. Ved bestemmelsen af profitraten drejer det sig for Semmler alene om at isolere denne i systemerne eller med andre ord, det drejer sig om at løse ligningssystemerne således at profitraten er udtrykt ved de andre komponenter i systemet. Da vi ikke er gået ind på komplicerede matematiske systemer som Semmler betjener sig af, kan eller vil vi heller ikke gå ind på hans løsning af disse med henblik på profitraten.

Vi vil udelukkende gå ind i en diskussion af de komponenter som determinerer profitraten, samt den opfattelse af kapitalens akkumulationsbevægelse som ligger til grund. Semmler fremhæver de fortrin hans fremstilling af den gennemsnitlige profirate⁹⁵ har:

1. De forskellige komponenter som påvirker den gennemsnitlige profirates organiske sammensætning, er blevet specielt tydelige.
2. Betingelserne for afvigelsen mellem værdisystemets profirate og produktionsprissystemets profirate kan nøjagtigere analyseres. Dette punkt vil han ikke komme nærmere ind på. Men han har udtrykt den generelle sammenhæng som at kun i produktionssfære med en gennemsnitlige organisk sammensætning falder de to profitrater *tilnærmelsesvis* sammen.⁹⁶
3. Produktionsprisprofiraten kan transformeres til den borgerlige økonomis begreb for kapitalrentabiliteten.

Vi vil kun komme ind på punkt 1, der indeholder Semmlers egentlige profirateteori, og denne vil vi kritisere ud fra Marx' akkumulations- og profirateteori.

95. Semmler op.cit. side 242.

96. op.cit. side 241.

Punkt 2 er allerede kritiseret i det foregående punkt a. I forhold til en eventuel fortsættelse af vores arbejde i retning af en konkret kritik af realanalysens empiriske resultater, vil det være nødvendigt at gå ind i punkt 3, idet hans behandling af dette repræsenterer forbindelsesleddet til den empiriske analyse af profitratebevægelsen.⁹⁷ I de foregående bemærkninger har vi allerede formuleret dette resultat hos Semmler, ind i dets overordnet teoretiske sammenhæng.

Hovedproblemet i Semmlers analyse af profitratebevægelsen er hvilken indflydelse øgningen i den tekniske sammensætning og dermed øgningen i arbejdsproduktiviteten har på henholdsvis merværdiraten og ændringerne i den konstante kapitalens værdi. I en diskussion af disse afviser han økonomer, der mener at profitratebevægelsen er ukendt.

Han deler ovenstående op dels i spørgsmålet om den organiske sammensætnings dominans over for merværdiraten dels spørgsmålet om udviklingen i den tekniske sammensætning besidder en dominans over for værdisænkningen af den faste kapital. Profitraten falder kun når den tekniske sammensætnings vækstrate er større end den rate hvormed produktionsmidlernes værdi falder.

At det er den organiske sammensætning – og ikke merværdiraten – der er dominerende for profitratebevægelsen »beviser« han ved at henvise til andre økonomers beviser.⁹⁸ Vi vil kun gå ind på det andet af de ovenstående spørgsmål.

Med hensyn til om stigningsraten for den tekniske sammensætning er større end værdisænkningen af produktionsmidlerne, da bliver det defineret som at undersøge om dette »... særtilfælde i det lange løb eller i det mindste temporært (forbigaaende) kan forudsættes?« og senere »Har kritikerne ret, at tilfældet, en stigende C/L, ikke er alment afledbart? Teoretisk synes det ikke muligt alment at begrunde den tekniske sammensætnings dominans overfor værdiforringelsen.«⁹⁹

Allerede i den problemformulering er det tydeligt hvor langt Semmler har bevæget sig bort fra Marx' problemstillinger.

Hos Marx er profitratefaldet udviklet ud fra den total kapitalistiske akkumulationsnødvendighed, hvor enkeltkapitalernes reaktion på profitratefaldet medfører en modifikation (eller udskydelse) af selv samme fald. Hos Semmler er det modsat Marx således, at man ud fra den generelle teori ikke kan sige noget om profitratebevægelsen.

97. Se hans afsnit IV 3.2.3.+3.2.4.

98. Se side 243-247.

99. op.cit. side 247-248.

I denne forståelse ser vi de helt afgørende implikationer i at Semmler – og realanalysefolkene – gør profitraten til et aggregat af enkeltstående komponenter, idet den reelle totalkapitalbestemte sammenhæng mellem komponenterne ikke kan udvikles. Ud fra ovenstående går han nu på udkik efter forhold der (således må vi tolke det) på trods af den generelle analyse kan begrunde Marx' tese. Den undersøgelsesmetode, han her anvender, adskiller sig ikke væsentligt fra den der i den danske debat er kendt fra C. Groth: Produktivkræfternes udvikling og profitraten.¹⁰⁰

Ligesom hos Groth er den afgørende drivkraft produktionskraftsudviklingen – hvilket allerede blev eksplicit i hans produktionsprissystem. Her bliver problemet, hvorledes denne virker ind på de enkelte faktorer i kapitalen. Han finder tre årsager, som eventuelt kunne medføre at ovenstående betingelse for øgningen i organisk sammensætning var tilstede.¹⁰¹

I resten af dette punkt vil vi diskutere disse.

1. En undergennemsnitlig vækst i arbejdsproduktiviteten i de produktionsfæfærer, der producerer produktionsmidler.

Dette er en variant af Groths indvending, hvor udviklingen i organisk sammensætning afhænger af »de *relative* hastigheder, hvormed produktiviteten stiger i de to sektorer«. ¹⁰² Begge finder – med rette – at en antagelse om en generel ulighed med hensyn til produktivitetsøgningen ikke teoretisk kan forsvares.

Som et kuriosum vil vi nævne, at Groth naturligvis finder et eksempel hos Marx, hvor denne hævder at produktiviteten stiger langsommere i sektor II (der producerer konsumtionsmidler) p.g.a. landbrugets relative tilbageståenhed,¹⁰³ medens Semmler finder et eksempel hvor produktiviteten stiger langsommere i sektor I (der producerer produktionsmidler og råstoffer), som følge af problemer med produktion af råstoffer.¹⁰⁴

100. C. Groth: Produktivkræfternes udvikling og profitraten i Kritik af kapitallogikken. Som del i en kritik af f.eks. Groth ville en sådan fremgangsmåde der – på Groths egne præmisser – kan afvise hans konklusioner være udmærket, måske endda nødvendig (se Jan Fagerberg: Kapitalakkumulasjon, teknisk framgang og profitratedallet, N.F. 17.) Fejlen hos Semmler er at hans egen analyse metodisk – og dermed også teoretisk – er havnet i en art neocardiansk position.

I denne forbindelse vil vi med Groth påpege: »Enhver borgerlig økonom, der absolut intet kan se i arbejdsværdilæren, vil selvsagt akceptere, at hvis $c/1$, altså $c/v + m$, p.g.a. produktivkræfternes udvikling har en vedvarende tendens til stigning, så vil profitraten have en tendens til fald. Han vil blot ikke måle i værdienheder, men i faste eller løbende priser, dvs. »transformere« $c/1$ til det tilsvarende k/y .« (s. 31).

101. Semmler op.cit. side 249-250.
102. Groth op.cit. side 27. Se også side 32-33.
103. Groth op.cit. side 27.
104. Semmler op.cit. side 251.

2. Det andet argument kunne være at produktionens faux frais øges som følge af produktions- og cirkulationsprocessens udvikling.

Dette uddyber Semmler ikke nærmere.

3. En relativ formindsket værdiforringelse af den allerede akkumulerede konstante kapitalstock, sammenlignet med den tekniske sammensætnings vækstrate. Det er dette argument Semmler mener er det afgørende.

I forhold til hans generelle analyse er dette blot en indsnævring af den oprindelige problemstilling. Hvor det her drejede sig om værdiforringelsen for den konstante kapital som helhed, drejer det sig nu om den allerede akkumulerede kapital, hvilket i denne forbindelse må betyde de produktionsmidler, der ikke befinder sig på markedet, men som allerede er i produktionsprocessen (dvs. den faste kapital). Det som Semmler reelt indfører her er en skelnen mellem den værdi den konstante kapital har, når den allerede befinder sig i hænderne på kapitalisten, og når den vurderes/måles på markedet. Implikationerne af dette udtrykker han således:

»Dette sidste tilfælde forudsætter visse innovationsbølger, der først efter en længere tids kapitalakkumulation (eller muligvis efter kriser) sætter sig igennem og muliggør eller fremtvinger bedre og billigere maskineri.«¹⁰⁵

I denne betragtning leverer han (eller bedre: reflekterer han) elementer til en formbestemmelse af den konstante kapital i forhold til markedet. Med dette er han i og for sig i modsætning til hans egen generelle analyse, hvor den samlede konstante kapital – på samme måde som andre varer – måtte transformeres til produktionspriser. Når hele den konstante kapital transformeres til produktionspriser, og dermed umiddelbart reflekterer bevægelsen i den gennemsnitlige proftrate, da signalerer dette, at den konstante kapital kontinuert vurderes på markedet. Denne typiske ricardianske betragtningssmåde – som er indeholdt i Semmlers generelle analyse – løser han nu op for i hans forsøg på at forsvare Marx.

Semmler er dog alt for bundet til sin generelle teori til at han kan levere en argumentation for øgningen i den organiske sammensætning.

Dette skyldes at han ikke tager udgangspunkt i totalkapitalens akkumulation, men umiddelbart i kapitalernes konkurrence, hvor hele spørgsmålet opløser sig i simple tidsforskydelser mellem enkeltkapitalernes innovationer, hvilket ikke kan forklare totalkapitalens cyklusbevægelse. Dette sidste vil vi vise ved at gå nærmere ind på hans argumentation.¹⁰⁶

Denne proces i konkurrencen som indeholder kapitalens værdiøgning og forcering af merværdiens produktionsmetoder indeholder »enagentgestzte« bevægelser:

105. Semmler op.cit. side 250.

106. Se op.cit. side 253-256.

- a. På den ene side fremskyndelse af øgningen i den tekniske og værdimæssige sammensætning på grundlag af en lav værdisænkelsesrate (Wertsenkung) og værdiforringelsesrate (Entwertung).
- b. På den anden side periodisk en fremskyndet værdisænkelsesrate og værdiforringelsesrate af den akkumulerede kapital.

Det er denne første proces som implicerer en forøgelse af den organiske sammensætning, mens den sidste implicerer det modsatte.

Til det første (a) har han to argumenter:

1. I forbindelse med benyttelse af ny teknologi til produktionsmidler, og den deraf forøgede fixe kapital, må værdien af den konstante kapital i forhold til det levende arbejde stige. I forbindelse med kapitaldannelsen kan der antages at kapitaltab og dekapitalisering holder sig inden for snævre grænser.
2. Det andet forhold går på forholdet mellem den kapitaliserbare profit, og det begrænsede arbejdskraftudbud.

Når kapitalmassen øges hurtigere end arbejdsmassen bliver sidstnævnte en skranke. Den skranke kan kapitalen kun imødegå ved at tillægskapitalen anlægges i form af fast kapital. Samtidig vil lønstigningerne – der følger af ovenstående – også virke ind på »originalkapitalen«, hvorfor tendensen med at erstatte »levende« med »dødt« arbejde forstærkes.

I relation til det andet (b) argumenterer han med at kapitalen periodisk vil overvinde de værdiøgningsskranker, som følger af a. En sådan »efterfølgende« (nachgeholt) værdisænkning, værdiforringelse og dekapitalisering indeholder såvel billiggørelse af kapitalelementerne, billiggørelse af den faste kapital reproduktionsomkostninger, kapitaltilintetgørelse og kapitaltab.

Det er begge ovenstående punkter (a + b) der tilsammen udgør kapitalakkumulationens modsætningsfyldte tendenser.

Hele argumentationen for proftratebevægelsen hos Semmler bygger på at han allerede indledningsvis forudsætter en periodisering af akkumulationsbevægelsen, hvor kapitalen først må investere i et omfattende produktionsapparat for dernæst i innovationsbølge at værdiforringe dette. Som sådan er Semmlers argumentation en stor sammenblanding, hvor han i den ene sammenhæng forudsætter akkumulationscyklen for at begrunde bevægelsen i den organiske sammensætning, og det andet tilfælde lader denne bevægelse forklare akkumulationscyklen.

107. Blandt andet kan nævnes:

P. L. Nielsen: Arbejdskraftens reproduktion og reproduktionsform i Sociologi nr. 1

F. D. Rasmussen: »Arbejderens situation, de sociale problemer og revolutionen«

H.-J. Schanz: »Antikritik – refleksioner over kritikken af kapitallogikken«

C. Toft: »Oplæg til analyse af forholdet mellem den totale arbejderklasse og den enkelte lønarbejder«. Stencil, sociologisk institut 1978.

Ud fra enkeltkapitalernes synspunkt er ovenstående periodisering umiddelbar rimelig, idet en udvidelse af produktionsapparatet til et bestemt tidspunkt og til en bestemt pris, ikke svarer til hvad en tilsvarende udvidelse vil koste til et senere tidspunkt, idet prisen – som følge af værdiforringelsen – da vil være mindre. Men i forhold til totalkapitalen leveres der ingen argumentation for at denne periodisering holder stik, idet han ikke argumenterer for inddelingen i de to perioder (de er jo *forudsat* som følge af opdelingen i a og b).

For at Semmler kunne sandsynliggøre sin teori, måtte han sandsynliggøre at de to processer ikke forløber samtidig.

Dette vil vi vise at han ikke gør.

For at resumere formuleringerne hos Semmler:

Når indoptagelsen af ny teknologi i produktionsprocessen og den deraf bundne forlængelse af den faste kapital omslagstid ikke medfører en samtidig værdiforringelse, da begrundes det med at det »moralske slid« på den faste kapital kun sætter sig igennem som følge af visse »innovationsbølger«, som igen kun optræder »efter en længere tids kapitalakkumulation«.

Når dette »længere tidspunkt« er forløbet bliver den faste kapital erstattet som følge af, at denne reproduceres billigere. Om vi skal formulere Semmlers teori på en mindre kryptisk måde da kan den kun indebære, at han ser udviklingen i den faste kapital værdi som en funktion af forholdet mellem den faste kapital omslagstid og udviklingen i den faste kapital reproduktionsomkostninger.

Når omslagstiden er stigende og reproduktionsprisen kun langsomt faldende, da vil enkeltkapitalen ikke substituere den allerede erhvervede faste kapital med ny kapital. Derfor vil udviklingen i produktivkræfterne (det moralske slid) kun virke meget lidt ind på den faste kapital værdi, hvorfor en øgning af produktionsapparatet umiddelbart vil betyde en øgning i den samlede faste kapital værdi.

Omvendt når omslagstiden er faldet og reproduktionsprisen falder hurtigt, da vil »det moralske slid« sætte sig mere gennemgribende igennem, og der vil kun være kort tid imellem innovationsbølgerne. Dette vil betyde at den faste kapital værdi ikke stiger, måske endda falder, hvorfor den organiske sammensætning ikke vil stige.

Årsagen til, at Semmler overhovedet bare kan få noget der ligner den marxske akkumulationsteori ud af dette, må nok findes i, at han simpelt forudsætter denne, på trods af at den er i modstrid med hans generelle teori. I sin argumentation for en stigning i den faste kapital værdi, der modsvarer en bestemt periode af akkumulationscyklen, forudsætter han den første sammenhæng, vel at mærke samtidig med at han forudsætter et konjunkturopsving, hvilket hos ham betyder en »inkorporation af ny teknologi i produktionspro-

cessen«. Hvorledes en sådan inkorporering kan undgå også at påvirke substitutionen af den allerede forhåndenværende faste kapital med ny fast kapital der er reproduceret med lavere omkostninger, argumenterer han ikke for – det forudsætter han. Det eneste der hos Semmler kan *tydes* som en art argumentation er, at boom'et bevirker at den faste kapital omslagstid stiger så meget, at enkeltkapitalerne ikke vil substituere denne på trods af den stadig mindskede reproduktionspris. At den faste kapital omslagstid skulle øges i boom'et er der dog ingen grund til at antage, når vi påtænker at omslagstiden væsentligst er begrundet ud fra produktionsapparatets stoflighed.

Under alle omstændigheder må det være klart, at det ikke lykkes Semmler at vise (og end ikke at sandsynliggøre), at specialtilfældet i den generelle teori er det generelle tilfælde.

Det eneste der bliver tilbage som sandsynlig kriseårsag er bevægelsen i arbejdslønnen, hvilket vi ikke her er kommet ind på, idet denne klart strider mod Marx' helt grundlæggende antagelser.

De faktorer han finder frem til som påvirker den organiske sammensætning formår allerhøjest at begrunde eventuelle små konjunktursving, og formår dermed ikke at begrunde akkumulationscyklus og dermed kapitalens krisebevægelse.

Afslutning:

Den ovenstående meget polemiske kritik af Altvater m.fl. betyder ikke, at vi afviser værdien af især deres empiriske analyser. Analysen i deres nye bog er den mest omfattende om forholdet mellem økonomisk udvikling, stat og fagforeninger som jeg kender. Kritikken har haft til sigte at vise, at det for en marxistisk kritik af kapitalismen ikke er tilstrækkelig at videreudvikle deres ansats. Vi må diskutere deres resultater ud fra en fornyet overvejelse af den marxske teori og *kritik* af kapitalismen. Realanalysens grundpositioner er blokerende for en videreudvikling af kritikken af kapitalismen.

Det har været en pointe i artiklen at vise at disse grundpositioner ikke alene kan sammenfattes i deres marx-reception, men også i deres forestillinger om en anvendelse af deres analyser i en udvikling af en strategi og taktik for fagforeningerne. Et videre kritisk arbejde med realanalysetraditionen må således også inkludere de aktuelt vigtige spørgsmål om de kapitalismenegerende og kapitalismeintegrerende potentialer i fagforeningernes kamp, samt i forhold til dette spørgsmålet om hvorledes venstreintellektuelle kan og bør forholde

sig til fagforeningskampen. En af måderne hvorpå begge problemkomplekser kan fastholdes er ud fra spørgsmålet om den nyere samfundsvidenskabs øgede interesse i at reflektere problemer omkring fagbevægelsens ageren i samfundet repræsenterer et nyt skridt i retning af en integration af fagbevægelsen i det kapitalistiske system, og om denne integration repræsenterer et nyt skridt i kapitalens underlæggelse af arbejderklassens totale livssituation. Disse spørgsmål kan kun besvares ved en kritik af den nyere samfundsvidenskabs konkrete erkendelsesindhold, og ved en kritik af de recepter denne formulerer for fagbevægelse og stat.

En sådan kritiks grundlag må være Marx' kritiske fremstilling af kapitalismens grundlag. Og her er vi så ved det teoretiske hovedproblem hos Altvater m.fl.: De analyserer aldrig kapitalismens reproduktion som en reproduktion af et klasseforhold, og i forhold til deres specielle interesse i at analysere akkumulationsudviklingen formår de ikke at begribe dennes klasse-mæssige grundlag. I deres akkumulationsanalyse kommer kapitalens klassekarakter kun ind som et spørgsmål om en fordelingskamp mellem klasserne inden for de af akkumulationen satte rammebetingelser. Deres tilgang til værdi-pris problemet betyder at de kun kan betragte klasseforholdet som et aggregat af individer, hvor den formbestemte relation mellem individerne falder ud af synsfeltet. Inden for realanalysens snævre akkumulationsteoretiske problemfelt, som vi finder den mest udfoldet hos Semmler, måtte en betragtning af kapitalismen som et klasseforhold mindst betyde en kritik af de »tekniske betingelsers« udviklingshistorie og dermed af kapitalens såkaldte »civilicatoriske tendens«.

For et bredere analyseprogram er en diskussion af de klasseteoretiske ansatser i »Kapitalen« nødvendig. I denne artikel har det ikke været muligt at skitsere et sådant program. Min pointe har her først og fremmest været at vise at redueringen af værditeorien og dermed kapitalfremstillingen til et spørgsmål om en bestemmelse af prisstørrelser betyder at selv dette spørgsmål ikke kan løses. En sådan reduering fører en overflødiggørelse af værditeorien med sig, idet det reale samfundsmæssige grundlag for produktionsprisbestemmelsen ikke kan medreflekteres. Værditeorien som må være grundlaget for en kritisk analyse af kapitalismen bliver indholdstom i realanalysen.

REALANALYSE I KRISEN ELLER KRISE I REALANALYSEN?

EN UNDERSØGELSE AF BRANCHEANALYSERNES UDVIKLING PÅ TEK-SAM

*Vibeke Andersen, Birgit Land, Nils Thorsen og
Stig Wolfsberg*

Indledning

I diskussionen af realanalysernes betydning har vi taget udgangspunkt i de analyser og diskussioner, der er foregået og udviklet på Tek-Sam uddannelsen ved Roskilde Universitetscenter. Det betyder, at det er *brancheanalysen*¹ som en del af realanalysen, vi tager op.

I de seks år Tek-Sam-uddannelsen har eksisteret er der blevet skrevet mere end 13.000 sider om de danske branchers udvikling.² Udviklingen i analysemetoderne og brancheanalysernes anvendelighed har været genstand for en løbende debat på uddannelsen. Formålet med denne artikel er at tage nogle af disse diskussioner op, og følge nogle af de udviklingstræk, der ligger i projekterne, såvel i deres intention som i deres metode.

Forståelsen af de første brancheanalyser må udover at ses i forhold til den samfundsmæssige udvikling, som de er en del af, også ses ud fra et fagligt

1. Begrebet brancheanalyse er i virkeligheden ikke dækkende for de faktisk udførte analyser, da de i lige så høj grad er analyser af enkeltvirksomheder.
2. For en fuldstændig oversigt over de rapporter som har været lavet på TEK-SAM, henvises til årsberetningerne: Årsberetning for 1975/76, anden årgang, de teknologisk samfundsvidenskabelige uddannelser, RUC 1977, årsberetning for 1976/77, tredje årgang, de teknologisk samfundsvidenskabelige uddannelser, RUC 1978, og årsberetning for 1977/78, fjerde årgang, de teknologisk samfundsvidenskabelige uddannelser, RUC 1979.

og politisk udgangspunkt. Intentionerne i brancheanalyserne er at angive de konkrete rammer, som arbejderklassens kampe i den umiddelbare produktionsproces udspilles indenfor. Brancheanalysen kan med sammenkædningen af de stofflige og værdimæssige vilkår for produktionens udvikling sige noget om de konkrete betingelser for bl.a. udviklingen af arbejdsforholdene.

Ud fra vores forståelse må det være sådan, at realanalysen kan have en række forskellige genstandsfelter som udgangspunkt, hvilket naturligvis er påvirket af, hvilke forhold man forsøger at bestemme 'realbevægelsen' af. I dette tilfælde betyder afgrænsningen til brancheanalysen, at vi beskæftiger os med de *umiddelbare* forudsætninger og konsekvenser af en produktionsproces' udvikling, og at det er realbevægelsen i denne, der er central.

Det der bl.a. er formålet med at tage brancheanalysen op til nyvurdering er at fastholde det oprindelige udgangspunkt, nemlig at se brancheanalysen som en slags kompromis, hvor det egentlige formål er at analysere den umiddelbare produktionsproces. Det spørgsmål vi søger at besvare gennem analysen af projektrapporterne bliver derfor, om brancheanalysen er det rigtige kompromis, når formålet er at analysere ændringerne i arbejdsforholdene under kapitalismen.

De første Tek-Sam rapporters hovedformål var at behandle miljøproblemernes udvikling. Udgangspunktet var analyser af den økonomiske og teknologiske udvikling for at kunne vurdere miljøproblemerne på baggrund heraf. Disse problemer blev taget op efter diskussioner af deres anvendelighed i mobiliseringsøjemed. Der lå også et ønske om at kunne sige noget om branchens/enkeltkapitalens fremtidige udviklingsmuligheder og dermed noget om arbejderne kampbetingelser.

Budskabet i de senere rapporter er blevet mere udvasket, hvad der bl.a. kommer af, at der er blevet lagt større vægt på at få udviklet det teoretiske fundament til analyse af kapitalismens udvikling.

Resultatet er blevet nogle grundigere teoretiske analyser, som så til gengæld inddrager så mange forskellige faktorer, at de har en tendens til at blive mere usammenhængende.

Det teoretiske arbejde har været nødvendigt og er blevet opprioriteret – til gengæld er diskussionerne om formål og målgruppe ikke i særlig høj grad nået ud over de rammer, som allerede lå i de første rapporter.

Vi mener tiden er inde til at gøre status om brancheanalyserne, bl.a. med det formål at gøre metoden mere enkel, klar og præcis i kommende analyser,

3. Med *flere* mener vi først og fremmest andre uddannelser, der ikke har brancheanalysen som 'fagligt' område, men også i formidlet form i arbejdspladsfaglige sammenhænge.

således at de kan udbredes til flere frem for at gøre den mere vanskelig og kompleks, så stadig flere kan anvende den.

Vi har udvalgt de rapporter, som indeholder en analyse af den nuværende krises videre uddybning og som forholder denne til arbejdsforholdsproblematikken.

Artiklen er skrevet på baggrund af vores speciale »Om brancheanalyser«,⁴ hvor disse problemstillinger lægger op til et analysearbejde om krisens gennemslag og – uddybning. Formålet med dette var, at vi på baggrund af tidligere udførte brancheanalyser ville forsøge at gennemføre nogle eksemplariske brancheanalyser, som skulle være mere enkle og fremadrettede.

Med enkle mener vi at kunne stille nogle mere præcise spørgsmål, som retter sig mod de centrale sammenhænge i en mere totalsamfundsmæssig analyse. Disse vil ganske vist hele tiden skifte, afhængig af de aktuelle akkumulationsbetingelser, branchens og enkeltkapitalens aktuelle situation samt arbejderklassens styrke. I anden del af specialet analyserer vi to enkeltkapitaler, Kastrup og Holmegård Glasværker og De forenede Bryggerier. Vi stiller spørgsmålene: Hvordan indvirker enkeltkapitalernes kriseløsningsstrategier på total kapitalens kriseudbygning, og hvordan sætter total kapitalens udvikling rammerne for enkeltkapitalens produktionsbetingelser? I denne forbindelse har vi taget udgangspunkt i enkeltkapitalernes metoder til at reducere deres kostpris på, idet vi betragter kostprisen som fremtrædelsesform for merværdiproduktionen.

Argumentationen går primært ud på, at der skal foretages nogle forenklinger og abstraktioner, således at udgangspunktet tages i kostprisen, og at der abstraheres fra dannelsen af markedsværdi og dermed de empiriske udtryk konkurrencen får. Denne abstraktion skulle betyde, at det er muligt at sammenligne brancher indbyrdes ud fra de muligheder, de har for kostprisreduktioner.

Det værdimæssige udtryk for kostprisen svarer til profitproduktionsmetoderne og er derfor anvendeligt til at koble analyseniveauerne. Det stoflige udtryk svarer til teknologien, og det er derfor nærliggende at gå den vej for at beskrive ændringerne i arbejdsfunktionerne, arbejdsforholdene og arbejds mængden ved kostprisreduktionsbestrebelse. Vores intention med kostprisanalyserne har først og fremmest været at sige noget om genstandsområdet arbejdsmiljø og arbejdsforhold som konsekvens af produktionens udvikling.

4. Stig Wolfsberg, Nils Thorsen, Birgit Land og Vibeke Andersen: Om brancheanalyser – en undersøgelse af brancheanalysernes udvikling på TEK-SAM og en analyse af krisen i øl- og glasbranchen. RUC, juni 1979.

Brancheanalysernes faglige og politiske udgangspunkt

Brancheanalyserne er blevet udviklet i en periode i begyndelsen af 1970'erne, hvor et af de alvorligste angreb på arbejderklassens eksistensbetingelser var et forværret arbejdsmiljø, som var betinget af de ændrede udbytningsformer. Samtidig var brancheanalyserne et led i den teoridiskussion, der foregik på universiteterne omkring en rekonstruktion af kritikken af den politiske økonomi.

I takt med den samfundsmæssige krises gennemslag og dens fortsatte uddybning, samt konsekvenserne heraf, har perspektiverne for analyserne ændret sig, og dermed også vægtningen af de forskellige elementer i analysemetoderne. Udgangspunktet er fortsat at analysere den danske kapitalismes udvikling, idet vi mener det er nødvendigt at afdække de skranker kapitalen sætter for den fortsatte udvikling i måden at producere på, herunder at forholde sig til de indbyggede modsætningsforhold i den kapitalistiske produktions udvikling, og de grænser den sætter for klassekampens perspektiver.

De fagkritiske rapporter og realanalysernes nødvendighed

Der har historisk været mange og lange perioder, hvor de marx'ske teorier har ligget uberørt hen, og det har været vanskeligt at opsamle erfaringerne fra arbejdet med teorierne, når der igen har været behov for det.

Da de marx'ske teorier blev trukket frem i forbindelse med de fagkritiske diskussioner, som var en af udløberne af studenteroprøret i 1968, havde disse ikke spillet nogen større rolle på universiteterne siden engang i 1930'erne. Udviklingen efter 1968 var præget af det faglige og politiske studiearbejde, som dette formede sig, både gennem 'genopdagelsen' af den logiske Marx, hvilket først og fremmest Schanz herhjemme var eksponent for, og med de fagkritiske rapporter, udarbejdet i samarbejde med fagoppositionen indenfor forskellige fagforeninger og fagforbund.

Anledningen til at tage problemstillingerne op omkring arbejdsulykker, nedslidning og konsekvenser af forskellige kemiske stoffers påvirkning i de fagkritiske rapporter, var de øgede intensivering, der fandt sted i industrien i slutningen af den intensive kapitalakkumulationsfase og som førte en stribe »vilde strejker« med sig. Det var oplagt for studentergrupperne at knytte an til disse kampes problem: en forbedring af de fysiske og psykiske forhold på de enkelte virksomheder. Men ingen af rapporterne kom

nogensinde ud over enkeltkapitalniveauet og kunne derfor heller ikke sætte disse udviklingstendenser ind i en historisk akkumulationsmæssig sammenhæng, og rapporterne forblev på et registrerende niveau.

De fagkritiske rapporters egen intention har været at foretage disse registreringer, og på det grundlag må man sige, at arbejdet med rapporterne er lykkedes, således at arbejderne på dette område har vundet i styrke. De har været med til at almengøre enkeltindviders erfaring i arbejdet, samt bidraget til at debatten i samfundet har ført til en række tiltag overfor arbejdsmiljøet.

Man bidrog således til at flytte fokuseringspunktet fra forhold, der i det væsentligste kunne betegnes som en beskrivelse af konsekvenser af produktionens udvikling, til en fokusering på årsagssammenhængene, som de udspringer af den umiddelbare produktionsproces. Tilsvarende blev diskussionen om statens rolle rejst gennem en almengørelse af kritikken af eksempelvis arbejdstilsynet. Dette fagkritiske arbejde er det ene udviklingselement TEK-SAM-uddannelsen bygger på, det andet er den marx'ske videnskabstradition og realanalysernes udvikling. Arbejdet med at udvikle en metode til at lave en systematisk analyse af den kapitalistiske udvikling, har forløbet sideløbende med udarbejdelsen af de fagkritiske rapporter. Her har især de diskussioner omkring udviklingen af realanalyserne, der er ført omkring tidsskriftet Prokla haft betydning. Herhjemme tog realanalysediskussionerne for alvor fart med Jens Brinchs bog om kapitalakkumulation i efterkrigstidens Danmark,⁵ og er siden hovedsagelig blevet fulgt op af diskussioner og analyser, der har ført realanalyserne videre, bl.a. brancheanalyserne på TEK-SAM.

Realanalyserne skal sætte de fremtrædelser af kapitalismen, som kan ansues på overfladen ind i en forklaringsramme som har sit grundlag i den marx'ske akkumulations- og kriseteori. Det er berlinerfolkene, der har gjort de første overvejelser om hvordan dette skal kunne lade sig gøre. De udvikler den almene sammenhæng mellem dybde og overflade for at udarbejde sammenhængen mellem »beskrivelsesniveauet« og »forklaringsniveauet«.

I etableringen af en sådan forståelsessammenhæng mellem overflade og dybde i forbindelse med analysen af de historiske udviklingsstræk i kapitalismen, står berlinerfolkene over for problemet, at de marx'ske kategorier ikke er umiddelbart empirisk målbare størrelser, og at den eksisterende empiri jo kun findes i den borgerlige nationaløkonomis begreber og kategorier. Med henblik på et empirisk analyseformål mener de at kunne »løse« dette problem ved at konstruere såkaldte indikatorer for dybdebevægelserne. Disse

5. Jens Brinch: Kapitalakkumulation i Danmark efter 1945. Politisk Revy. 1974.

indikatorer er baseret på den borgerlige nationaløkonomis kategorier og den heraf afledte statistik.

Hermed vil de ikke foretage nogen transformation af den marx'ske teori og dens begreber til den borgerlige statistik. De fastholder umuligheden af dette, men søger at gøre det muligt at fortolke de registrerbare overfladebevægelser af kvantitativ art, ind i en kvalitativ forståelsesramme, som den er udviklet i den marx'ske akkumulations- og kriseteori.

Udgangspunktet for realanalyserne på Tek-Sam var at forstå den kapitalistiske produktionsmådes udvikling gennem en analyse af produktionsprocessen, dennes modsigelser og skranker. Dette var såvel et resultat af kapitalismeudviklingen som af uddannelsens genstandsfelter. For at forstå produktionsprocessens udvikling, var det nødvendigt ikke alene at undersøge totalkapitalens bevægelser formidlet over den industrielle kapitals udvikling, men også at få en forståelse for enkeltkapitalens udviklingsbetingelser.

Vi vil i det følgende bl.a. diskutere brancheanalyserne på TEK-SAM med henblik på at vurdere metodernes anvendelighed til at analysere krisens gennemslag på såvel totalkapital- som enkeltkapitalniveau. Eller rettere: undersøge om analysen forholder sig til, at der til stadighed foregår en vekselvirkning mellem totalkapitalniveauet og enkeltkapitalniveauet, således at der skabes en forståelse for hvordan enkeltkapitalerne samlet udgør totalkapitalen, og at denne omvendt sætter nogle grænser for enkeltkapitalernes ageren.

Brancheanalyser på TEK-SAM

De første forsøg på at lave brancheanalyser var – som vi ser det i dag – meget mangelfulde. Især var det svært at koble den teknologiske og den økonomiske analyse. Der manglede et metodemæssigt apparat – et begrebssæt, som muliggjorde en analyse af enkeltkapitalers og branchers udvikling på et marxistisk grundlag. En udvikling af begreberne fra kapitalen i almenhed til at sætte det store virvar af fremtrædelser på begreb.

En af de vigtige opgaver på TEK-SAM har derfor været, at udvikle et begrebssæt og et metodeapparat, som gør det muligt at analysere den umiddelbare produktionsproces som den fremtræder ud fra en forståelse af, hvordan de grundlæggende drivkræfter under den kapitalistiske produktionsmåde sætter betingelser for produktionens udvikling.

Dette behov opstod ligeledes i forbindelse med de igangværende samarbejdsprojekter med fagbevægelse og arbejdergrupper. Nemlig ønsket om at bidrage til en diskussion omkring hvilke krav, der til hvilke tider kunne

have en kapitalismeoverskridende karakter, og hvilke der kunne løses indenfor kapitalismens rammer. Her tænker vi f.eks. på, hvordan en umiddelbar fjernelse af et miljøproblem kan bane vej for rationaliseringer med fyringer til følge i miljøforbedringens navn. Eller at det umiddelbare miljøproblem fjernes, men at problemerne blot forflyttes til et andet sted i produktionen eller skifter karakter.

Fremstillingen i de følgende gennemgange af projektrapporterne vil måske nogle gange forekomme som en noget hård og urimelig kritik, fordi vi kun har fremdraget enkelte problemstillinger i behandlingen af dem. Vi forsøger dog i en vis grad at tage højde for dette gennem den præsentation af rapportererne der i øvrigt leveres. Gennemgangen af de forskellige projektrapporter har vi opdelt i tre faser, som dels er en historisk afgrænsning, dels er efter modulkravsbindingerne.⁶

I den første fase behandler vi nogle af de første projekter hvor de primære problemstillinger er forholdet teknologi og arbejdsforhold samt problemstillingen teknologi/økonomi som et tilnærmet udtryk for forholdet stof/værdi.

I den anden fase behandler vi nogle projekter, hvor vi især vil diskutere krisebegrebet i forhold til de to problemstillinger branche-stat og politik-felt-stat.

I den sidste fase er problemstillingen igen stort set den samme som gældende for den første fase, men projekterne er af nyere dato og der diskuteres her i højere grad det metodemæssige udgangspunkt for teknologianalyserne.

Brancheanalyserne i 1. fase

Da vi begyndte at arbejde med brancheanalyser på Tek-Sam var grundlaget lagt for forståelsen af den generelle samfundsmæssige udvikling, først og fremmest med Jens Brinchs bog om kapitalakkumuleringen i Danmark.

Det vigtigste er, at den industrielle cyklus fik et empirisk udtryk, hvor industrien i Danmark omkring 1960 skifter fra en extensiv til en intensiv akkumulationsform. Produktionens grundlag ændres, fordi der ikke længere kan skabes tilstrækkelig merværdi på basis af rigelig og billig arbejdskraft. Dette tvinger kapitalen til i højere grad at basere merværdiproduktionen på den rela-

6. Tek-Sam uddannelsen består af tre dobbeltmoduler af hver et års varighed og et frivilligt praktikmodul. De indholdsmæssige bindinger i modulkravene kan ses i årsberetningerne for de teknologisk samfundsvidenskabelige uddannelser. Se note 2.

tive merværdis produktionsmetoder, hvilket på samfundets overflade betyder et ændret udviklingsmønster, så der i højere grad akkumuleres fix-kapital og kapitalen tvinges til i et vist omfang at udvikle arbejdets produktivkraft, som dominerende tendens.⁷

Brancheanalysernes opgave blev i denne sammenhæng dels at finde frem til hvordan de ændrede akkumulationsbetingelser slog igennem i de enkelte branchers og enkeltkapitalens udvikling, dels at kæde ændringer i akkumulationsbetingelserne sammen med ændringer i branchernes stoffige udviklingstræk.

Den grundlæggende bevidsthed om, at analysen af brancherne må omfatte både den stoffige og den værdimæssige udvikling, fører til opsporing af begreber og metoder, som gør det muligt at beskrive den teknologiske og den økonomiske udvikling i brancherne og enkeltkapitalerne empirisk ud fra akkumulationsteorien. Sideløbende bliver det nødvendigt at kvalificere den teoretiske baggrund.

For at få systematiseret den stoffige udvikling er grupperne vendt tilbage til Kapitalens bind 1 kapitel 13, hvor Marx analyserer overgangen fra håndværk over Kooperation til storindustriell arbejdsproces.

Herved kvalificeres både den teoretiske forståelse for produktionsmådens omvæltning for en kapital i almenhed, og der bliver lagt op til en metode, hvorved brancherne kan analyseres.

I bogen »Teknologisk udvikling i den kapitalistiske arbejdsproces«⁸ forsøger Jürgen Mendner at videreudvikle forståelsen af, hvordan den teknologiske udvikling sætter sig igennem ud fra ændringer i merværdiproduktionsformerne. Mendners analyse bygger direkte på Kapitalen idet der i den første del gives en præcisering af kapitalens lovmæssigheder gennem en ultrakort gennemgang af de vigtigste dele af alle 3 bind.

Bogens hovedpointe er, at den vil forbinde nogle ændringer i merværdiproduktionsformerne med kvalitative ændringer i produktionsteknologien. De viser sig som ændringer i de objektive produktionsbetingelser og kommer til udtryk i skift i de arbejdsfunktioner, arbejderen udfører i produktionsprocessen.

Det store skridt i konkretiseringsniveau, og dermed også formidlingens form til empiriniveauet fører til, at de kvalitative spring præsenteres i 3 hovedfaser, en håndværksmæssig, en mekaniseret og en automatiseret. De kvalitative spring fra fase til fase er karakteriseret ved, at arbejdsfunktioner gradvis overgår til maskineriet.

7. For en videre udvikling henvises til Jens Brinch, op.cit.

8. Jürgen Mendner: »Teknologisk udvikling i den kapitalistiske arbejdsproces.« Kurasje 1977.

Fra den håndværksmæssige fase til den mekaniserede fase overtages selve emnebearbejdningen af maskineriet. Herefter tilbagestår en række funktioner:

1. Hovedfunktioner (maskinstyring og regulering)
2. Bifunktioner (emnetransport)
3. Forberedelsesfunktioner (indstilling, opstilling etc.)
4. Kontrol og korrektur, planlægning.

Mendner definerer så, at når såvel hovedfunktioner som bifunktioner er overtaget af maskinen er overgangen til automationsfasen sket. Springene defineres samtidig som spring i produktivkraftudviklingen.

Mendner bygger denne stofflige systematisering på Kern og Schumann,⁹ som har opstillet begreberne ud fra empiriske studier i en række brancher.¹⁰ Mendner har forenklet opstillingen betydeligt for at kunne drage sammenhængene til den værdimæssige udvikling. Vi vil senere komme ind på en vurdering af Mendners metode, som den er blevet anvendt i brancheanalyserne.

Metoderne til den empiriske analyse af virksomhedernes økonomiske udvikling har været struktureret omkring de såkaldte kapitalrentabilitetsanalyser. Vi vil ikke på dette sted komme med en præsentation af denne metode, hertil kan henvises til nogle rapporter, hvor analysemetoden er anvendt eksemplarisk.¹¹

Kapitalrentabilitetsanalyserne kan danne udgangspunkt for vurderinger af den analyserede branches eller enkeltkapitals konkurrencemæssige situation gennem sammenligninger enten af enkeltkapitalen indenfor branchen eller branchekapitalen i forhold til totalkapitalen. Oplysningerne kan indgå som supplement til den registrerede udvikling i teknologien.

Præsentation af de 3 rapporter i fase 1

I denne fase tager vi flg. rapporter op: Øl, stål og glas – en teknologianalyse. Økonomi, teknologi – en analyse af planglasbranchen

9. M. Kern og H. Schumann: »Industriearbeit und arbeiter bewusstsein«, Frankfurt 1970.
10. Kern og Schumann har redigeret en række undersøgelser af forskellige branchers udvikling for den tyske arbejdsgiverforening og LO: »Wirtschaftliche und Sociale Aspekte aus Technischen Wandels in der Bundesrepublik Deutschland. (RKW). Frankfurt 1970.
11. Her skal nævnes 2: Øl, stål og glas – en teknologianalyse, RUC 1976, Regnskabsanalyse for Helsingør værft. Og Allan Andreasen og Hans Hornsbech: Smedene på Sabro ØB, Kurasje 1977. Rentabilitetsanalyserne bygger på oplysninger fra Danmarks Statistik eller virksomhedernes egne regnskaber. Væsentlige indikatorer for værdibevægelserne bliver investeringsmønster, arbejdsproduktivitet, lønkvote, kapitalintensitet samt kapitalrentabiliteten II.

(Scanglas)¹² og Den økonomisk/teknologiske udvikling indenfor bryggeribranchen 1945-75 (Carlsberg).¹³

Øl, stål og glas (herefter kaldet ØSG) omfatter 4 dele. Første afsnit omhandler en teoretisk diskussion af teknologiudviklingen, produktivkraftudviklingen og arbejdsforhold. De tre andre dele omfatter en undersøgelse af den teknologisk/økonomiske udvikling på de 3 virksomheder Kastrup Glasværk, Helsingør Værft og Tuborg Bryggeri. Disse analyser har en forhistorie, idet gruppen på forhånd havde været i kontakt med tillidsmændene på disse virksomheder i forbindelse med udarbejdelsen af nogle arbejdsmiljøundersøgelser.¹⁴

Det har givet formålet med den teknologisk/økonomiske analyse det perspektiv, at udviklingen i arbejdsmiljøet og i arbejdsforholdene skulle forklares som en konsekvens af den teknologiske udviklings retning. Det vil sige, at rapportens egentlige emne er teknologiudviklingen og de deraf følgende forandringer i miljøet. Beskrivelsen af teknologiudviklingen på de 3 virksomheder bliver tæt tilknyttet en gennemgang af produktionsprocessen med forsøg på at systematisere den i forhold til de tre faser fra Mendners opdeling.

Hvad angår Helsingør Værft beskrives især sammenføjningsteknologien gennem en historisk udvikling i svejsemetoderne for at belyse årsagerne til denne med udgangspunkt i de opnåede produktivitetstigninger. Endvidere beskrives forsøgene på at introducere samlede maskinsystemer i form af pannelinier i skibsproduktionen.

Beskrivelsen af Tuborg Bryggeriet koncentrerer sig om tappeprocessernes udvikling. Her kan udviklingen faseinddeles, og den gradvise automation kan påvises i den historiske udvikling.

Kastrup Glasværks teknologiske udvikling beskrives helt tilbage til branchens start, og herved kan alle de dominerende skift registreres, og udviklingen kan relateres til de dominerende koncentrationstendenser og centraliseringstendenser, som har sat sig igennem historisk indenfor glasbranchen. I den senere udvikling beskrives udviklingen i det automatiske flow gennem produktionen gennem maskinens gradvise overtagelse af hoved- og bifunktioner.

Alle rapportdele indeholder også en beskrivelse af den økonomiske udvikling. For Helsingør Værfts vedkommende er dette kommet til udtryk i en om-

12. Økonomi-Teknologi. En analyse af planglasbranchen, TEK-SAM, RUC, juni 1976.

13. Den økonomiske/teknologiske udvikling indenfor bryggeribranchen. TEK-SAM, RUC, juni 1976.

14. Dette har resulteret i udarbejdelsen af en række pjecer om arbejdsmiljøet på de 3 virksomheder. Kontakten med virksomhederne er etableret i samarbejde med Arbejdernes Fællesorganisation i København.

fattende regnskabsanalyse, hvori virksomhedens forskellige udviklingsfaser diskuteres på baggrund af investerings- og kapitalrentabilitetsmål.

Hvad angår de to andre rapporter, Carlsberg og Scanglas, er de i højere grad koncentreret om en systematisk bearbejdning af den teknologisk/økonomiske udvikling. D.v.s. de har ikke i samme grad som ØSG haft til formål at vende tilbage til en forklaring på arbejdsforholdene og arbejdsmiljøet.

Scanglasrapporten gør klart, hvordan analysen af enkeltkapitalen må baseres på to niveauer – niveauet hvor kapitalen beskrives i almenhed – i sin »rene« logik og på niveauet for kapitalen i almenhed i sin realitet, hvor man nærmer sig et skridt mod virkeligheden og konkurrencen inddrages. Teknologiuudviklingen beskrives som den forløber for kapitalen i almenhed, sådan som det viser sig i Scanglas' produktion. På konkurrenceniveauet beskrives Scanglas' muligheder for at klare sig i konkurrencen indenfor branchen og placeringen i den nationale kapital.

I Carlsbergrapporten er der foretaget en analyse af den teknologiske udvikling, hvor det dels beskrives, hvordan udviklingen forløber som dominerende tendens for en kapital i almenhed, dels hvordan udviklingen er opdelt i perioder, hvor der sker skift i det teknologiske grundlag og perioder med en reproduktion af kapitalen samt investeringer. Den økonomiske udvikling beskrives ud fra kapitalrentabilitetsmålene for bryggeribranchen, der sammenlignes med den nationale kapital. Endvidere undersøges positionen på verdensmarkedet og den regionale udviklingstendens, især med henblik på det planlagte Fredericiabryggeri.

Samlet diskussion af rapporterne

Vedrørende rapporternes mulighed for at sammenfatte den stofflige og den værdimæssige udvikling, må vi konstatere, at der er foregået en udvikling i retning af at beskrive den teknologiske udvikling i forhold til dens almene tendens mod en tiltagende automation, der gradvis fjerner arbejderne fra den umiddelbare produktionsproces og erstatter dem med maskineri.

Det er f.eks. i analyserne af Scanglas og Kastrup glasværker lykkedes at fremstille, hvordan produktionsprocesserne har gennemløbet mekaniseringsfaserne, og der er dannet et automatisk flow gennem produktionen. Scanglas-rapporten konkluderer:

»Ved at knytte an til Mendners systematisering af arbejdsfunktionerne har vi været i stand til at vise hvorledes det levende arbejde erstattes af dødt arbejde (maskineri, AMØ).«¹⁵

15. Scanglas s. 156.

Rapporterne har i systematiseringen ud fra Mendner taget udgangspunkt i den ene del af hans analyse, nemlig udfoldelsen af teknologiudviklingens 3 faser og videreudviklet denne på det konkrete felt, den pågældende branche repræsenterer; derimod sker der ingen videreudvikling af forbindelsen til merværdiproduktionsformerne, som udgør Mendners anden del.

I forsøgene på at perfektionere den stofflige gennemgang af produktionen går der tilbage til Kern og Schumann, når Mendners systematik ikke er teknisk anvendelig. D.v.s. det forsøges snarere at få stadig mere hold på den stofflige side, mens relationen til den værdimæssige side har tendens til at blive glemt, f.eks. anvender Carlsbergrapporten Kern og Schumann til at beskrive kontrolfunktionerne nøjere.¹⁶

Men gennemgangen af den teknologiske udvikling gennem ændringerne i arbejdsfunktionerne afslører også en række umiddelbare konsekvenser for arbejderne. F.eks. bliver dequalificering af arbejdet muliggjort, når maskineriet overtager de kvalifikationskrævende funktioner. Scanglasrapporten fortsætter:

»Dermed fremstår baggrunden for en dequalificering af arbejdet i den begyndende mekaniseringsfase ligesom det med udviklingen af de automatiske processer bliver nødvendigt med nye grupper af lønarbejdere.«¹⁷

I Kastruprapporten konstateredes en lignende udvikling, da maskinernes overtagelse af flaskeformningen betyder at arbejdsmænd kan overtage arbejdet fra de faglærte glasmagere.¹⁸

Fremstillingen af de almene tendenser i teknologiudviklingen har ligeledes givet nogle svar på ændringerne i arbejdsforholdene. Det har f.eks. i beskrivelsen af tappeprocessen på Tuborg Bryggeri betydet, at det har været muligt til en vis grad at indfange ændringer i karakteren og omfanget af belastningen af arbejderen i den umiddelbare produktionsproces.

Produktionsprocessen på både glasværkerne og på bryggerierne har været velegnet til anvendelse af Mendners begreber, da der faktisk har vist sig at være store sammenfald mellem ændringer i arbejdsfunktionerne og større skift i produktionsteknologien. Det har derfor været svært at indfange de begrænsninger, der ligger i Mendners systematik, når analysen har rettet sig mod at forstå udviklingen indenfor disse produktionsprocesser.

Det har været umiddelbart mere klart ved analysen af produktionsprocessen på skibsværfterne, at der var problemer med at anvende

16. Carlsberg s. 39.

17. Samme som note 9.

18. ØSG s. 528-530.

Mendners systematik. Det har bare på det tidspunkt været vanskeligt at forstå kompleksiteten i forholdet mellem stof og værdi. Formålet med at denne sammenhæng skulle gøres klar kommer også mest til udtryk i analysen af Helsingør Værft. I stedet for at undersøge skift i arbejdsfunktionerne igennem hele processen, for at sige noget om den som helhed, bliver Mendners begreber anvendt på svejseteknologien. Denne indgår i mange forskellige delprocesser på forskellige niveauer og som sådan betegnes den som en sammenføjningsmetode. Det har ingen mening at kunne bestemme en sådan metode, som mekaniseret eller automatiseret, da det ikke hjælper med til en klargøring af hvorvidt produktionsflowet som helhed har opnået en større kontinuitet.

En anden intention med teknologiudviklingen har været at beskrive dens historiske udvikling på de enkelte virksomheder afhængig af disses akkumulationsbetingelser. Til at belyse dette har det ikke været nok at anvende Mendners metode til at afdække skift i teknologien. Sideløbende er det produktiviteten og investeringernes størrelse, der har dannet udgangspunkt for at vurdere, om der var tale om perioder med ændringer i produktionens teknologiske niveau.

Carlsberggruppen fremstiller skematisk, hvordan udviklingen på virksomheden kan opdeles i faser, hvor produktionen 1949-56 og 1969-72 har gennemgået store ændringer i teknologiens karakter, mens der i de øvrige perioder mere har været tale om en reproduktion af kapitalen og investeringer på det givne maskineri. Carlsberggruppen bruger 4 typer af indikatorer på disse skift: automatisering/mekanisering af forskellige arbejdsfunktioner, kolonnernes produktivitet, indførelse af nye hjælpemidler, f.eks. kasser og paller, og en forbedring af transportbåndenes kontinuitet.¹⁹ Det er således gruppens samlede observationer, der danner udgangspunkt for periodiseringen.

Gruppen siger dog selv, at periodiseringen alligevel ikke har kunnet foretages præcist, bl.a. fordi der ikke kunne skelnes mellem intensivering og udvikling af arbejdets produktivkraft.²⁰ Med hensyn til den økonomiske udvikling er den empirisk blevet fremstillet gennem regnskabsanalysen. Disse er især blevet brugt til at vurdere virksomhedens konkurrencemæssige placering. Der er foretaget sammenligninger indenfor branchen og branchernes placering i forhold til totalkapitalen. Således konkluderer Carlsberggruppen på rentabilitetsanalysen, at udgangspunktet for at foretage en

»beskrivelse af udviklingen i kapitalrentabilitetsmålet var at undersøge bryggerbranchens placering i den konkurrence, der sætter sig igennem mellem brancherne.«²¹

19. Carlsberg s. 68.

20. Carlsberg s. 70.

21. Carlsberg s. 119.

I Øl, Stål og Glas (afsnittet om Helsingør Værft) gøres nogle forsøg på at bruge rentabilitetsanalysen som led i at strukturere den teknologiske udvikling. Det kommer frem gennem opstillingen af arbejdsproduktivitetsmålene, hvor indikatorerne søges opstillet, så der kan skelnes mellem produktivkraftudvikling og intensivering.²² Rapporterne har på forskellig vis søgt at kæde forklaringerne sammen. Vi har set tendenser til, at det teknologiske niveau er blevet brugt til at sige noget om den konkurrencemæssige placering af en enkeltkapital indenfor en branche.

Kastrup Glasværks konkurrencemæssige placering i branchen, altså dets gennemsnitlighed i forhold til konkurrenterne vurderes ud fra en sammenligning med konkurrenternes teknologiske niveau. Det er ikke muligt at få en sammenlignelig værdimæssig indikator, da konkurrenterne hovedsagelig er tyske og svenske glasværker og derved er underlagt andre samfundsmæssige betingelser, som gør at de ikke umiddelbart kan sammenlignes. Her anvendes teknologianalysen til at supplere den økonomiske analyse i en vurdering af mulighederne for at overleve i konkurrencen. D.v.s. man bruger teknologianalysen i to sammenhænge: som supplement til den økonomiske analyse til at sige noget om enkeltkapitalens konkurrencemæssige placering og til at vurdere enkeltkapitalens profitproduktionsmetoder for derudfra at søge at sige noget om ændringerne i arbejdsforholdene. På samme måde vurderes Scanglas' konkurrencesituation på baggrund af indførelse af ny teknologi hos konkurrenterne.²³

En sammenkædning af de værdimæssige og stofflige sider med henblik på at analysere ændringerne i teknologien i den umiddelbare produktionsproces er ikke lykkedes i særlig høj grad for projekterne. Sammenkædningen skulle foretages over konkurrencens former. Denne bestemmelse vil være kompliceret, fordi bestemmelserne af de teknologiske ændringer i den umiddelbare produktionsproces skal bestemmes både ud fra bevægelser, som har til formål at nedsætte kostprisen, og bevægelser i cirkulationen hvad angår realiseringsbetingelserne.

Med hensyn til at vende tilbage til arbejdsforhold og arbejdsmiljø er det som nævnt først og fremmest Øl, Stål og Glas, der har haft denne intention. I afsnittet om Helsingør Værft kommer det til udtryk i en længere beskrivelse af forskellige sammenføjningsmetoder, især svejseteknologi og hvilke arbejdsmiljøgener, der er forbundet med de enkelte metoder. I afsnittet om Tuborg Bryggeri er arbejdsmiljøafsnittet selvstændiggjort og hænger nærmere sammen med de føromtalte forundersøgelser end med denne analyse af den teknologiske udvikling, og i afsnittet om Kastrup Glasværk gøres der kun spredte forsøg på at forbinde udviklingen i arbejdsmiljøet med den teknologiske udvikling.

22. ØSG s. 250.

23. Scanglas, s. 142.

Vi mener derfor konkluderende at kunne sige, at selvom der i disse første brancheanalyser lå klare intentioner om at analyserne skulle sige noget om udviklingen i arbejdsforholdene, har analyserne aldrig nået et sådant konkretiseringsniveau, at det har været muligt.

Hvad angår de to andre rapporter når de ikke til en egentlig behandling af arbejdsmiljø og arbejdsforhold. Scanglasrapporten siger selv at:

»Via arbejdet med Mendners begreber, har vi opnået en forståelse for den situation, arbejderen befinder sig i på nuværende historiske tidspunkt, men vi kender ikke konsekvenserne for arbejderen – politisk, fysisk og socialt. Det er et andet aspekt, som det er meget nærliggende at tage op i forlængelse af dette projekt.«²⁴

Som vi beskrev indledningsvist, er det formålet at vurdere sammenknytningen mellem den stofflige og den værdimæssige udvikling.

Beskrivelsen af den stofflige udvikling har rettet sig mod de almene tendenser ved teknologiudviklingen. Rapporterne har støttet sig til Mendners forsøg på at sammenkæde ændringerne i merværdiproduktionsmetoderne med skiftene i denne almene udvikling. I denne sammenhæng har grupperne koncentreret sig om Mendners *ene* del, nemlig systematiseringen af den stofflige udvikling, som han har bygget på begreberne fra Kern og Schumann, hvilket har betydet, at rapporterne lægger stor vægt på beskrivelsen af den stofflige udviklings systematik uden at der vendes tilbage til det værdimæssige udgangspunkt.

Kapitalrentabilitetsanalyserne er som omtalt blevet anvendt i en vurdering af enkeltkapitalens/branchens placering og muligheder i *konkurrencen*. Heri ligger den grundlæggende vanskelighed ved at sammenknytte stof og værdi, fordi regnskabsanalysen lægger op til at teknologiudviklingen skal bestemmes som en reaktion på virksomhedens konkurrencesituation, mens den anvendte systematik til beskrivelsen af teknologiudviklingen relaterer sig til nogle langsigtede, almene tendenser.

Der, hvor de to udviklingsbeskrivelser kan sammenfattes, er i profitformen, hvor regnskabsanalysens afdækning af mulighederne for at opnå profitter i konkurrencen skaber de betingelser teknologiudviklingen kan udfolde sig under.

Konkluderende kan det siges, at rapporterne nåede langt i en opsporing af en beskrivelse af den teknologiske – og af den økonomiske udvikling, og at dette har været medvirkende til at lægge nogle metodemæssige grundsten, som de senere TEK-SAM rapporter kunne bygge videre på, endskønt rapporterne ikke selv nåede at kunne forbinde den stofflige og den værdimæssige udvikling og heller ikke nåede at forbinde de teknologiske ændringer i arbejdsforhold og arbejdsmiljø.

24. Scanglas, s. 157.

Brancheanalyserne i 2. fase

Projekterne i denne fase er skrevet i forhold til problemstillingerne i uddannelsens I. dobbeltmodul. I. dobbeltmodul omfatter forholdet mellem produktionens udvikling og den statslige regulering i forhold hertil. Projekterne har først og fremmest lagt vægt på *koblingen* mellem produktionens udvikling og den statslige regulering og i mindre grad lagt vægt på at udvikle metoden til at analysere den umiddelbare produktionsproces i sig selv, sådan som det var problemstillingen under den første fases projekter.

For at få en forståelse af de statslige aktiviteter, som især retter sig mod totalkapitalen, har det været nødvendigt at få et begreb, der kan sige noget om forholdet mellem enkelt- og totalkapital. Det er i denne sammenhæng, at projekterne under denne fase bliver af betydning for vores problemstilling. Især en behandling af statens rolle i de ændrede akkumulationsbetingelser under krisegennemslaget er central i rapporterne. Det stigende antal indgreb på arbejdsmarkedet og de økonomiske indgreb i forhold til reallønnen i form af afgiftsbuketter m.v., gjorde en afklaring af statens rolle i forhold til produktionens udvikling aktuel.

Vi vil ikke diskutere indholdet i rapporterne særlig grundigt, men blot opridsede de mest centrale diskussioner, der er blevet ført, da dette afsnit først og fremmest har karakter af at være formidlingsleddet til at diskutere projekterne under 3. fase, som igen forholder sig mere direkte til problemerne i den umiddelbare produktionsproces. De rapporter, vi tager op, er *Stål, stat og verdensmarked*²⁵ og *Værftskapitalernes kriser*.²⁶

I *Stål, stat og verdensmarked* er problemstillingen at diskutere Det danske Stålvalseværk i forbindelse med konkurrencen på verdensmarkedet. I denne sammenhæng diskuterer rapporten udviklingen af indikatorer, der er sammenlignelige på tværs af nationalstaterne. En anden problemstilling har været at analysere EF's betydning som regulerende instans i forhold til hele den europæiske stålproduktion gennem forskellige kvotaordninger, tilskudsordninger o.s.v.

I *Værftskapitalernes kriser* har problemstillingen været at diskutere forskellen på et krisebegreb på totalkapitalplan og på enkeltkapitalplan. Rapporten diskuterer statens ageren overfor totalkapitalens bevægelser. Analysen drejer sig om de virkninger, dette får på enkeltkapitalen. Det eksemplificeres især i forhold til værftsindustrien, hvor staten har foretaget flere direkte indgreb.

25. *Stål, stat og verdensmarked*. TEK-SAM, RUC, januar 1978.

26. *Værftskapitalernes kriser*. TEK-SAM, RUC, januar 1978.

I *Værftskapitalernes kriser* har et af formålene været at præcisere forskellen på et krisebegreb på enkelt- og total kapitalniveau. Et reproduktionssvigtbegreb for total kapitalen vil principielt være identisk med indholdet i krisebegrebet. Dette ville et branche- eller enkelt kapitalreproduktionssvigtbegreb derimod ikke være. I dette forhold findes der en begrundelse for et selvstændigt reproduktionssvigtbegreb, som vil være indholdsmæssigt forskelligt fra kriseteorien, og det vil altså udgøre et begreb for branchens/enkelt kapitalens krisetendenser.

I krisebegrebet for total kapitalen skelnes der mellem kriser, der forholdsvis hurtigt kan overvindes gennem skift i akkumulationsformen, og kriser, der bliver indledningen til en videre uddybning. En skelnen som bliver vigtig i forhold til enkelt kapitalernes udviklingsforløb. Forståelsen bliver, at reproduktionssvigt på branche- og enkelt kapitalniveau skal forstås som problemer, der opstår ud fra *fordelingen* af profitten mellem kapitalfraktionerne, både indenfor og mellem brancherne.

Det særskilte reproduktionssvigtbegreb for enkelt kapitalen får især betydning, når der opstår krise eller reproduktionssvigt indenfor en branche, uden at kapitalen som sådan er i krise. Dette viser sig i analysen at gøre sig gældende for værftsbranchen, der ikke er i stand til at akkumulere i overensstemmelse med den gældende intensive akkumulationsform i 1960'erne, og derfor kommer i vanskeligheder.

På enkelt kapital/brancheplanet er årsagen til reproduktionssvigtene under den intensive og ekstensive fase, at den realiserede profit ikke anvendes i den pågældende branche/enkelt kapital, men søger over i andre brancher eller enkelt kapitaler på et højere profitrateniveau.

I denne situation vil reproduktionssvigtet ikke være forårsaget af, at der mangler profit i branchen, sådan som det er tilfældet i krisen, men at der kan scores flere profitter i andre brancher.

Selv om reproduktionssvigtbegrebet i denne analyse af værftsbranchens akkumulationsbetingelser har vist sig anvendeligt til at forstå de særlige problemer, der har eksisteret for værftsbranchen under den intensive kapitalakkumulationsperiode, og yderligere har kunnet anvendes til at forklare statens skiftende aktiviteter overfor branchen i de forskellige faser, er det ikke hermed givet, at denne reproduktionssvigtbetragtningssmåde vil kunne anvendes i al almindelighed i forbindelse med analyser af enkelt kapitalers eller branchers udvikling.

Et af problemerne med begrebet er, at det er bundet til enkelt kapitalens rent fysiske eller stofflige form. Det implicerer ikke, at kapitalen som sådan ikke kan 'klare sig', da den som før omtalt blot kan flytte over i andre brancher, hvor profitterne er større, mens kapitalens rent stofflige form godt kan gå til grunde. Kapitalen som sådan vil altid være i stand til at reproducere sig, men måske ikke i den samme form. Til gengæld kan man sige, at reproduktions-

svigtet for kapitalisten måske netop er et tegn på, for ham, at det er på tide at flytte over i en anden branche.

Med udgangspunkt i produktivitetstigninger belyser rapporten *Stål, stat og verdensmarked* produktivkraftudviklingen i stålindustrien i forskellige lande. Produktivitetmålet til indikator for produktivkraftudviklingen tages i mandetimer pr. ton produceret stål.

For at kunne bestemme årsagen til disse stigninger, bliver det nødvendigt at gå dybere ned i de enkelte stålfremstillingsmetoder, hvor udviklingen af ovnprocesserne udvælges som indikator. Ovnprocessens centrale placering i produktionen begrundes udvælgelsen af denne som indikator for udviklingen i arbejdets produktivkraft for stålproduktionen som helhed. D.v.s. ovnprocesserne benyttes som en indikator for det stude arbejdets produktivkraft befinder sig på indenfor stålbranchen. Dette mål skulle samtidig gøre det muligt at drage sammenligninger i branchen indenfor nationalkapitalen, men også på tværs af nationalstaterne. Dette argumenteres ud fra, at overgangen fra en ovntype til en anden mere produktiv type vil trindhøjne den samfundsmæssigt gennemsnitlige produktionsform. Desuden anvendes begrebet udvikling i arbejdets produktivkraft alene på brancheplan, ud fra nogle stofflige bestemmelser.

Krisebegrebet og dermed vurderingen af Det danske Stålvæverks overlevelsesmulighed i krisen, bliver gjort ud fra, at DDS som enkeltkapital er i stand til at foretage de nødvendige investeringer for at kunne bringe sig på et gennemsnitligt niveau i forhold til de konkurrerende vesteuropæiske, amerikanske og japanske stålværker.

Men det kan være svært at foretage denne vurdering, da rapporten ikke inddrager enkeltkapitalen, DDS, i forhold til den danske nationalkapital, og derfor ikke har et billede af, hvilke grænser de nationale akkumulationsbetingelser sætter for DDS. Nationalt forskellige udbytningsrater giver tilsvarende anledning til nationalt forskellige akkumulationspotentialer, som også påvirker de respektive branchers akkumulationsbetingelser, uden at årsagerne hertil kan findes i produktivkraftsudviklingsniveauet indenfor brancherne selv.

Stål, stat og verdensmarked danner bl.a. grundlag for rapporten Stålproduktion i Danmark?, som vi tager op i fase 3. Her udbygges disse problemstillinger og det her anvendte økonomiseringsbegreb, giver bl.a. mulighed for at få et konkret udtryk for enkeltkapitalernes forskellige akkumulationsbetingelser.

Værftskapitalernes kriser har især haft betydning i diskussionen om, hvordan akkumulationsforholdene sætter rammerne for enkeltkapitalerne, d.v.s. lægger op til en undersøgelse af enkeltkapitalernes forskellige kriseløsningsstrategier, hvilket også bliver centralt i fase 3's problemstilling.

Brancheanalyserne i 3. fase

I denne fase vender vi tilbage til forholdet mellem den stofflige og den værdimæssige side samt beskrivelsen af arbejdsforholdene i relation til denne. Rapporterne, der omtales, er alle lavet inden for uddannelsens 2. dobbeltmodul og er formelt bundet til de samme studiekraav som 1. fases projekter. Vi vil se på, hvordan problemstillingerne i denne fases projekter er blevet behandlet i forhold til 1. fases projekter, og forsøge at trække op, på hvilken måde der er sket en udvikling i analysen.

Den udvikling, der er sket, må tilskrives den videreformidling af erfaringer, der er blevet indhøstet f.eks. gennem uddannelsens grundkursus, vejledningen, samt erfaringer, der er bygget op gennem diskussion og kritik af rapporterne. Vi vil forsøge at vurdere, hvordan en forbedret forståelse af de rammer, enkeltkapitalen og branchen udvikler sig under, gør det muligt at forklare flere forskellige forhold i branchen med udgangspunkt i dens værdimæssige grundlag.

Rapporterne, vi vil diskutere i denne fase, er bl.a. 3 rapporter, der alle beskæftiger sig med slagteribranchens udvikling. Det drejer sig om: *Slagterikapitalens akkumulationsbetingelser*, RUC 1978,²⁷ *Svineslagteriernes økonomiske og teknologiske udvikling*,²⁸ *Arbejdsbetingelser i slagteribranchen 1945-78*.²⁹

Rapporterne går alle ud fra samme grundstamme, men lægger vægt på nogle forskellige forhold. Vi vil i det foreliggende diskutere dem samlet.

En fjerde rapport, vi vil beskæftige os med, behandler udviklingen på Det danske Stålvalseværk. Rapporten, *Stålproduktion i Danmark?*,³⁰ må bl.a. ses på baggrund af den rapport, gruppen lavede under 1. dobbeltmodul (Stål, stat og verdensmarked), som er omtalt under fase 2.

Slagterirapporternes udgangspunkt er en beskrivelse af den stofflige udvikling ud fra den industrielle cyklus og ud fra de profitproduktionsmetoder, der danner grundlaget for branchens akkumulation. De træk ved den stofflige udvikling, der trækkes frem, er

- teknologiudviklingen
- strukturudviklingen
- regionaludviklingen
- lønformerne

27. Andreassen, A. m.fl.: Slagterikapitalens akkumulationsbetingelser, TEK-SAM, RUC 1978.

28. Elert, C. m.fl.: Svineslagteriernes økonomiske og teknologiske udvikling, TEKSAM, RUC 1978.

29. Larsen, A.: Arbejdsbetingelser i slagteribranchen 1945-78, TEK-SAM, RUC 1978.

30. Andersen, K. B. m.fl.: Stålproduktion i Danmark? TEK-SAM, RUC 1979.

– arbejdsmiljøet

Rapporterne vurderer denne udvikling i relation til den industrielle cyklus og ud fra den brancheinterne konkurrence. Et udtryk for dette fås gennem den kapitalrentabilitetsanalyse, der foretages for branchen og for en række af de enkelte slagterier.

Det erklærede hovedformål er dog at vende tilbage til en forklaring på arbejdsforholdene, hvilket især viser sig i undersøgelsen af lønformerne og arbejdsmiljøet. Den seneste rapport, Arbejdsbetingelser i slagteribranchen, har uddybet beskrivelsen af slagteriforbundets politik og strejketendenserne på slagterierne.

Stålproduktion i Danmark? har ligeledes til formål at forstå den stofflige udvikling – her skal 3 områder beskrives:

- teknologiudviklingen
- lønformerne
- arbejdsmiljøet

Det, der bliver strukturerende for beskrivelsen af den stofflige udvikling, er en systematisk beskrivelse af økonomiseringsformerne med cfix og c-flyd. Disse gennemgås historisk ud fra de almene tendenser for den kapitalistiske produktion, nemlig at der til produktionen skal anvendes stadig mindre samfundsmæssig nødvendig arbejdstid. Disse økonomiseringsformer bliver også strukturerende for afsnittene om arbejdsmiljøet og lønformerne.

Der gennemføres en kapitalrentabilitetsanalyse, som vurderer Det danske Stålvæverks (DDS) muligheder i konkurrencen. Her bliver vurderingen af virksomhedens placering inden for den nationale kapital central. Der foretages ligeledes en vurdering af konkurrencen på verdensmarkedet, som leder ud i en vurdering af DDS's muligheder for at overleve den internationale stålkrise, bl.a. ved hjælp af tilskud fra staten og EF.

Samlet vurdering af rapporterne, specielt med henblik på teknologianalysen og arbejdsforhold

Der er mange ting at tage fat på i forbindelse med den videreudvikling af analyserne, rapporterne er udtryk for. Her kan nævnes de stadig *flere* empiriske områder, der kan forklares ud fra kapitalens lovmæssigheder for brancherne – og det gælder strukturudviklingen, den regionale udvikling, udviklingen på verdensmarkedet m.m.

Det er også værd at bemærke den kvalificering, der er sket af de teoretiske forudsætninger for analysen, som kommer til udtryk i en meget klar opstilling af analyserammerne i rapporternes indledningsafsnit. Vi vil imidlertid ikke belyse samtlige disse forbedringer af rapporterne. Det, vi i denne sammen-

hæng vil trække frem, er kvalificeringen af beskrivelsen af den teknologiske udvikling og forklaringerne på arbejdsforholdene.

Teknologianalysen

Hvad angår systematiseringen af teknologiudviklingen har alle rapporter som led i dette fortsat forsøgt at gøre det ud fra Mendners begreber. DDS-rapportens systematisering efter økonomiseringsformerne repræsenterer dog en anden systematisering. Det er væsentligt, at rapporterne gennem den mere kvalificerede måde, hvorpå spørgsmålene til den teknologiske udvikling kan stilles, bliver opmærksomme på, at der er nogle begrænsninger i Mendners metode, når de relevante spring i teknologien skal indfanges. Vi vil først belyse dette for slagterirapporterne.

I det teoretiske afsnit berøres udviklingen i kooperationsformerne som en væsentlig indgangsvinkel til forståelsen af teknologiudviklingen. Men opstillingen af Mendners faseinddeling bliver alligevel udgangspunktet for den egentlige bearbejdning af empirien. Dette kommer til udtryk i opstillingen af nogle skemaer, hvor slagte- og opskæringsprocesserne opdeles i arbejdsfunktioner, hvor der adskilles mellem emnetransport og emnebearbejdning. Teknologiudviklingen søges registreret gennem spring fra håndværkspræget produktion til mekanisering og automation i overensstemmelse med Mendners begreber. Skemaerne er opstillet for årene 1950, 55, 60, 65, 70 og 78, og opstillingen giver forståelsen for, hvordan udviklingen i de enkelte processer er foregået i denne årrække.

Udviklingen på slagterierne er modsat de fleste andre brancher kendetegnet ved, at det er emnetransporten, der først automatiseres gennem indførelsen af conveyor'en (et mekanisk bånd, der fører svinekroppene gennem processen). De væsentligste automatiseringer/mechaniseringer af emnebearbejdningen foregår først derefter, og mange led i emnebearbejdningen er stadig manuelle.

Arbejdet i den »sorte ende«, hvor svinet renses, skrubes, svides o.s.v., kan med udviklingen automatiseres gennem indførelse af maskiner. I resten af slagteprocessen og i op- og tilskæringen er arbejdsprocesserne stadig manuelle og foretages med håndværktøj. Produktivitetsstigningerne baseres således udelukkende på arbejdskraftens fysiske og psykiske formåen.

Den udvikling i produktiviteten, som kan foretages i disse arbejdsprocesser, må baseres på forenklinger af arbejdet, ændrede kooperationsformer, herunder arbejdsdeling og forbedret håndværktøj. Denne udvikling kan både

indeholde elementer af produktivkraftudvikling og være forudsætningen for intensivering. Men udviklingen vil ikke vise sig som ændringer i skemaerne, selv om den rent faktisk er den afgørende i disse processer. Det vil højst være sådan, at en *opsplitning* i arbejdsprocessen som forudsætningen for ændringer i Kooperationen vil vise sig ved, at der er *flere* kasser i skemaet. Man kan således kun få indblik i en del af de ændringer, der sker i hver enkelt proces. Det bliver tilmed ikke muligt at vurdere den virkning, ændringerne vil få på hele produktionsflowet.

Afgørende skift i produktionen på slagteriet kan f.eks. skyldes, at det nu lykkes at skabe kontinuitet mellem en række processer, og at udviklingen i det teknologiske niveau netop et kendetegnet ved, at kontinuiteten mellem processerne er opnået.

Det, der gør det vanskeligt at vurdere udviklingen i produktivkræfterne på baggrund af den opstilling, rapporterne laver med udgangspunkt i Mendners arbejdsfunktioner, skyldes, at nogle af potentialerne ligger i Kooperationen, arbejdsforenklingen og forbedringen af håndværktøjet. I denne sammenhæng bliver det vigtigt at skelne mellem intensivering og udvikling i arbejds produktivkraft for at vurdere, hvad der sker i de enkelte processer.

Vi kan tage et eksempel op, som viser problemstillingen. Indførelsen af conveyoren i slagte- og opskæringsprocesserne fører til meget kraftige produktivitetstigninger. Disse skyldes først og fremmest, at det nu er muligt at styre tempoet igennem hele processen og i den enkelte delproces, og at der er skabt en sammenhæng mellem de enkelte processer. Virkningen af conveyoren er altså først og fremmest den intensivering, den frembringer i de enkelte bearbejdningsfunktioner.

De ændringer, der sker i bearbejdningsfunktionerne langs båndet, er f.eks. automatiseringer, som i den sorte ende. Disse vil aftegnes som spring i teknologien på skemaerne. De ting, der sker i de manuelle funktioner i slagte- og opskæringsprocesserne, er derimod begrænset til metoder, som relaterer sig til den manufakturrelle Kooperation, og disse ændringer aftegnes ikke i skemaerne. Ændringerne i nogle dele af processen – f.eks. i den sorte ende – må nødvendigvis følges op af ændringer i resten af processerne for at beholde kontinuiteten i hele flowet – og det er disse ændringer i de manuelle funktioner, der også bliver interessante at indfange.

Den kritik, der ligger i begrænsningerne i skemaerne, er slagterigrupperne delvis godt selv klar over. I den seneste rapport konkluderes det, at slagteriernes udvikling gennem 1960'erne dels har været »præget af delvis automation i slagtegangens sorte ende (...) derudover ændres arbejdsorganisationen i 60erne med indførelsen af mekanisk fremføring, således at arbejderne nu underlægges båndets hastighed, altså en udvikling af den

systematiske arbejdsdeling (...) I slutningen af 1970'erne må slagterikoperationen siges at befinde sig i sidste udviklingsfase af den systematiske arbejdsdeling«. ³¹

Det har tilsyneladende været mere profitabelt at dele af slagteprocessen er blevet udviklet gennem ændringer i Kooperationen, forenklinger, udvikling af håndværktøj og intensivering, end gennem en automatisering af processerne. Udviklingen baseret på manufakturrel Kooperation har altså dannet mulighederne for den teknologiske udvikling. Det er vigtigt at vurdere de potentialer, der ligger i den manufakturrelle Kooperation i slagteriproduktionen, fordi dette skal være en del af forklaringen på, at produktionen endnu i så vid udstrækning har været baseret på disse fremfor på maskiner. Meget tyder dog på, at potentialerne i denne måde at udvikle produktionen på, ikke har haft den tilstrækkelige kapitalistiske effekt.

Den krise, slagteribranchen går ind i i midten af 1960'erne, ser ikke ud til at kunne løses gennem de investeringer, der følger efter centraliseringerne i slutningen af 1960'erne og i begyndelsen af 1970'erne. Arbejdsproduktiviteten kan således ikke bringes til at stige afgørende, og profitraten fortsætter med at falde kraftigt. Dette problem har grupperne peget på i kapitalrentabilitetsanalysen. ³² Dette aktualiserer spørgsmålet om, hvilke ændringer i slagterikapitalens produktionsproces der må til for at bringe branchen ud af den mere eller mindre permanente krisetilstand, der har hersket siden midten af 1960'erne.

Slagteri-grupperne peger selv på, at det i første omgang bliver et spørgsmål om at tilvejebringe de nødvendige akkumulationspotentialer og det fornødne økonomiske motiv til gennemgribende ændringer i produktionsprocessen. Dette har noget med graden af centraliseringen at gøre. Man konkluderer:

»Denne centralisering (sammenlægningen i slutningen af 1960'erne og i starten af 1970'erne (AMØ)) har ikke – i modsætning til den generelle tendens – betydet en forvandling af den fixe kapital, som man burde forvente. Dette ser vi som et resultat af en ikke tilstrækkelig centralisering, hvorved de tvungne teknologiforandringer ikke økonomisk har kunnet gennemføres«. ³³

I denne sammenhæng ville det være interessant at vurdere de ændringer, der er sket på det nye storslagteri i Ringsted, som er den største fysiske centralisering, der er foregået i branchen. Gruppen peger i sine vurderinger på, at de store ændringer vil vise sig i indførelse af slagtemaskiner og maskiner til den videre opskæring. De typer af ændringer, der har vist sig i Ringsted, er imidlertid ikke gået i denne retning.

31. Larsen, A., op.cit. s. 160.

32. Elert, C. m.fl., op.cit. s. 253 og s. 268.

33. ibid. s. 121.

Det kunne være interessant at diskutere, om profitproduktionsmetoderne i slagteriproduktionen således vil bygge på andre potentialer – herunder en videreudvikling af Kooperationen – fremfor den omtalte overgang til industriel arbejdsproces. I sammenhæng med diskussionen af slagteriernes udvikling bliver det relevant at diskutere anvendelsen af Mendner til strukturering af teknologien mere generelt. Vi er stødt ind i problemerne med slagteribranchen ud fra, at denne i høj grad har en *manufaktuel* produktionsproces.

Mendner siger selv, at han behandler den simple Kooperation og manufakturen samlet som *førkapitalistiske* produktionsmåder, der i hans faseinddeling slås sammen under håndværksmæssig produktion. Han er dog godt klar over, at dette indebærer nogle vanskeligheder, idet

»denne faseinddeling har den bagdel, at den behandler den håndværksmæssige produktion som ét produktivkraftstadium og dermed udelukker en differentieret betragtning for alle de førkapitalistiske produktionsmåder.«³⁴

Problemerne opstår så, når de »førkapitalistiske produktionsmåder« faktisk er dominerende i den branche, der undersøges.

I denne sammenhæng bliver Kooperationsformerne et centralt begreb. Marx siger, at Kooperationen bliver grundformen for den kapitalistiske produktionsmåde, men at også simpel Kooperation eksisterer i en særlig form sammen med Kooperationens videreudviklede former. Det gælder for manufakturen, som vi her har behandlet. Men problemet vender tilbage for den storindustrielle produktionsmåde, som er temaet for Mendners analyse, blot som et spørgsmål om Kooperation mellem maskiner. Dette vil vi vende tilbage til i det følgende.

Teknologianalysen – Det danske Stålvalseværk

I Det danske Stålvalseværks produktion systematiseres den teknologiske udvikling ud fra de dominerende økonomiseringer med kapitalens enkelte dele. Rapporten har også intentioner om at relatere skiftene i økonomiseringsformer til de ændrede samfundsmæssige produktionsbetingelser.

Den intensive kapitalakkumulation betyder, at der sker en billiggørelse af c-flyd for alle enkeltkapitalerne, og at den fixe kapital samtidig hurtigere bliver moralsk forældet, hvilket tvinger enkeltkapitalerne til at nedsætte omslagstiden for c-fix,

34. Mendner, J.: Teknologisk udvikling i den kapitalistiske arbejdsproces, Kurasje 1977, s. 15.

»(...) hvilket medfører at der i den intensive akkumulationsperiode bliver tale om intensiverede forsøg på at økonomisere med den fixe kapital og sikre dens effektive og konstante udnyttelse«,³⁵

og c-flyd-økonomiseringerne vil have en meget tæt anknytning til økonomiseringerne med c-fix. Udviklingen ændres i krisen, hvor den gratis billiggørelse i form af den samfundsmæssige udvikling af arbejdets produktivkraft ikke længere fungerer som i den intensive kapitalakkumulation. Det betyder, at økonomiseringerne i højere grad bliver

»enkeltpitalernes ageren i forhold til kostpriserne (ud fra) en forholde sig til samtlige elementer i kapitalens dele«. ³⁶

Her bliver i særlig grad tale om c-flyd-økonomiseringer som f.eks. nedsættelse af spildprocenten, forøget genbrug, ændringer i råmaterialerne m.v. Den beskrivelse af økonomiseringen på stålvalseværket, der foretages i rapporten, tager udgangspunkt i en økonomisering med den fixe kapital. Økonomiseringerne tager deres væsentligste udgangspunkt i ovnene (smelteprocessen). Økonomiseringerne har til formål at øge ovnenes kapacitet på den ene side og på den anden side at nedsætte smeltetiden. Nedsættelsen af smeltetiden får til formål at nedsætte tiden fra tapning til tapning af stål fra ovnen.

Gruppens gennemgange af teknologiens ændringer i forhold til disse økonomiseringer gennemføres meget konsekvent. Der gives et billede af, hvordan man med de olieopvarmede Siemens-Martin-ovne forsøger at nedsætte smeltetiden, væsentligst ved at etablere forsmeltning af en del af skrottet i en kupolovn og gennem indblæsning af ren ilt for at forbedre effekten af forbrændingen. Overgangen til den helt nye elektroovn, som tages i anvendelse med opbygningen af det nye elektrostålværk, ses i økonomiseringsanalysen i umiddelbar forlængelse af den samme tendens i retning af at nedsætte smeltetiden.

Her støder økonomiseringsbeskrivelsen dog ind i nogle begrænsninger, idet det ikke indfanges, hvor stort et spring i teknologien der i virkeligheden er tale om ved overgangen til elektrostålværk. Foruden de økonomiseringer, der hentes gennem nedsættelsen af smeltetiden, sker der i samme forbindelse en række omfattende ændringer, herunder forenklinger af indlægningen af råstofferne i ovnen m.m., som betyder, at produktionsprocessens teknologiske niveau hæves.

Dette skift registreres derimod i regnskabsanalysen, hvor investeringernes karakter afslører, at der sker kvalitative skift i investeringsmønstret. I regnskabsanalysen bliver det klart, at der siden midten af 1960'erne stort set kun

35. Andersen, K. B. m.fl., op.cit. s. 14.

36. ibid. s. 17.

er sket intensiveret udnyttelse af den fixe kapital gennem mindre ændringer på de eksisterende anlæg. Investeringerne i elektrostålværket betyder derimod afgørende ændringer. Når denne adskillelse opstår, skyldes det nok især, at det ikke er lykkedes i særligt omfang at sammenkæde regnskabsanalysens resultater med økonomiseringsafsnittet.

Det er ikke sådan, at gruppen ikke er klar over de store ændringer, som overgangen til elektrostålværk udgør. Men de klare skift i teknologiudviklingen mellem intensivering og småforbedringer i de eksisterende anlæg, der foregår fra midten af 1960'erne til produktivkraftudviklingen, som foretages ved investeringen i det nye elektrostålværk i 1973-75, hvilket indikatoren i regnskabsanalysen viser, bliver udvisket i gennemgangen af teknologien ud fra økonomiseringerne, fordi økonomisering med c-fix og c-flyd foregår som nogle langsigtede almene tendenser, der ikke i samme grad viser skift mellem intensivering og produktivkraftudvikling.

De intentioner, rapporten i indledningen lægger op til med hensyn til, at ændringerne i de samfundsmæssige produktionsbetingelser vil indvirke på DDS's økonomiseringer, kommer heller ikke klart frem i rapportens gennemgang af ændringerne i den teknologiske udvikling af stålproduktionsprocessen.

Gruppen forsøger sideløbende at systematisere teknologiudviklingen ud fra Mendner. I forsøget på at opstille denne systematik er de stødt på nogle vanskeligheder, som har ført til væsentlige overvejelser over de begrænsninger, en stofflig systematik er underlagt. Først og fremmest slås det fast, at

»Forekomsten af en stofflig systematik for arbejdsprocessen er derfor ikke i princippet mulig generelt set. En almen karakteristik af faserne i arbejdsprocessens udvikling må derfor begrænse sig til de karakteristika, der knytter sig til de generelle forandringer, der er resultat af, at den samfundsmæssigt nødvendige arbejdstid til produktionen af en vare vil være nedsat.«³⁷

Herefter gøres der på en række punkter op med Mendners systematik på baggrund af erfaringerne fra stålproduktionen, hvor nedsættelsen af det samfundsmæssigt nødvendige arbejde har haft karakter af

»(...) helt nye typer af produktionsprocesser til fremstilling af enkelte varer, udvikling af nye typer råvarer, eliminering af delprocesser (i stedet for en mekanisering af dem) vil blive taget i brug.«³⁸

37. ibid. s. 96.

38. ibid. s. 98.

Det er konkret konstateret i nogle udviklingstræk på DDS, hvor væsentlige produktivkraftudviklinger ikke bliver registreret i arbejdsfunktionsanalysen, at

»(...) arbejdsfunktionernes forandring er således ikke nogen entydig indikator for udviklingen i arbejdets produktivkraft (...) der kan ske kvalitative spring i produktionsteknologiens udvikling, f.eks. overgang fra SM til ES proces uden at dette kommer til udtryk i særligt omfattende ændringer i produktionens mekaniseringsniveau, hvis vi anvender arbejdsfunktionerne som kriterium.«³⁹

Endelig nævnes det også, at overgangen til mere kontinuerte processer, som f.eks. støbeprocessen, ikke nødvendigvis medfører afgørende ændringer i arbejdsfunktionerne, idet

»(...) grundlaget for indførelsen af flydende produktionsprocesser ikke er arbejdsprocessens udvikling, men derimod væksten i den fixe kapital, og den deraf følgende økonomiseringstvang.«⁴⁰

Til trods for de her nævnte begrænsninger ved at anvende Mendners systematik med skift i arbejdsfunktionerne til at skitsere teknologiuudviklingen inden for stålproduktionen, anvender rapporten alligevel dette udgangspunkt med følgende begrundelse:

»(...) at forstå forholdet mellem arbejder og arbejdsmiddel og dermed arbejdskraftens placering i produktionsprocessen (...) og for at forstå betingelserne for kvalifikationsudvikling, arbejdsorganisering, intensivering og konsekvenserne heraf for arbejderne«⁴¹

Det er imidlertid ikke til dette formål, systematikken er opbygget. Man anvender Mendners arbejdsfunktioner til at sige noget om *arbejdsforholdene*, hvor opstillingen af systematikken er lavet for at analysere ændringer i *arbejdsmidlerne*. Det viser sig da heller ikke at være særlig velegnet til at sige noget om de væsentligste udviklingstræk. Til dette bliver analysen af arbejdsmiljøet ud fra økonomiseringerne mere sigende.

I den foregående kritik af slagterirapporternes anvendelse af Mendners systematik kom vi ind på de begrænsninger, der lå i analysen med hensyn til produktionsprocesser, der befinder sig på den moderne manufakturs niveau. Stålproduktionen er i modsætning hertil et eksempel på den fuldt udviklede storindustrielle produktionsmåde. Vi vil i det følgende diskutere nogle af de begrænsninger, der ligger i Mendners metode, når der er tale om analysen af en sådan proces, med udgangspunkt i de vanskeligheder, DDS-rapporten er stødt ind i.

39. *ibid.* s. 99-100.

40. *ibid.* s. 101.

41. *ibid.* s. 100.

Som indledning til dette vil vi trække et grundlæggende paradoks i Mendner-systematikken op. Mendners analyse vedrører den storindustrielle periode, der er karakteriseret ved, at det nu er arbejds*midlet*, der er udgangspunkt for omvæltningen af produktionsmåden, mens analysen tager udgangspunkt i *arbejderens* placering i produktionen ud fra arbejdsfunktionerne.

Som vi har set, viser udviklingen i arbejdsmidlerne i en række brancher sig faktisk også som skift i arbejdsfunktionerne, som kan indikere ændringerne. Dette er imidlertid ikke entydigt. For stålproduktionen viser det sig således, at forklaringerne på omvæltningerne i produktionen netop må findes i arbejdsmidlerne selv. Økonomisering med den fixe kapital, gennem forøgelsen af virkningsomfanget af den enkelte maskine såvel som gennem kooperationen mellem maskinerne, bliver omdrejningspunktet for de teknologiske ændringer, snarere end det bliver mekanisering og automatiseringer med henblik på at eliminere arbejdsfunktionerne.

Tværtimod er der tendenser til, at der oprettes arbejdsfunktioner med henblik på at sikre økonomiseringen med den fixe kapital. For DDS kommer dette frem ved oprettelsen af nogle planlægningsfunktioner ved ovnene og ved støbeanlægget i form af nogle maskinpassere. Den funktion, som disse arbejdere har, er at sikre sammenhængen i produktionen, d.v.s. at tapningen fra ovnen og støbningen i strengestøbningsanlægget skal koordineres.

Kooperationen bliver igen et afgørende begreb – hvor vi i slagteribranchen taler om kooperationen mellem de mange arbejdere langs båndets manuelle funktioner, er der nu tale om kooperationen mellem maskinerne langs produktionsflowet. Kooperationen kan ligesom i manufakturen have 2 grundformer, dels kooperationen, der skyldes arbejdsdeling mellem mange ens maskiner, der arbejder side om side – her er der f.eks. opbygningen af *flere* ovne med henblik på at udvide kapaciteten. Disse kooperationer har bl.a. til formål at skabe proportionalitet mellem de enkelte delprocesser. Den anden type kooperation opbygges på grundlag af en arbejdsdeling mellem *forskellige* maskiner, som efter hinanden bearbejder arbejdsgenstanden til det færdige produkt; smeltningen og raffineringen i ovnen, støbning i strenge eller kokiller, valsning af det udstødte stål til plader eller profiler o.s.v.

Det er i forbindelse med den sidstnævnte kooperationsform, at Marx taler om, at den enkelte maskine afløses af et egentligt maskinsystem.⁴² DDS er netop et eksempel på, at udviklingen af denne kooperation er det afgørende for økonomiseringen, og at det *ikke* nødvendigvis medfører eliminering eller ændring af arbejdsfunktioner (selv om dette også forekommer som led i produktivkraftudviklingen).

42. Marx, K.: Kapitalen 1:3, s. 555.

Hvis det lykkedes at etablere en fuldstændig *flydende* af produktionsproces gennem udviklingen af en kontinuert oven, ligesom man f.eks. har kontinuerede glasovne, der kan forsyne glasmaskinerne i en flydende strøm, ville det primært være et udtryk for, at den storindustrielle Kooperation var opnået. En sådan udvikling vil derimod ikke nødvendigvis komme til udtryk i dominerende ændringer i arbejdsfunktionerne.

Rapporternes forklaringer på arbejdsmiljøets udvikling

I det følgende vil vi se på rapporternes forklaringer på af arbejdsmiljøets udvikling, idet de alle forsøger at knytte denne tæt sammen med den analyserede teknologiske udvikling. I slagterirapporterne gøres indledningsvis klart, hvordan arbejdsmiljøet opfattes:

»Det er graden af arbejdskraftens udbygning, der bestemmer arbejdsmiljøets reelle udformning.«⁴³

Det præciseres, at arbejdsmiljøet må opfattes som *en del* af arbejdsbetingelserne, der må være en konsekvens af valoriseringen og dens forskellige stofflige former:

»Valoriseringstvangen gennemsættes materielt som stofflige ændringer i arbejdsprocessen, dvs. også i arbejdsbetingelserne. Værdimæssigt gennemsættes valoriseringstvangen via merværdiens produktionsmetoder – dvs. hhv. gennem midlerne til produktivkraftudvikling og gennem metoderne til udvikling af arbejdets intensitet (...)

Det særlige område af arbejdsbetingelserne, som populært kaldes arbejdsmiljø indenfor den borgerlige videnskabspraksis (arbejdsbetingelserne som totalitet erkendes ikke) drejer sig som tidligere omtalt om karakteren og graden af sundhedsfarlige påvirkninger i arbejdet.«⁴⁴

Intentionen er at beskrive arbejdsmiljøet som et integreret led i den teknologisk-økonomiske udvikling. Slagterirapporterne forsøger at knytte arbejdsmiljøproblemerne karakter tæt til teknologiens karakter som enten intensive eller produktivkraftudvikling.

Disse intentioner er væsentlige i forsøget på at knytte arbejdsmiljøet sammen med forskelle i kapitalens udbytningsformer. Det viser sig imidlertid vanskeligt at forfølge empirisk. Det konstateres, at *intensiveringerne* har betinget

»et stort antal arbejdsulykker og andre arbejdsmiljøulykker som netop er betinget af intensivt, monotont arbejde (...)*»*

43. Elert, C. m.fl. op.cit. s. 171.

44. Larsen, A., op. cit. s. 6 og s. 8.

mens

»resultatet af udviklingen i arbejdets produktivkraft vil være såvel en reduktion i antallet af beskæftigede (med en konstant produktion), også baseret på en forenkling af arbejdsoperationerne, med en intensivering såvel som en fremmedgørelse og monotonisering til følge«⁴⁵ (vor understregning).

Det kan konstateres, at indførelsen af ny teknologi tilsammen har betydet en forværring af støjforholdene, og at intensiveringerne har ført til mere monotone bevægelser med hyppigere anvendelse af enkelte muskelgrupper og med ensidig belastning af disse til følge.

Indenfor slagteribranchen er antallet af arbejdsulykker siden 1950'erne vokset betydelig mere end indenfor industrien generelt, hvilket relateres til det stigende arbejdstempo og arbejde på akkord, som har fundet sted i samme periode.

Arbejds miljøet på DDS er i rapporten blevet set i nøje sammenhæng med de økonomiseringsformer, der tidligere i rapporten blev lagt til grund for teknologiudviklingen. I rapporten gennemgås de arbejdsmiljøproblemer, som følger af 7 døgn drift, der blev genindført på værket i 1973. Dernæst gennemgås miljøproblemerne fra proces til proces, hvor det søges belyst, hvordan arbejdsmiljøet har ændret sig i forhold til økonomiseringerne. Ligesom i slagterirapporterne er det vanskeligt at eftervise sammenhængen i den empiriske gennemgang. Nogle af de sammenhænge, der bliver trukket op, er de følger, økonomiseringerne med ovnen får for støvproblemerne.

»(...) Her er altså et stjerneklart eksempel på, at arbejdsmiljø og produktionshensyn kommer i konflikt. Sættes udsugningen i vejret forlænges tap til tap tiden, og dermed mindkes økonomiseringen med den fixe kapital«⁴⁶

Konsekvenserne af økonomiseringen med c-flyd ved køb af billigere råstoffer får på lignende måde nogle konsekvenser for ulykkesrisikoen:

»(...) Man kan derfor sige, der er en direkte sammenhæng mellem økonomisering med den flydende konstante kapital, råstofferne og arbejdsmiljøet. Konkret betyder det altså at indkøb af billigt skrot øger risikoen for arbejdsulykker for mandskabet i kraner og ved ovnene.«⁴⁷

Gruppen konkluderer:

»Vi har (...) sammenholdt profitproduktionsbetingelserne i perioden med udviklingen i arbejdsmiljøet. Dette har vist, at ændringerne i arbejdsmiljøet næsten har været en følge af

45. Elert, C. m.fl., op.cit. s. 175.

46. Andersen, K. B. m.fl., op.cit. s. 194.

47. ibid. s. 151.

økonomiseringerne med den fixe og den flydende kapital, som vi tidligere har påvist var de dominerende profitproduktionsmetoder i perioden«.48

Intentionerne har været at eftervise den nøje sammenhæng mellem arbejdsmiljøet og akkumulationsformen, en sammenhæng samtlige rapporter forsøger at forfølge. Gruppernes forsøg på dette har dog en tendens til at blive lidt anstrengt.

Udgangspunktet for struktureringen af miljøproblemernes karakter søges i økonomiseringsformerne og ændringernes karakter, hvilket er et forsøg på at knytte an til udbytningens former. Man skal nok forstå ændringerne i arbejdsmiljøet med udgangspunktet her, selvom ændringernes karakter er vidt forskellige. Udgangspunktet for at ændre produktionen vil altid være at sænke kostpriserne i forhold til den udlagte kapital og dette vil være bestemmende for ændringernes karakter. Virkningen på arbejdsmiljøet må derimod siges at være tilfældig, d.v.s. der kan såvel blive tale om forbedringer som forværringer i arbejdsmiljøet, hvis blot kostpriserne sænkes. Forsøgene på at eftervise en direkte sammenhæng mellem *forværringer* af arbejdsmiljøet og økonomiseringer kan derfor ikke lykkes.

Men rapporterne har vist, hvor vigtigt det er at gå tæt på den umiddelbare produktionsproces for at finde frem til, hvordan de ændrede udbytningsformer viser sig som ændringer i de umiddelbare arbejdsbetingelser. Endvidere har grupperne peget på, at et for snævert arbejdsmiljøbegreb ikke er holdbart. Problemet er imidlertid, at grupperne alligevel har en tendens til at reducere kritikken af arbejdsbetingelserne under kapitalismen til det, der i den ene af slagterirapporterne betegnes som »karakteren og graden af sundhedsfarlige påvirkninger i arbejdet«. Dette fører til en forkortning af kapitalismekritikken, som er teoretisk uholdbar:

Enten stopper kritikken der, hvor de anvendte økonomiseringsformer ikke længere fører til forværring af arbejdsbetingelserne, forstået som arbejdsmiljø efter det borgerlige begreb herom, eller også etableres en uholdbar sammenbinding mellem nye økonomiseringsformer og forværret arbejdsmiljø.

Afslutningsvis kan vi sige, at den udvikling der er sket i brancheanalyserne nærmer sig en løsning af transformationsproblemet stof-værdi, idet det i den seneste fases rapporter reelt har været muligt at forene den økonomiske og teknologiske del af analysen. Men det har haft nogle omkostninger, idet rapporternes større kompleksitet og inddragelse af stadig flere faktorer i forklaringsrammen har gjort analyserne mere svært tilgængelige, og dermed

48. ibid. s. 201.

umiddelbart sværere at anvende til at sige noget konkret om de aktuelle arbejdsforhold.

Dette hænger sammen med, at det var nødvendigt at udvikle det teoretiske arbejde omkring stof-værdi for at kunne komme videre i analysen omkring arbejdsforholdenes udvikling. Men formålet med brancheanalysen er stadig det samme, nemlig at undersøge »fjendens anatomi«, økonomien og strukturen i det kapitalistiske samfund for at gennemskue udviklingen og dens konsekvenser og hermed give et bedre grundlag for kapitalismeoverskridende handlemuligheder.

ARBEJDERKLASSENS SITUATION OG DEN STATSLIGE KRISEPOLITIK

Allan Andreassen og Tyge Kjær

1. Indledning

Formålet med artiklen er at belyse virkningerne af de såkaldte kriseindgreb og andre dele af den statslige økonomiske politik siden krisens begyndelse i 1974/75. Virkningerne gøres op i to retninger: dels kriseindgrebenes virkninger på reproduktionsomkostningerne for henholdsvis den beskæftigede og den ubeskæftigede del af arbejderklassen, og dels indgrebenes virkninger på totalprofitmassens størrelse, d.v.s. kriseindgrebenes virkninger på den samfundsmæssige udbytningsgrad og på beskæftigelsen af produktive arbejdere.

Siden krisegennemslaget har de siddende regeringer hævdet, at formålet med deres økonomiske politik har været at forbedre betalingsbalancen og gennem denne forbedring at nedbringe arbejdsløsheden. De anvendte midler har været ændringer i skatten, besparelser på de offentlige budgetter, forsøg på lønindgreb og stigende tilskud til erhvervslivet.

Kriseårenes skatte- og socialpolitik, statslige indgreb og »henstillinger« til de generelle overenskomstforhandlinger kan meget vel få det til at se ud som om, at lønningerne og dermed levevilkårene er politisk bestemt. Det kan se ud som om det er Folketinget, som fastsætter levevilkårene – direkte gennem indkomstpolitik, og indirekte gennem beskatning og socialpolitik, m.v. Det kan se ud som om, at den nominelle lønstigning, som staten ikke kan hindre gennem indkomstpolitikken, kan den opsuge gennem beskatningen og/eller hente tilbage gennem de sociale nedskæringer.

Det forholder sig imidlertid ikke så simpelt. Det vil føre til forkerte slutninger, hvis arbejdslønnens bevægelser og reproduktionsomkostningernes udvikling alene bliver forstået som resultater af statslig eller parlamentarisk magtudfoldelse.¹ Den statslige krisepolitik's materielle forudsætninger og virkninger er mere kompliceret, men også mere snedig end som så.

Til forståelsen af statspolitikken må man inddrage de materielle forhold, som går forud og som danner grundlaget for de forskellige dele af den statslige krisepolitik og for disse politikkers virkninger. I denne sammenhæng er det vigtigt at fastholde den borgerlige stats klassemæssige placering og objektive funktion i det kapitalistiske samfund.

I det borgerlige samfund fremtræder klasserelationerne eller *udbytningsrelationerne* ikke direkte; de fremstår derimod som *prisrelationer*, hvorigennem den samfundsmæssige rigdom fordeles via kategorierne *løn, profit og skat*. Disse prisrelationer og fordelingskategorier skjuler den samfundsmæssige rigdoms oprindelse, udvisker klasserelationerne og frister til en forståelse af staten og den statslige krisepolitik som størrelser, der er hævet over klasseforholdene eller udbytningsforholdene og som kan sætte sig ud over det kapitalistiske samfunds objektive bevægelseslove. Men sådan forholder det sig ikke i virkeligheden; den borgerlige stat er en integreret del af det kapitalistiske samfund; dens eksistens forudsætter udbytning og dens funktioner er knyttet til sikring af udbytningsforholdene.

I artiklens *første del* belyser vi disse problemstillinger nærmere ved at undersøge statens økonomiske grundlag. Vi skal undersøge, hvorfra skatten stammer, d.v.s undersøge forholdet mellem løn, profit og skat. Formålet hermed er at vise det materielle grundlag for den statslige krisepolitik. Krisepolitikens dominerende indhold har været størrelse og fordeling af statens indtægter (skatterne) og statens udgifter. Derfor er beskatningens former og størrelse af afgørende betydning for forståelse af såvel statslig krisepolitik som arbejderklassens almene situation.

I artiklens *anden del* behandler vi krisepolitikens udvikling fra krisegenemslaget frem til det seneste forlig i foråret 1980. Formålet med dette afsnit er ikke at give en detaljeoversigt over samtlige indgreb, men derimod at påvise

1. I *Løn, pris og profit* advarer Marx generelt mod den type af betragtninger, som kritiseres her; sammenfattende siger han: »Hvis I behandler kampen om lønstigninger uafhængig af alle disse omstændigheder [d.v.s. uafhængig af kapitalens forudgående aktioner] og kun ser på forandringerne i lønnen og overser alle de andre forudsætninger, som de udspringer af, så går I ud fra falske forudsætninger og må komme til falske følgeslutninger. *Marx & Engels*: Udvalgte skrifter, bd. I, Kbh. 1952, s. 436. Jvf. også her fremstilling og kritik af den politiske løn som reformismens lønteori hos *Bredsdorff, Brinch, Hansen*: Arbejderklassen og kapitalismen; Kurasje nr. 21, s. 54-62.

hovedtræk og udviklingstendenser i krisepolitikken. Den statslige krisepolitik er til syvende og sidst et spørgsmål om at ændre delingsforholdet mellem løn og profit, d.v.s. mindske arbejderklassens reproduktionsniveau og forøge den samfundsmæssige profitmasse. Selvom der er en vis ensartethed i krisepolitikken fra forlig til forlig, mener vi at kunne påvise et udviklingsforløb i krisepolitikken. Den begynder som en politik rettet mod arbejderklassens beskæftigede del; efterhånden rettes den mere og mere mod arbejderklassens svage led: de ubeskæftigede med tydelige forhåbninger om, at man herigenem kan fremtvinge lønnedgange for den beskæftigede del af arbejderklassen, og derved forøge udbytningsgraden.

For at lette forståelsen af det efterfølgende skal vi kort nævne nogle forudsætninger for vores undersøgelse. Arbejderklassen er delt i to dele: den beskæftigede og den ubeskæftigede del. Den beskæftigede del reproduceres gennem lønarbejdet, og den ubeskæftigede del reproduceres stort set gennem statspenge (understøttelse af forskellig art). Den beskæftigede del er igen del i to dele: den produktive og den uproduktive del. Produktiv arbejder er den, hvis arbejdskraft anvendes på en sådan måde, at merarbejdet, d.v.s. arbejdsdagens ubetalte del, kan opsuges og forvandles til profit. Af statistiske grunde er vi afskåret fra at undersøge hele befolkningen og dens fordeling på henholdsvis produktivt og uproduktivt lønarbejde. Vores undersøgelse bygger derfor ikke på totalstørrelser, men på *gennemsnitsbetragtninger*. Det empiriske grundlag er den industrielle gennemsnitsarbejder, industriarbejdernes gennemsnitlige udbytningsforhold, beskatningsforhold, m.v., som vi antager er et gyldigt udtryk for de forhold, der gælder for *den produktive totalarbejder*.

I artiklen anvendes udtrykket »stat« og »statsapparat« i bred betydning. Hvis det ikke direkte af sammenhængen fremgår noget andet, så menes der hermed både stat, amter og kommuner. Når det drejer sig om oprindelsen af statens økonomiske grundlag og om hovedtrækkene i skatte- eller profitfondets anvendelse er der nemlig ingen væsentlig forskel mellem stat amt og kommune.

2. Løn, profit og skat

Kommune-, amts- og statsskatten stammer som bekendt i hovedsagen fra to former for beskatning, nemlig indkomstbeskatningen og varebeskatningen,

eller direkte og indirekte skatter.² Tabel 1 viser de beskatningsformer, som kommune-, amts- og statskatten inddrives igennem.

Tabel 1. Samtlige skatter og afgifter i mia. kr. for årene 1970-77. Anført i 1977-priser.

	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Indkomstskatter:	46	55	58	64	69	62	66	65
Indirekte skatter (afgifter):	34	36	39	40	36	36	41	43
Skat af formue, ejendom og besiddelser:	6	7	7	7	7	7	7	8
Ialt:	86	98	106	111	112	105	114	116

Kilde: Statistisk tiårs oversigt 1979; Kbh. 1979. For at gøre tallene sammenlignelige er 1970-76 tallene opregnet i 1977-priser på basis af forbrugerprisindekset. Beløbene er afrundet, så de stemmer med totalsummen. Opgørelsen er excl. bidrag til sociale ordninger (ATP, mv.), som i perioden svinger mellem 2-4 mia. kr.

Fra såvel de almene bestemmelser af det kapitalistiske samfund som fra hverdagen kender vi størrelserne *løn* og *profit*, som er de fremherskende fordelingsformer, svarende til samfundets to hovedklasser.³ Hvor hører skatten hjemme i denne sammenhæng?

For at kunne behandle dette spørgsmål må vi undersøge to problemstillinger hver for sig. *Det ene problem* er skattens oprindelse og distribution til statsapparatet. *Det andet problem* er statsapparatets anvendelse af disse midler. Sammenblandes disse to problemstillinger, ender man i vilkårlige og moralske bestemmelser af forholdet mellem løn, profit og skat.

2. Indkomstskatten, lignet efter en progressiv skala, blev indført ved skattelovene i 1903. Skat på varer, besiddelser, o.s.v. har i forskellige former eksisteret længe før kapitalismen. Vareskatterne var typisk punktskatter på et afgrænset vareudvalg. I 1962 indførtes en generel omsætningsafgift (engrosomsen); i 1967 erstattedes den af merværdiafgiften (momsen). Indtræden i EF førte til ophævelse af en række punktafgifter. På grund heraf og på grund af den stadig stigende momsprocent (fra 10% til 22% i dag) er resultatet blevet, at hovedparten af de indirekte skatter stammer fra vareskatten momsens.
3. Det vil sige kapitalistklassen og arbejderklassen, som her – hvor det drejer sig om løn og profit – kan afgrænses til den produktive kapitalist og den produktive arbejder. Disse to klassefraktioner er ikke talmæssigt dominerende, men dominerende i den forstand, at det er herfra – d.v.s. fra forholdet mellem disse to klasser (kapitalforholdet) – alle væsentlige samfundsmæssige forhold udspringer.

2.1. Skattens oprindelse og distribution til statsapparatet

Forholdet mellem løn, profit og skat kan i hovedprincippet opstilles som én af to muligheder:

- er skatten en del af arbejdslønnen og en del af profitten, som henholdsvis arbejderklassen og kapitalistklassen efter fælles, stiltiende overenskomst overlader til staten for at sikre de sider af reproduktionen, som den enkelte arbejder og den enkelte kapitalist ikke kan sikre gennem et direkte varekøb.⁴
- eller er skatten – både varebeskatningen og indkomstbeskatningen – en form for *distribution af merværdi*; d.v.s. er skatterne den form, hvorigennem staten eksproprierer en del af merværdien.

Den sidstnævnte er den grundliggende og principielle bestemmelse af skattens oprindelse; ikke mindst fordi den første betragtningstype begrundede skattens oprindelse med dens anvendelse, og dermed sammenblander problemstillingerne. I de teoretiske diskussioner er forståelsen af skat som merværdi da også den mest udbredte opfattelse, som vi kort skal begrunde nærmere.⁵

For at forklare sammenhænge skal vi tage udgangspunkt i *den umiddelbare produktionsproces* og dens værdimæssige elementer: værdien af arbejdskraft og produktionsmidlerne og merværdien. Vi behandler her kun de to hovedbeskatningsformer: vareskat og indkomstskat.

Ved varebeskatningen fremtræder skattens oprindelse fra merværdien mest direkte. Vi tager derfor udgangspunkt her; siden behandler vi indkomstbeskatningen. Historisk kommer iøvrigt varebeskatningen før end indkomstbeskatningen; den sidstnævnte stammer som almen beskatningsform fra skattereforment i begyndelsen af dette århundrede, medens varebeskatningen endog findes lang tid før end den danske kapitalisme udvikler sig.

4. Denne opfattelse kunne karakteriseres som en kontingentopfattelse. Hver samfundsborger betaler et kontingent, hvorom der i en lidt ældre bog om skatter blomstrende hedder: »... I visse foreninger opstår på den måde adskillelsen mellem aktive og passive medlemmer. Og pengebidraget kan være graderet efter vedkommendes alder, økonomiske evne, o.s.v. Under samme synsvinkel er det rimeligt at betragte de mangeartede »kontingenter«, som hver enkelt borger må yde til de store »foreninger«, hvoraf han alene i kraft af sin bostav er tvunget medlem: stat og kommune. Disse ydelser er hans betaling for det gode, det er at leve i et ordnet retssamfund«. *H. Gammelgaard*: Stats- og kommuneindtægternes historiske udvikling; s. 307 i: *E. Marstrand, m.fl.* (red): Den Danske Stat; Kbh. 1940, s. 307-322.
5. Jvf. *Jens Henning Rasmussen*: Skatterne – Til en politøkonomisk bestemmelse af statsapparatet; i: *Kurasje* nr. 12, s. 81-95. Vi bygger i en vis udstrækning på denne afsnit; artiklen må dog kritiseres for placeringen af varebeskatningen og vareskatterne i forhold til arbejdskraftens værdi; de indirekte, men ikke de direkte skatter regnes med under arbejdskraftens værdi, hvad der ikke er konsekvent i forhold til artiklens hovedsynspunkter.

Varebeskatningen: Umiddelbart ser det ud som om en vareskat (punktskatter såvel som generelle vareskatter) blot stammer fra en nominel forhøjelse af prisen på varerne ud over varens værdi. Varebesidderen – kapitalisten – sælger øjensynlig varen over dens værdi, d.v.s. prisen må forhøjes med det beløb, som statsapparatet indkasserer.

Blev vi stående ved denne forklaring, ville det betyde, at vi hævdede, at der gennem beskatningen skabes værdi i cirkulationen, d.v.s. skatten måtte stamme fra statslige fif og optrækkeri i cirkulationen; det kan ikke lade sig gøre.⁶ Med den anførte forklaring havde vi endnu ikke anvist den *kilde*, som varebeskatningen stammer fra. Produktion af værdi finder *kun* sted i produktionsprocessen, og er afsluttet hermed. Vareskatten må derfor have sin oprindelse i produktionen, hvorfra den værdidel må stamme, som tilflyder staten i form af vareskatten.

Vi kan anskue sagen fra den produktive kapitalists synsvinkel. Kapitalisten køber arbejdskraft og produktionsmidler som betingelse for sin produktion. Vareskatten – i dette tilfælde som skat på de købte produktionsmidler – optræder for kapitalisten som et nødvendigt kapitaludlæg på linie med udlægget til selve produktionsmidlerne. Vareskatten optræder som *kapitalindskud*; men hvorfra betales den. Af den producerede merværdi. Med de indkøbte varer producerer kapitalisten en given vareværdi, som består af følgende dele: værdien af den anvendte arbejdskraft og produktionsmidler og merværdi. I tilfælde af en skat på de varer, han indkøber til produktionen, betaler han et ekstraudlæg, som modsvarende formindsker den del af merværdien, som han kan realisere som profit. Heraf følger, at vareskatten kun er mulig ved, at den produktive kapitalist deler en del af merværdien med statsapparatet. Iøvrigt i lighed med den del af merværdien, han deler med handelskapitalisten og eventuelt med den rentebærende kapital. Vareskatten stammer derfor fra den del af merværdien, som statsapparatet kan tiltvinge sig i kraft af sin samfundsmæssigt set suveræne magt.⁷

6. Det ville være et brud på værdiloven at hævde det, og dermed et brud på den kendsgerning, at værdi er udtryk for den samfundsmæssige, gennemsnitlige arbejdstid, der må tilsættes varen for dets *fremstilling*; en vare bliver som bekendt hverken fremstillet ved cirkulation eller ved beskatning.

7. Ved moms (merværdiafgiften) gør der sig særlige forhold gældende; den er en særlig form for vareskat. Ved køb af produktionsmidler betaler kapitalisten varen og en afgift. Ved salget af de forarbejdede varer, som nu værdimæssigt er forøget med værdien af det tilsatte arbejde, betales påny en afgift, som nu må modregnes den først betalte afgift. Momsen fungerer derfor som en afgift på den i den pågældende produktion tilsatte værdi. (Skattens navn: moms/merværdiafgift er derfor ikke dækkende; den er en afgift af hele den tilsatte værdi, ikke blot merværdien). Den omstændighed, at moms fungerer som en afgift på den tilsatte værdi, ændrer imidlertid intet ved vareskattens oprindelse. Den har stadig sin oprindelse i den del af

Beskattede varer indgår såvel i den produktive konsum som i den individuelle konsum. Man kunne nu hævde, at den vareskat, som indgår i konsummidlerne, må arbejderen betale af sin løn, og derfor må den del af vareskatten, som stammer fra konsumcirkulationen, have sin oprindelse i arbejdskraftens værdi. Det er imidlertid ikke tilfældet; selv den skat vil have sin oprindelse i merværdien. På dette punkt er problemstillingen identisk med indkomstskattens oprindelse; den skal derfor behandles nedenfor.

Indkomstbeskatningen: der er tre typer af indkomstskat, nemlig indkomstskat af kapitalrevenue, selskabsskat og indkomstskat af lønarbejderindkomster. De to første er størrelsesmæssig af mindre betydning (ca. 10%) og teoretisk set indlysende: denne skat må nødvendigvis have sin oprindelse i merværdien, fordi selskabsprofitten og kapitalrevenue har det. Hvorfra stammer så indkomstskatten af lønarbejderindkomster.

Det er her vigtigt at fastholde, hvad der overhovedet skal forstås med *arbejdskraftens værdi*.

Ligesom enhver anden vare er arbejdskraftens værdi bestemt af den arbejdsmængde, som dens fremstilling kræver. Der må bruges en bestemt mængde livsfornødenheder af et menneske, for at hun/han kan opretholde livet. Arbejdskraftens værdi vil derfor være bestemt af den mængde arbejde, der medgår til produktionen af den nødvendige mængde livsfornødenheder.

Arbejdskraftens værdi er en historisk fikseret størrelse; dens minimum er bestemt af den rent fysiske grænse for det minimum af livsfornødenheder, som arbejderen kan opretholde livet med. Kapitalisten prøver til stadighed at trykke lønnen ned til dens fysiske minimum, medens arbejderen udøver et tryk i den modsatte retning. Hovedbetingelserne for det tryk, som arbejderklassen samlet kan udøve, er at finde i den industrielle reservearmé og dens størrelse; det skal imidlertid ikke behandles nærmere her.⁸

Uanset den aktuelle størrelse af arbejdskraftens værdi er det vigtigste i denne sammenhæng, at arbejdskraftens værdi altid *opløser sig i værdien* af de varer, som stoffligt danner grundlaget for arbejderens reproduktion.

Indkomstskatten er ikke varekøb. Indkomstskatten indgår ikke i værdien af livsfornødenhederne. Det samme gælder konsumvareskatten. For den betalte skat får arbejderen ikke en direkte materiel modydelse i form af livsfornødenheder. Skattebetalingen er ikke udtryk for køb – salg; ingen lige værdier byt-

merværdien, som kapitalisten giver afkald på til statsapparatet, men skatten beregnes på en anden måde, sammenlignet med f.eks. punktskatterne. Det er hele forskellen.

8. Vi vender i en vis udstrækning tilbage til problemet. Vedrørende reservearméens løntrykkende virkninger i den nuværende krise skal vi henvise til *Allan Andreassen, Søren Kerndrup og Tyge Kjær: Lønssystemer i krisen; Kurasje nr. 19/20, s. 47-93.*

tes. Skattebetalingen er derimod at forstå som ekspropriation, og som sådan indgår den ikke i arbejdskraftens værdi.

Men indkomstskatten og konsumvarekskatten *indgår i arbejdslønnen*. Det er åbenbart. Det betyder, at arbejdskraftens værdi ikke er sammenfaldende med, men mindre end arbejdslønnen eller den variable kapital. Hvor stammer forskellen fra.

Vi skal påny anskue sagen fra den produktive kapitalers synsvinkel. Kapitalisten køber arbejdskraft og produktionsmidler. Ved betaling af arbejdskraften må han dels præstere et kapitaludlæg svarende til arbejdskraftens værdi og dels et udlæg, svarende til indkomstskatten og konsumvarekskatten. Hans variable kapital består altså af arbejdskraftens værdi og et værditillæg. I lighed med argumentationen for varekskatten kan denne ekstra værdidel kun stamme fra merværdien. Ligeledes i lighed med varekskatten på produktionsmidlerne formindsker det den del af merværdien, som han kan realisere som profit. Disse skatter optræder derfor som en forhøjelse af kostprisen, og en modsvarende sænkning i enkeltkapitalens profit.

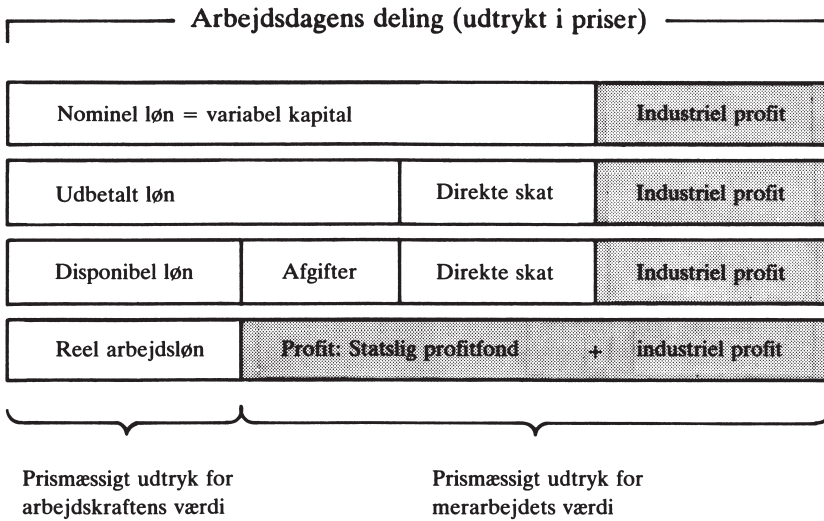
Forskellen mellem varekskatten og indkomstskatten er minimal. Varekskatten på produktionsmidler fungerer for kapitalisten som et forøget *kapitalindskud*, varekskatten på konsumvarer og indkomstskatten fungerer for kapitalisten som en forøget *revenu-udgift*,⁹ i begge tilfælde formindsker de hans andel af profitten, og i begge tilfælde fungerer de som *distributionsformer* af merværdi til statsapparatet.

Sammenfattende: Vi har søgt at vise, at skatten uanset beskatningsform principielt stammer fra merværdien. Og dermed at disse beskatningsformer fungerer som distributionsformer af merværdi til statsapparatet. Sagen kan betragtes fra en anden og måske mere simpel synsvinkel, nemlig som et spørgsmål om, hvordan den samlede arbejdsdag er fordelt. Hvor stor en del af arbejdsdagen går til arbejderens reproduktion, hvor stor en del af arbejdsdagen distribueres til statsapparatet som skat, og hvor stor en del af arbejdsdagen tilfalder kapitalisten som profit. Et udtryk for fordelingsforholdene fremgår af figur 1 på næste side.

Denne oversigt over udbytningsforholdene, som kun må tages som en illustration, gør det fristende at sige, at det korte af det lange er, at arbejderer er dobbelt udbyttet: dels udbyttet af kapitalen og dels af staten. *Intet kunne være mere forkert*, når vi som her taler om den egentlige udbytning af arbejderklassen.

9. Jvf. *Karl Marx*: Resultater af den umiddelbare produktionsproces, Århus 1974, s. 116, hvor det hedder: »Forvandles f.eks. samtlige *indirekte* skatter til *direkte*, så betales skatterne nu som før, men udgør ikke længere kapitalindskud, men *revenuudgift*. Muligheden for denne formforvandling viser sin yderlighed, ligegyldighed og tilfældighed i forhold til den kapitalistiske produktionsproces.«

Figur 1. Arbejdsdagens fordeling (udtrykt i priser) for industriens arbejdere og funktionærer, under forudsætning af gennemsnitlig beskatning. Tallenes fordeling er fra 1977.

Kilde: Forholdet mellem nominal løn og industriel profit er baseret på lønkvoten, jvf. beregningerne i *Industriell udvikling*, TEK/SAM-RUC 1979. Skattens andel er baseret på gennemsnitlige skattetryksprocenter efter egne beregninger, jvf. senere. Den industrielle profitmasse er inklusiv den del af profitten, som industrikapitalen eventuelt deler med den rentebærende kapital, men den er eksklusiv den del af profitten, som industrikapitalen deler med handelskapitalen. Profitmassen er derfor større end angivet på figuren, svarende til den handelskapitalistiske profitmasse.

Forudsætningen for distributionen af merværdi til statsapparatet er, at udbygningen har fundet sted; det sker og *kan kun ske i den umiddelbare produktionsproces*. Statsapparatets ekspropriation af en del af merværdien ændrer intet ved de grundlæggende klasseforhold, ved forholdet mellem kapital og arbejde, eller ved arbejdsdagens deling i en nødvendig del og en merarbejdsdel.

Den statslige beslaglæggelse af en del af udbytningsresultatet bringer staten i et modsætningsforhold til kapitalen om merværdiens deling. Men *samtidig* danner stat og kapital en fælles front overfor arbejderklassen, fordi det er fra den, udbytningsresultatet stammer.

Modsætningsforholdet mellem stat og kapital har visse ligheder med de enkelte kapitalers indbyrdes modsætningsforhold i konkurrencen om totalprofitmassens deling. Så længe alt er godt, d.v.s. så længe udbytningsgraden vokser, eksisterer der et praktisk »broderskab«; så snart krisen bryder frem og

formindsker den merværdi, der er til deling, skærpes på den ene side modsætningsforholdet mellem kapital og stat, og på den anden side den fælles front overfor arbejderklassen.

Statsapparatets mulighed for at sætte sig på en del af udbytningsresultatet har som historisk forudsætning, at udbytningsgraden har nået en vis størrelse, som igen hænger sammen med det omfang, hvormed kapitalen behersker den samlede produktionsmåde. Under akkumulationsbetingelser, hvor udbytningsgraden vokser – d.v.s. under den intensive kapitalakkumulation, vil statsapparatet have de største muligheder for at øge beskatningen uden at bringe sig i et modsætningsforhold til kapitalen. Vi kan illustrere disse sammenhænge ved at vise udviklingen i fordelingen af gennemsnitsarbejderens arbejdsdag (udtrykt i priser) på egen reproduktion og på den profitmasse, som henholdsvis statsapparatet og kapitalen suger op.

Tabel 2. Udvikling i udbytningsgrad og den gennemsnitlige arbejdsdags deling i en betalt del (disponibel arbejds løn) og en ubetalt del, bestående af henholdsvis statslig profitfond og industriel profitfond. Industriens arbejdere og funktionærer, treårs perioder 1960-77.

	1960-62	63-65	66-68	69-71	72-74	75-77
Udbytningsgrad i %:	180	226	217	262	292	234
Arbejdsdag fordelt på:						
– arbejder:	36	31	32	28	25	30
– statsapparat:	24	30	30	34	42	39
– kapital:	40	39	38	38	33	31
– ialt:	100	100	100	100	100	100

Kilde: Egne beregninger på basis af *Industristatistikken*, diverse årgange. Udbytningsgraden er beregnet som forholdet mellem disponibel arbejds løn og den profitmasse, som gennemsnitsarbejderen producerer. Profitmassen er beregnet som industriel profitmasse pr. industriens arbejdere og funktionærer + profitmasse, som distribueres til statsapparatet pr. arbejder og funktionær; (funktionærerne er medtaget, fordi hovedparten af dem må opfattes som produktive). Den sidstnævnte størrelse er beregnet under forudsætning om gennemsnitlig skatte tryk s procent (jvf. note 10 og forbeholdene i anmærkningerne til figur 1). Udfra de samme størrelser er arbejdsdagens fordeling beregnet.

Tabellen viser, at udbytningsgraden vokser gennem 1960'erne og i begyndelsen af 1970'erne, dog med en nedgang i 1966-68 og 1975-77, som vi vender tilbage til i kriseafsnittet. Den stigende udbytningsgrad hænger sammen med den intensive kapitalakkumulations *relative* merværdiproduktionsmetoder,

som har ført til en sænkning i arbejdskraftens værdi, altså til en reduktion i arbejdsdagens betalte del. En udbytningsgrad på 180% betyder, at den produktive arbejder skal arbejde 1,8 time for de fremmede for hver time, han arbejder for sin egen reproduktion. Udbytningsgraden er øget med mere end 60% frem til begyndelsen af 1970'erne, hvor hver produktiv arbejder skal arbejde 2,9 time for de fremmede for hver time, han arbejder for sin egen reproduktion.

Den stigende udbytningsgrad danner gennem 1960'erne og i begyndelsen af 1970'erne frem til krisen grundlag for en forøgelse af den del af arbejdsdagen, der distribueres som skat til statsapparatet. Dens andel af arbejdsdagen vokser da også i perioden fra 24% til 42%.

Umiddelbart kunne det se ud som om staten henter sin stigende andel af arbejdsdagen på bekostning af arbejderen, idet hans andel falder fra 36% til 25% i samme periode. Men det ville være en ombytning af årsag og virkning. Såvel statsapparatets stigende andel som arbejderens faldende andel af arbejdsdagen har sin *forudsætning i den stigende udbytningsgrad*, som er frembragt af udviklingen i den umiddelbare produktionsproces. Det har også følgende konsekvens: hvis ikke en stigende del af arbejdsdagen var distribueret til statsapparatet som skat, så ville den være tilfaldet kapitalen som profit.

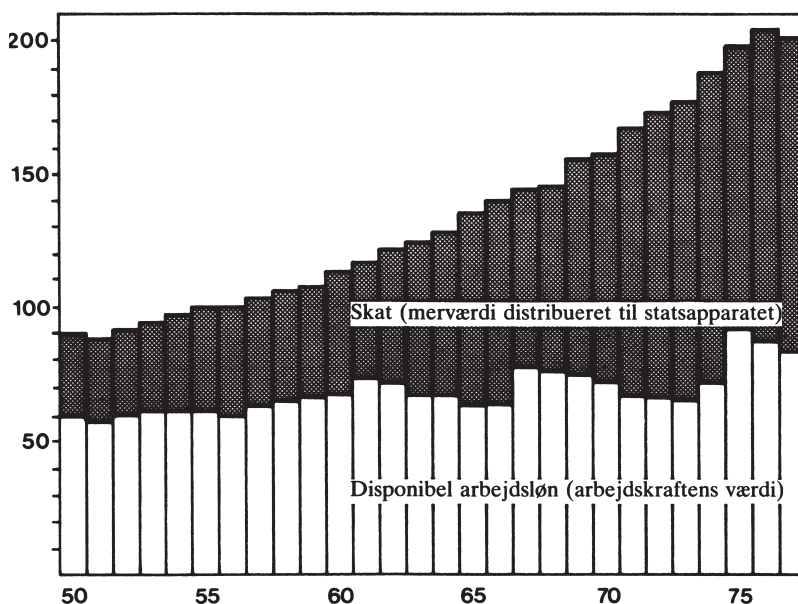
Disse betragtninger gælder for de mere langsigtede udviklingssammenhænge. Den mere langsigtede udvikling i beskatningens størrelse er et spørgsmål om merværdiens delingsforhold mellem stat og kapital. De anførte sammenhænge udelukker imidlertid ikke, at statsapparatet midlertidigt kan sænke og hæve udbytningsgraden. Det skal vi behandle i det efterfølgende.

2.2. Oprindelig og sekundær udbytning

Den merværdi, som distribueres til statsapparatet, bliver i stigende omfang distribueret via arbejdslønnen, som det fremgår af tabel 1. Det sammen med en stigende beskatning i det hele taget betyder en stadig stigende forskel mellem arbejdsløn og disponibel arbejdsløn – eller mellem variabel kapital og arbejdskraftens værdi. Udviklingen siden 1950 kan illustreres med figur 2.¹⁰

10. Tallene i figur 2 og i den efterfølgende tabel 3 er baseret på materiale fra *Statistisk Tiårs Oversigt*, diverse årgange, og er beregnet på følgende måde: først beregnes en gennemsnitlig skattetrykprocent, dernæst udregnes der en fordeling mellem skat og disponibel arbejdsløn på basis af gennemsnitsarbejdslønnen, som er vist i figur 2; skattetrykprocenterne står i tabel 3. Beregninger af denne type er ikke uden problemer, som kort skal nævnes her, og som må medtages i fortolkningerne af resultaterne. (noten fortsætter på næste side).

Figur 2. Gennemsnitsarbejdslønnen for en arbejder i industrien, og skatternes andel heraf. 1955-arbejdslønnen = 100.

Kilde: Den gennemsnitlige arbejdsløn er beregnet på basis af Industristatistikens oplysninger, som derefter er deflateret med forbrugerprisindekset og sat på indeks, 1955 = 100. Denne størrelse er dernæst opdelt på skat og disponibel arbejdsløn efter beregningsangivelserne i note 10.

Skattetrykprocenten beregnes på basis af den samlede skattepligtige indkomst og samtlige indkomstskatter og afgifter. Der er naturligvis et gennemsnit, som næppe gælder for de mindste eller for de største indkomster; den er for høj for dem begge; for de mindste indtægter er den for høj på grund af den skattefrie bundgrænse og den progressive beskatning; for de største indtægter er den for høj på grund af fradragssystemet. Men man kan vel nok gå ud fra, at de mellemindkomster, som vi her behandler, *i det mindste beskattes efter gennemsnitstallene*. For det første fordi den progressive beskatning er forsvindende; indkomstskatter til amt og kommune og afgifter betales ikke progressivt stigende efter indkomsten; det gælder kun for den statslige indkomstskat, som udgør en mindre del af den samlede beskatning. For det andet på grund af fradragssystemet, som bygger på et såkaldt *skatteevneprincip*, som i virkeligheden betyder lempelig beskatning af kapitalrevenue og af meget store lønindtægter, idet skatteevneprincippet i virkeligheden er et fradragsevneprincip.

Skattetrykprocenterne, som er beregnet på basis af skattepligtig indkomst, bruges dernæst til at udregne den disponible arbejdsløn. Det sker på basis af den gennemsnitlige arbejdsløn, altså bruttolønnen. Det kan give fejl, som dog er begrænset, fordi skattefradraget for mellemindkomsterne er små, og fordi den reelle skattetrykprocent for disse indkomster nok er højere end gennemsnittet.

Bortset fra disse beregningsmæssige vanskeligheder, så må figur 2 anses for at være sigende, når det drejer sig om at belyse den *stigende* forskel mellem arbejdslønnen og disponibel arbejdsløn.

Figuren viser, at den deflaterede gennemsnitsarbejdsløøn er fordobbellet over perioden, medens det prismæssige udtryk for arbejdskraftens værdi (disponibel arbejdsløøn) stort set er konstant over perioden med nogle karakteristiske svingninger, som vi siden skal vende tilbage til i detalje.

En del af disse svingninger hænger sammen med det, der kunne kaldes for *de sekundære udbytningsformer*, som er at opfatte som tillægsudbytning i cirkulationen.¹¹ Den gør sig gældende i den almindelige varehandel, men også for beskatningen i den udstrækning den er formidlet over arbejdslønnen.

Hæves eller sænkes beskatningen pludselig, vil det umiddelbart få betydning for den mængde varer, som den enkelte arbejder kan købe til sin reproduktion, fordi en større eller mindre del af arbejdslønnen distribueres til statsapparatet. Stiger f.eks. beskatningen vil det svare til, at arbejdskraften sælges under dens normale værdi; udbytningsgraden vil vokse, men kun i den udstrækning og kun så længe det ikke lykkes arbejderklassen gennem et modsat rettet tryk at hæve arbejdslønnen, svarende til at arbejdskraften påny sælges til sin værdi. Den sekundære udbytning gennem beskatningen kan forstås som modifikationer eller svingninger i forhold til den oprindelige udbytning, og er overhovedet forbundet med arbejdslønnen som distributionsform af merværdi til statsapparatet.¹²

I krisen i 1966/67 og ved den nuværende krises gennemslag blev beskatningen sænket betydeligt (i henholdsvis 1967 og 1975; se tabel 3). Disse skattesænkninger skulle principielt betyde, at den industrielle profitmasse forøges i samme omfang som formindskelsen i den statslige profitmasse. Det er imidlertid ikke tilfældet i fuld omfang, fordi hovedparten af det statslige profitfond distribueres over arbejdslønnen. Af figur 2 fremgår det, at den disponible arbejdsløøn forøges i de pågældende år. Det kan karakteriseres som *den omvendte sekundære udbytning*. Skattesænkningen betyder imidlertid ikke, at der på længere sigt sker en højnelse af arbejdskraftens værdi, som det da også fremgår af figuren for de efterfølgende års udvikling.

11. Jvf. *Karl Marx: Kapitalen*; Kbh. 1972, bd. 3:3, s. 793, hvor den sekundære udbytning karakteriseres som en udbytning, som forløber ved siden af den oprindelige, nemlig ved siden af den som foregår umiddelbart i selve produktionsprocessen.

12. Forudsætning for sekundær udbytning gennem beskatning er, at arbejderklassen ikke umiddelbart kan få kompensationer for stigende beskatning, f.eks. gennem dyrtidsregulering. I 1963 gennemførtes der en ændring af den automatiske dyrtidsregulering, hvorefter direkte og indirekte skatter *skulle holdes udenfor lønreguleringspristallet*, angiveligt med det formål at effektivisere finanspolitikken, d.v.s. den politik, som går på at regulere 'økonomien' gennem skatte- og afgiftspolitik og det offentliges udgiftspolitik. Jvf. Sv. Å. Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, Kbh. 1974, bd. II, s. 183-84, s. 193.

Tabel 3. Gennemsnitlige beskatningsprocenter. Indkomstskatter og afgifter i procenter af skattepligtig indkomst de respektive år.

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Direkte skatter:	21,7	20,3	20,4	23,5	25,4	29,9	28,7	25,4	24,4
Indirekte skatter:	18,9	18,0	20,6	22,1	22,9	23,7	25,9	19,8	21,6
Skatteprocent ialt:	40,6	38,3	41,0	45,6	48,3	53,6	54,6	45,2	46,0

	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Direkte skatter:	27,7	30,9	35,6	36,9	38,7	40,0	33,7	34,5	33,8
Indirekte skatter:	23,3	23,9	23,8	24,7	24,0	21,6	20,4	22,5	23,9
Skatteprocent ialt:	51,0	54,8	59,4	61,6	62,7	61,6	54,1	57,0	57,7

Kilde: Egne beregninger på basis af de respektive årgange af Statistisk tiårs oversigt. Den skattepligtige indkomst i 1969 er anslået. Vedrørende beregningsforudsætninger henvises der til note 10.

Det skyldes dels, at beskatningen påny øges, men også – og det er det vigtige i denne sammenhæng – at den industrielle reservearmé, som den almindelige regulator af arbejdskraftens værdi, fremtvinger et fald i den variable kapital, altså i arbejdslønnen, svarende til den mindskede beskatning.

Fordi skatten har sin oprindelse i merværdien, og fordi fordeling af denne merværdi mellem kapital og stat i hovedsagen sker over arbejdslønnen, betyder det, at en pludselig ændring i beskatningen får umiddelbare konsekvenser for arbejderklassens reproduktionsniveau, altsammen som følge af den sekundære udbytning, men ingenlunde sådan, at beskatningens størrelse regulerer arbejdskraftens værdi, kun svingninger omkring den.

2.3. Anvendelsen af det statslige profitfond.

De midler, som statsapparatet råder over er som bekendt ikke identisk med de inddrevne skatter. Midlerne kan forøges ved statslån, statskreditter, m.v. De seneste års udvikling fremgår af tabel 4.

Tabel 4. Forøgelse af stat, amter og kommuners gæld, indenlandsk og udenlandsk, samt samtlige skatter og afgifter for årene 1970-77. Anført i 1977-priser.

	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Statsapparatets forøgelse af gælden:	0	-4	-1	-5	-7	+2	+14	+11
Skatter og afgifter:	96	98	106	111	112	105	114	116

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tiårs oversigt. 1978. Opgørelsen er excl. amters og kommuners gæld til staten. Den samlede gæld er opregnet i 1977-priser, hvorefter stigningerne er udregnet. Samlet gæld var i 1970 ialt på 31 mia. kr. I 1977 var den på 41 mia. kr., altsammen i 1977-priser.

Kriseårenes gældsforøgelse skyldes udelukkende stigende statsgæld, hvor hovedparten er optagelse af udenlandslån og udstedelse af statsobligationer.

Med de distribuerede (og lånte) midler deltager statsapparatet i den samfundsmæssige reproduktion. Dels købes de materielle bestanddele, hvorved statsapparatet deltager i den samfundsmæssige reproduktion – købet omfatter som bekendt både arbejdskraft og vareprodukter (produktionsmidler). Og dels distribueres statsmidlerne uden køb, d.v.s. som tilskud og understøttelse (de såkaldte overførsler til personer og erhverv). Man kan få

Tabel 5. Statsapparatets samlede udgifter i 1979, fordelt efter anvendelsesform. I mill. kroner og procentvis fordelt.

	Udgifter mill. kr.:	i procent:
Driftsudgifter:	110.736	55%
Anlægsudgifter:	19.191	10%
Overførsler til personer:	55.810	28%
Overførsler til erhverv:	8.040	4%
Andre overførsler:	5.755	3%
Samlede udgifter:	199.536	100%

Kilde: Egen opstilling på basis af bilag 3 i *Budgetredegørelse 1980*, Kbh. 1980, s. 251-285. *Andre overførsler* omfatter udlån og overførsler til udlandet, og er i hovedsagen at opfatte som erhvervstilskud (overførsler til erhverv).

et billede af, hvordan statsapparatet indgår i den samfundsmæssige reproduktion ved at se på de samlede udgifters fordeling efter anvendelsen, jvf. tabel 5 på foregående side.

Drifts- og anlægsudgifter. Statsapparatet køber arbejdskraft og forskelligartede produktionsmidler, som denne arbejdskraft anvender. Disse materielle bestanddele, hvormed staten deltager i den samfundsmæssige reproduktion, anvendes *uproduktivt*.¹³ Det betyder, at de indkøbte produktionsmidler ikke fungerer som kapital og den indkøbte arbejdskraft ikke anvendes som merværdiproducerende. Om et arbejde er produktivt eller ej har *intet at gøre med arbejdets indhold*; arbejde med det samme materielle indhold kan være produktivt eller uproduktivt. Den omstændighed, at de fleste statsaktiviteter er tjenesteydelser, er derfor ikke årsagen til, at det statslige arbejde er uproduktivt. Arbejdets uproduktive karakter skyldes derimod, at det specifikke forhold mellem arbejde og kapital, som karakteriserer den kapitalistiske produktion, ikke er til stede; det statslige arbejde er ikke bytteværdisættende arbejde. Produktivt arbejde er i modsætning hertil det arbejde, som anvendes på en sådan måde, at produktionsmidlerne bliver midler til opslugning af ubetalt arbejde; kort og godt: arbejde som anvendes kapitalistisk.

Selvom det statslige arbejde i hovedsagen er uproduktivt, så er der alligevel tale om lønarbejde. Værdien af den uproduktive lønarbejders arbejdskraft er bestemt på samme måde som for den produktive, nemlig som værdien af de varer, som danner det stofflige grundlag for reproduktionen.

I konkurrencen med kapitalen må staten betale den samme eller tilnærmelsesvis den samme arbejds løn for den arbejdskraft, den køber, som kapitalen. Da den arbejds løn, som staten betaler, stammer fra det statslige profitfond, og da den beskattes i samme omfang, så vender den del af arbejds lønnen tilbage til statsapparatet, der ligger udover det, der modsvarer arbejdskraftens sædvanlige værdi. På den måde deler de statslige lønarbejdere vilkår med lønarbejderne i den umiddelbare produktionsproces. Også for dem virker reservear-

13. Det er klart, at den arbejdskraft, som statsapparatet anvender til administration, undervisning, m.v. anvendes uproduktivt. Det samme gælder imidlertid også den arbejdskraft, der anvendes ved statsvirksomhederne. Ved uproduktivt arbejde betales – som ved det produktive arbejde – kun en del af arbejdsdagen. Det uproduktive arbejdes ubetalte del *cirkulerer imidlertid ikke*; det materialiserer sig i produkter og tjenester, men det sælges ikke, fordi det uproduktive arbejde anvendes under betingelser, som gør dette arbejde til ikke-bytteværdisættende arbejde. Vedrørende den nærmere argumentation herfor henvises til *Tyge Kjær*: Om stat og statsfunktioner og de almene materielle produktionsbetingelser; TEK/SAM-Grundkursus, 1979/80, bd. II, s. 7 ff (især s. 26-36).

méen som den almindelige regulator af arbejdskraftens værdi. Den tidligere omtalte sekundære udbytning gennem vekslende beskatning virker på samme måde for statsapparatets lønarbejdere.

Men beskatningen af den statslige lønarbejder har et *andet indhold* og en *anden oprindelse*. Da staten udbetaler hele arbejdslønnen, men kræver en del tilbage i skat, betyder det, at værdierne blot bevæger sig frem og tilbage i forhold til det statslige profitfond.

Statsapparatets drifts- og anlægsudgifter betegnes ofte som 'kollektiv forbrug', men det er en ideologisk og upræcis angivelse af de formål, som de pågældende statsudgifter anvendes til. Mere end 60% af driftsog anlægsudgifterne anvendes til sikring af de almene cirkulations- og udbytningsbetingelser, sikring af de almene og specifikke produktionsbetingelser samt sikring af de nødvendige arbejdskraftkvalifikationer; eller kort og godt: sikring af de kapitalistiske produktionsbetingelser. Af de resterende drifts- og anlægsudgifter anvendes langt den overvejende del til formål, som skal sikre reproduktionen af den ikke-beskæftigede del af befolkningen; kun en meget lille del af statsudgifterne indgår i hele befolkningens reproduktion og kan karakteriseres som 'kollektiv forbrug'.

Den omstændighed, at de statslige udgifter anvendes uproduktivt, og at statsapparatet beslægtet med stigende mængde arbejdskraft, betyder, at en stigende del af den samfundsmæssige arbejdstid anvendes som ikke-merværdiproducerende arbejde, d.v.s. som arbejde, der ikke indgår i det særlige arbejde-kapitalforhold, og derfor ikke forgylder sin herre med ubetalt arbejde.

Af den samlede arbejdsstyrke på ca. 2,6 mill. personer svarede statsapparatets beskæftigelse til ca. 590.000 heltidsansatte;¹⁴ (antallet af beskæftigede personer er således højere, da deltidsbeskæftigelse forekommer i et ikke uvæsentligt omfang). Statsapparatet er en så dominerende arbejdsgiver, at den statslige arbejdsgiverpolitik har betydning for løn og arbejdsforhold i den umiddelbare produktionsproces.

Selvom statsapparatets vækst i form af flere lønarbejdere – især i begyndelsen af 1970'erne – har skærpet konkurrencen mellem stat og kapital om den forhåndenværende arbejdskraft, så er dette ikke udtryk for en grundlæggende modsætning mellem stat og kapital, idet den stigende uproduktive anvendelse af den samlede arbejdstid ikke sker på trods af den intensive kapitalakkumulation. Den er derimod et resultat af den kapitalistiske udviklings konsekvenser for den samlede samfundsmæssige reproduktion. Arbejdsmiljøforholdenes

14. Jvf. *Budgetredegerelse 1980*, Kbh. 1980, bilag 4, s. 287-293. Den årlige vækst i statsapparatets ansatte var omkring 1970 på 7-8%; ved krisegennemslaget faldt væksten til 2-3%, steg derefter på ny til op til 6%; de seneste år er væksten på ny reduceret til ca. 2%.

udvikling kan nævnes som eksempel. Den stadig forringelse af arbejdsmiljøet gennem 1960'erne og 1970'erne er tydeligvis forbundet med udviklingen af udbytningsformerne i produktionen. Konsekvenserne væltes over på statsapparatet. Det skønnes, at de ringe arbejdsmiljøforhold i dag koster statsapparatet ca. 16 mia. kr. årligt.

Overførsler til personer og erhverv. Vi skal ikke her nærmere behandle overførsler til erhverv; sammenhængen er ukompliceret: en del af den statsligt eksproprierede profitmasse sendes tilbage til kapitalerne som akkumulationsfond. Tabel 5 angiver, at der overføres ca. 8 mia. kr.; heraf er knap 75% EF-landbrugsstøtteordninger; en række industristøtteordninger er ikke opført under »overførsler til erhverv«, men under driftsudgifter og andre overførsler. Vi vender tilbage til problemstillingen.

Tabel 6. Overførsler til personer i 1979, fordelt efter persongruppe. I mill. kroner og relativt fordelt.

	Udgifter mill. kr.:	i procent:
Pension (folke-, enke- og efterløn):	19.018	9,5
Arbejdsløshedsunderstøttelse:	11.415	5,7
Invalidepension:	6.736	3,4
Dagpenge under sygdom, fødsel og ulykkestilfælde:	4.801	2,4
Kontanthjælp:	3.149	1,6
Børnetilskud:	2.727	1,4
Uddannelsesstøtte:	1.944	1,0
Boligstøtte:	1.236	0,6
Andet:	4.784	2,4
Overførsler ialt:	55.810	28,0
Samlede statsudgifter:	199.540	100,0

Kilde: Egen opstilling på basis af bilag 3 i *Budgetredegørelse 1980*, Kbh. 1980, s. 251-285. Under *Andet* hører især tjenestemandspensioner, m.v.

Overførsler til personer drejer sig i hovedsagen om den del af befolkningen, som ikke reproduceres gennem lønarbejdet; d.v.s. personer, som ikke er i

stand til at sælge deres arbejdskraft, enten fordi de er syge, for unge eller for gamle, eller på grund af arbejdsløshed. Overførslerne fordeling kan ses i tabel 6 på foregående side.

Som det fremgår af tabellen anvendes stort set alle overførslerne til reproduktion af den del af befolkningen, som fra et kapitalistisk standpunkt er at opfatte som overskudsbefolkning.¹⁵ Reproduktion af overskudsbefolkningen er gennem den historiske udvikling her i landet blevet et statsanliggende. For det første betyder denne statsliggørelse, at en del af befolkningen reproduceres *udenfor* lønarbejde-kapitalforholdet, idet staten eksproprierer en del af profitmassen, og distribuerer den til den ubeskæftigede del af befolkningen. For det andet baner statsliggørelsen på forskellig måde vej for en øget udbytning af arbejderen i den umiddelbare produktionsproces, idet den udgør et indirekte angrebepunkt mod arbejderklassens beskæftigede del gennem den statslige krisepolitik sociale nedskæringer. Det vender vi tilbage til senere.

Vi skal afslutte dette afsnit om det statslige profitfonds anvendelse med nogle generelle betragtninger vedrørende statsudgifternes historiske nødvendighed.

Til forståelse af statsudgifternes og det statslige (uproduktive) arbejdes nødvendighed må man nødvendigvis tage *udgangspunkt i den umiddelbare produktionsproces*.

Betragtes den umiddelbare produktionsproces snævert, så vil enhver statsudgift være overflødig. I fabrikken produceres der uden hjælp fra militæret, retsvæsenet, sundhedsvæsenet, skolevæsenet, o.s.v. Statsudgifterne fremstår fra denne synsvinkel som produktionens *faux frais* (falske omkostninger), hvor statsudgifterne blot vil være et fradrag af den producerede merværdi. Den form, hvorunder det sker, og den anvendelse, der gøres af statsudgifterne, vil fra den snævre betragtning være uden betydning.

Enhver produktion er imidlertid ikke blot produktion, men også *reproduktion* af forholdene selv. Gennem produktionen fremstilles de efterfølgende produktionsbetingelser, som ikke blot består i fremstilling af nødvendige materielle produkter, men også i reproduktion af de specifikke sociale forhold, som danner forudsætning for den fortsatte materielle produktion.

15. Kun børnetilskud og boligstøtte tilfalder også den beskæftigede del af befolkningen. Den del af børnetilskud og boligstøtte, som tildeles den beskæftigede del af befolkningen, indgår i denne befolkningsdels reproduktionsniveau, og derfor i arbejdskraftens værdi. Men fordi der er tale om små beløb, jvf. tabel 5, ændrer det intet ved den tidligere anførte principielle betragtning, hvor det forudsættes, at arbejdskraftens værdi alene udtrykkes gennem den disponible arbejds løn.

For den kapitalistiske produktions vedkommende viser historien, at den proces, hvorigennem kapitalen i stigende omfang underlægger sig produktionen, samtidig udspalter områder, som kapitalen ikke reproducerer eller genfremstiller som betingelse for fortsat kapitalistiske produktion. I den udstrækning den kapitalistiske produktion ikke samtidig er reproduktion af de nødvendige produktionsbetingelser, så væltes opgaverne over på en instans, som står uden for produktionen: den borgerlige stat. Hermed bliver statsudgifterne nødvendige. Staten må ekspropriere en del af den samfundsmæssige arbejdstid for at reproducere de områder, som kapitalen ikke formår. Det, der fra et snævert synspunkt fremtrådte som produktionens falske omkostninger, forvandles til *nødvendige omkostninger*. Historisk kan det ses ved, hvordan statsfunktionerne opstår og udvikles snævert forbundet med den kapitalistiske produktions udvikling. Det er imidlertid en længere historie, som vi ikke skal behandle her.

Det samlede statslige profitfond kan i overensstemmelse med de forskellige statsfunktioner – ses som fordelt over en række fonde, der på forskellig vis tjener til den samfundsmæssige reproduktion. De vigtigste kan opstilles således efter deres funktionsfelt:

- opretholdelse af de almene cirkulations- og udbytningsbetingelser, d.v.s. retsvæsen, politi, militær, m.v. Dette sker alene gennem køb af de materielle bestanddele, som indgår heri (arbejdskraft, materiel og bygninger, m.v.).
- sikring af de almene og specifikke produktionsbetingelser, de såkaldte erhvervsøkonomiske foranstaltninger, m.v. Dette sker i hovedsagen enten som tilskud, der retter sig mod konkurrencens konsekvenser for forskellige produktioner, eller i form af køb af de materielle bestanddele, som anvendes til etablering af de materielle produktionsbetingelser (infrastruktur) og de almene produktionsbetingelser (tilvejebringelse og fordeling af arbejds-kraft).
- reproduktion af den del af befolkningen, som ikke reproduceres gennem lønarbejdet. D.v.s. arbejdsløshedsunderstøttelse, forskellige former for sikringsydelse, hospitaler, m.v. Både som tilskud og køb af de materielle bestanddele, som indgår i denne reproduktion.
- sikring af de kvalifikationer, som er nødvendige for henholdsvis den umiddelbare produktions arbejdskraft som for cirkulationens og for statsapparatets arbejdskraft. I hovedsagen som køb af materielle bestanddele (arbejdskraft, materiel, bygninger, mv.).
- tillægsreproduktion, d.v.s. statslige foranstaltninger, som retter sig mod såvel den beskæftigede som den ubeskæftigede del af befolkningen, og hvor statsapparatets udgifter indgår i den samlede reproduktion af befolkningen,

såsom: rekreative og kulturelle tjenester, individuel sundhedstjeneste, m.v. Midlerne anvendes både til køb af de materielle bestanddele som til tilskud.¹⁶

Sammenfattende kan siges, at langt den overvejende del af statsudgifterne anvendes enten til fremskaffelse af materielle produktions- og reproduktionsbetingelser eller til reproduktion af den nødvendige arbejdsstyrke, materielt og åndeligt (kvalifikationsmæssigt).

De sidstnævnte reproduktionsforanstaltninger er *dobbeltbundne*. Det kan ikke nægtes, at de er til aktuell gavn for arbejderklassen; men det fjerner ikke deres kapitalistiske nødvendighed og afhængighed. Tag eksemplet med pensionsalderen. I 1922 blev alderen fastsat til 65 år; i 1937 blev der givet mulighed for pension ved 60 år med det formål at omfordele arbejdsløsheden. I 1946 blev disse muligheder fjernet, og i 1956 blev pensionsalderen hævet til 67 år, med mulighed for førtidspensionering ved 60 år. I 1977 blev førtidspensionsalderen nedsat til 55 år. I 1979 blev der etableret en efterlønsordning for de 60-66 årige for at fremskynde de ældres afgang fra arbejdsmarkedet.

Det viser, at der mellem kapitalakkumulationsfaserne og pensionsalderen er en nøje sammenhæng, som selvfølgelig – når akkumulationsbetingelserne er der efter, ligefrem kan give kapitalismen et »menneskeligt ansigt«.

3. Krisen og krisepolitikken

De statslige kriseindgreb siden 1974/75 må forstås udfra dels krisens historiske karakter og dels de grundtræk ved statens økonomiske grundlag, som vi har påvist i det foregående.

Den omstændighed, at det statslige profitfond i hovedsagen distribueres til statsapparatet via lønformen har en afgørende betydning for, hvordan forholdet mellem stat og kapital udvikler sig under krisen. Det har med andre ord afgørende betydning for på den ene side, hvordan stat og kapitalers ord fælles front mod arbejderklassen udvikler sig, d.v.s. spørgsmålet om forøgelse af

16. Statsudgifternes fordeling på de forskellige områder kan være vanskeligt at opgøre præcist, men følgende procentvise fordeling af udgifterne kan dog give et indtryk af størrelsesforholdene. Opgørelsen er baseret på 1979-statsudgifterne, jvf. *Budgetredogørelse 1980*, Kbh. 1980: 16% til almene cirkulations- og udbytningsbetingelser. 12% til almene og specifikke produktionsbetingelser. 46% til reproduktion af den ikkebeskæftigede del af befolkningen. 19% til sikring af kvalifikationer. Og 7% til tillægsreproduktionen.

udbytningsgraden; og på den anden side hvordan den indbyrdes front mellem stat og kapital udvikler sig, d.v.s. spørgsmålet om profitmassens deling mellem kapital og stat.

Den statslige krisepolitik kan imidlertid ikke gennemsættes uafhængig af de lovmæssigheder, som gælder for den kapitalistiske produktions kriseforløb. Vi skal derfor indlede med en kort karakteristik af den nuværende krisens kapitalistiske karakter.

3.1. Den nuværende krisens grundtræk

Årsagen til den nuværende krise er som bekendt overakkumulation. Den anlagte kapital er vokset hurtigere end den totale profitmasse, som har betydet en faldende profitrate; det har fremkaldt krisen.

Den samfundsmæssige profitmasses størrelse er bestemt af antallet af produktive arbejdere og af udbytningsgraden, hvor udbytningsgraden er forholdet mellem arbejdsdagens ubetalte og betalte del. Da antallet af produktivt beskæftigede stort set er uændret op til krisegennemslaget, fremkommer krisen ved, at udbytningsgraden ikke er vokset i samme omfang som den anlagte kapital, som igen hænger sammen med kapitalakkumulationsforløbets virkninger på den umiddelbare produktionsproces især i begyndelsen af 1970'erne.¹⁷

Med tabel 2 har vi tidligere vist, at statsapparatet gennem 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne har beslaglagt en stigende del af arbejdsdagens ubetalte del. Derfor kunne man hævde – og det er blevet hævdet – at kriseårsagen snarere er, at statsapparatet ved at ekspropriere en stigende del af profitmassen har berøvet den produktive kapital dens profit, og derfor fremkaldt krise. Det er imidlertid en forkert betragtningsmåde, som sniger sig uden om det væsentlige i årsagen til krisen – helt på linie med påstande om, at den rentebærende kapitalens stigende andel af profitmassen er en selvstændig kriseårsag.

Gik vi forudsætningsvis ud fra, at staten *før krisen* havde eksproprieret en mindre del af totalprofitmassen, ville det have haft to konsekvenser: for det første ville statsapparatet med de mindskede statsmidler have bidraget i mindre omfang til etablering af de forskelligartede produktionsbetingelser; det var

17. Vi skal ikke her nærmere behandle sammenhængen mellem det forudgående akkumulationsforløb og den nuværende krise og forskellen mellem den intensive kapitalakkumulations kriser og den nuværende krise, men henvise til *Allan Andreassen & Tyge Kjær: Krisen og venstrefløjens handlemuligheder*; i *Kurasje* nr. 21, s. 157-186, især s. 172-185.

i større omfang forblevet opgaver for kapitalen, som ville have beslaglagt en del af den forøgede profitmasse, som var til rådighed for den produktive kapital. For det andet ville den produktive kapital akkumulationsfond have været større. Det ville gennem 1960'erne og 1970'erne have forceret den intensive kapitalakkumulation, men *ikke* have ændret på denne akkumulationsforms uundgåelige resultat: overakkumulation.

Det er nemlig ikke profitmassens absolutte størrelse, som er afgørende for krisegennemslaget, men derimod forholdet mellem akkumulationsform og udbytningsforhold. Hvis der akkumuleres intensivt, så skal udbytningsgraden vokse hurtigere end kapitalakkumulationen, hvis profitraten ikke på et eller andet tidspunkt skal falde. Et andet fordelingsforhold mellem kapital og stat under den intensive akkumulationsperiode ville måske have haft betydning for krisegennemslaget karakter, men ikke for krisegennemslaget uundgåelighed.¹⁸

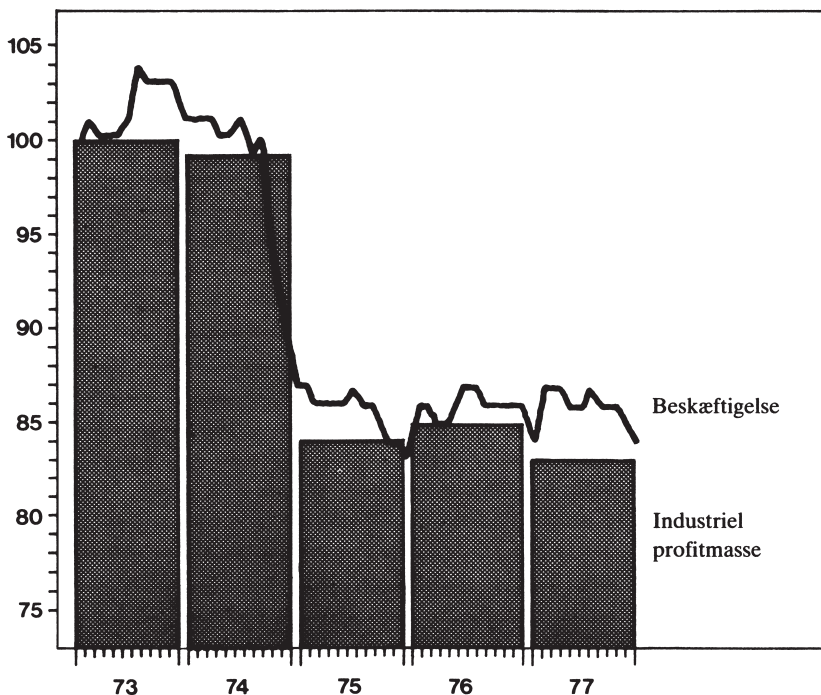
Krisegennemslaget virker selvforstærkende på krisen, idet gennemslaget betyder braklægning af kapital og ophør af kapitalakkumulation. Beskæftigelsen af produktive arbejdere falder. Den totale profitmasse falder i samme omfang som beskæftigelsen. Det kan belyses med figur 3 på næste side.¹⁹

Figuren viser, at krisegennemslaget betyder et fald i den industrielle kapital profitmasse på ca. 15%. Faldet i profitmassen kan *kapitalen* modgå på to måder i forhold til den umiddelbare produktionsproces: enten kan beskæftigelsen af produktive arbejdere forøges, det forudsætter kvantitative udvidelser i den kapitalistiske produktion; eller udbytningsgraden kan bringes til at stige

18. Det, der er det uundgåelige, er, at kapitalen gennem udviklingen af det samfundsmæssige arbejdes produktivkraft indsnævrer sit eget grundlag: forholdet mellem den akkumulerede rigdom og antal af produktive arbejdere. Deraf kriserne. Og derfor udgør kapitalismen et miserabelt grundlag for den fortsatte udvikling af arbejdets produktivkraft. Jvf. afsnittet »Overskydende kapital og overskydende befolkning« (incl. »Tilføjelser«), i *Karl Marx: Kapitalen*, bd. 3:2, s. 333-350.

19. Det er vigtigt at gøre klart, hvad fremstillingen i figur 3 af den industrielle profitmasses størrelse viser. *Problemet opstår, fordi der er tale om absolutte størrelser*. Den viser, hvor stor en profitmasse, den industrielle produktion realiserer. Principielt kunne faldet i profitmassen hidrøre fra ændrede fordelingsrelationer i forhold til stat og handelskapital, samt fra forringede realiseringsbetingelser i forhold til verdensmarkedet. Den omstændighed, at profitmassen udviser samme pludselige fald som beskæftigelsen, sandsynliggør, at det er herfra langt den overvejende del af faldet stammer. Relevant statistik er kun tilgængeligt fra industristatistikken. Vi opfatter imidlertid den industrielle arbejder som et gyldigt udtryk for den produktive totalarbejder, og industriens udviklingsforhold som et rimeligt udtryk for den samlede kapitalistiske produktion; om ikke andet, så fordi den industrielle produktion er den dominerende.

Figur 3. Profitmasse og beskæftigelse (arbejdere og funktionærer) for den industrielle totalkapital i perioden 1973-1977. Indeks.

Kilde: Beskæftigelse, indeks januar 1973 = 100, fra *Statistiske Efterretninger*, div. numre. Profitmasse, indeks 1973 = 100, beregninger på basis af *Industristatistikken*, div. årg.

gennem de relative merværdiproduktionsmetoder, det forudsætter udvikling i arbejdets produktivkraft.

Både produktivkraftudvikling og øget produktiv beskæftigelse forudsætter akkumulation i stor skala. Da krisen er en overakkumulationskrise, vil enhver yderligere akkumulation skærpe krisen. Det betyder, at kapitalens muligheder for at forøge totalprofitmassen gennem forvandlinger af den umiddelbare produktionsproces er blokeret. Det betyder også, at krisen *ikke* er af midlertidig karakter; den kan ikke overvindes på det hidtidige akkumulationsgrundlag. Profitmassen er mindsket i et sådant omfang, at

de såkaldte gyldne 60'ere eller rettere de kapitalforgyldende 60'ere epoke definitivt er slut.²⁰

Udbytningsgraden er imidlertid ikke *kun* afhængig af udviklingen i arbejdets produktivkraft. En stigende udbytningsgrad kan også fremkaldes gennem løntryk, som betyder, at arbejdsdagens betalte del formindskes. Her spiller reservearméen en afgørende rolle. I kraft af krisen producerer kapitalen en forøgelse af den industrielle reservearmé. Afhængig af hvor stor og flydende denne reservearmé er, vil den trykke lønnen, og dermed frembringe en stigende udbytningsgrad. Det er et spørgsmål om kapitalens aktion, arbejderklassens modaktion, men også et spørgsmål om karakteren af den statslige krisepolitik.

3.2. Rammerne for den statslige krisepolitik

Ud fra statsapparatets økonomiske grundlag og ud fra krisens karakter skal vi opstille de *logiske muligheder*, som statsapparatet kan følge, for så vidt den statslige krisepolitik sigter på at løse krisen eller ophæve dens umiddelbare virkninger på *kapitalens grundlag*.

Udgangspunktet for den statslige krisepolitik må i såfald være profitmassens størrelse og hvordan staten kan frembringe en forøgelse af den. Når vi som her tager udgangspunkt i skattens distribution til statsapparatet og anvendelsen af det statslige profitfond, så er der logisk set to veje, som statsapparatet kan følge, svarende til de to tidligere nævnte fronter:

1) *Den indbyrdes front mellem stat og kapital*. Krisepolitikken vil her bestå i en ændring af profitmassens delingsforhold mellem stat og kapital, d.v.s. en formindskelse af den del af profitmassen, som statsapparatet beslaglægger. Det kan principielt ske på følgende måde:

- a) Ændringer i statsbudgetterne, således at en større del af det statslige profitfond redistribueres direkte til kapitalen som privat akkumulationsfond (som *erhvervstilsbud*). Forudsætter enten underskudsfinansiering gennem optagelse af statslån, eller en reduktion af det omfang, hvormed statsapparatet bidrager til den samfundsmæssige reproduktion, d.v.s. besparelser på alle øvrige områder.
- b) Reduktion af den del af profitmassen, som distribueres til staten gennem *sænkning af beskatningen*. Forudsætter underskudsfinansiering ved opta-

20. Kapitalens akkumulationsbetingelser under den nuværende krise og ændring i akkumulationsform findes behandlet i *Tyge Kjær*: *Noter om eventuelle opsvingstendenser eller fortsatte stagnationstendenser under den nuværende krise*; i: *Projektkommentarer*, bd. 2, RUC-TEK/SAM 1979, s. 187-206.

gelse af statslån eller besparelser på budgetterne (de områder, som besparelserne sker på, er uden betydning i denne sammenhæng). Sænkning af beskattningen har to hovedformer: (1) Sænkning af erhvervsbeskattningen, d.v.s. en reduktion i de skatter, som distribueres direkte fra kapital til stat (beskattning af selskabsprofitter, kapitalrevenuér, m.v.); mulighederne er begrænsede, da hovedparten af skatten distribueres via lønformen, jvf. tabel 1. (2) Sænkning af den del af skatten, som distribueres via lønformen; dette forudsætter en modsvarende reduktion i de nominelle lønninger og dermed i den variable kapital, forudsætter altså eksistensen af et *løntryk*. Hvis ikke, forbliver skattelettelsen hos lønarbejderen, og resulterer dermed i den tidligere nævnte omvendte sekundære udbytning.

2) *Den fælles front mod arbejderklassen*. Krisepolitikken drejer sig her om at forøge totalprofitmassen; da dens størrelse er et resultat af antallet af produktive arbejdere og udbytningsgradens samfundsmæssige størrelse, må krisepolitikken her virke i forhold til disse to.

Statsapparatets muligheder for *direkte* at øge antallet af produktive arbejdere og udbytningsgraden er meget begrænset,²¹ men statsapparatet kan indirekte påvirke udbytningsgraden ved at sænke reproduktionsniveauet for den del af arbejderklassen, hvis reproduktion tilvejebringes gennem statsapparatet. Her findes to principielt forskellige muligheder:

a) Reduktion af de statslige lønarbejderes nominelle lønninger, d.v.s. *underbetaling*, med det formål at mindske konkurrencen mellem stat og kapital om den forhåndenværende arbejdskraft, og at fremtvinge et fald i lønningerne for de produktivt beskæftigede lønarbejdere. Forudsætningen for denne krisepolitik er, at statsapparatet som arbejdsgiver kan påvirke det samlede arbejdsmarked. Grænserne for den statslige underbetaling er det punkt, hvor statsapparatet ikke længere kan skaffe den nødvendige arbejdskraft. Den statslige underbetaling indebærer i sig selv en besparelse på budgetterne – ikke som middel, men som resultat – nemlig på den del af statsmidlerne, som anvendes til køb af arbejdskraft.

21. Det er naturligvis ikke ment som en almenyldig påstand; det gælder kun for kapitalisme af nærværende slags, hvorom der kan siges følgende: staten kan ikke direkte påvirke udbytningsgraden gennem akkumulation. Det er kapitalen, som akkumulerer, ikke staten. Staten kan heller ikke påvirke udbytningsgraden direkte gennem løntryk. Det er kapitalen, som trykker lønnen. Det er kapitalen, som er køber til den produktive arbejdskraft, ikke staten. Staten kan ganske vist forcere og almenføre et i forvejen etableret løntryk. Det belyser vi nærmere i afsnit 3. 4, jvf. også her note 24. Hertil kommer, at vi mener, at karakter og funktion af den indkomstpølitik, som føres efter krisegennemslaget, i almindelighed er blevet misforstået; det redegør vi for i det senere.

- b) Sænkning af reproduktionsomkostningerne for den del af arbejderklassen, som ikke reproduceres gennem lønarbejdet, men reproduceres gennem statsmidler, d.v.s. *sociale nedskæringer*. Formålet er at fremkalde en stigende konkurrence mellem den beskæftigede og den ubeskæftigede del af arbejderklassen, d.v.s. gøre reservearméens løntrykkende funktion mere virkningsfuld. Besparelserne forudsættes ikke at angå hele det sociale område, men kun den del af statsmidlerne, som anvendes til reproduktion af den arbejdsduelige, men ubeskæftigede del af befolkningen.

Stigende beskatning *via lønformen* hører egentlig også med under den fælles front mod arbejderklassen, selvom den ikke har helt samme karakter, som de to foregående:

- c) Stigende beskatning *via lønformen* fører som tidligere nævnt til sekundær udbytning, som betyder, at arbejdskraften sælges under dens normale værdi; udbytningsgraden vil vokse, men kun i den udstrækning og kun så længe det ikke lykkes arbejderklassen gennem et modsat rettet tryk at hæve arbejdslønnen, svarende til at arbejdskraften påny sælges til sin værdi. Hvis den sekundære udbytning gennem øget beskatning lykkes, virker den på to måder: den forøger udbytningsgraden i den umiddelbare produktionsproces og den medfører besparelser på den del af statsmidlerne, som anvendes til køb af arbejdskraft; den bliver ganske vist betalt med samme pengeløn, men en større del vender tilbage til statskassen.

Øget beskatning *via lønformen* er imidlertid en modsigelsesfuld krisepolitik, idet den ganske vist – for så vidt den trykker lønnen under den produktive arbejdskrafts værdi – forøger totalprofitmassen, men kun den del af profitmassen, som *statsapparatet beslaglægger*. For at virke som krisepolitik må den øgede beskatning derfor ledsages af foranstaltninger, hvormed forøgelse i det statslige profitfond redistribueres direkte til kapitalen som erhvervstilskud eller skattelettelser til erhvervslivet (jvf. pkt. b under »den indbyrdes front mellem stat og kapital«).

Der er en principielt afgørende forskel mellem de to hovedformer for krisepolitik, som skal illustreres med et eksempel.

Lad os forudsætte, at krisepolitikken blev gennemført så effektivt, at den genetablerede totalprofitmassen i samme størrelse som forud for krisegenemslaget. Vi tager udgangspunkt i udbytnings- og beskatningsforholdene i 1975. *Profitmassen skulle i såfald forøges med ca. 17-18%.*

Skulle forøgelsen tilvejebringes ved et ændret delingsforhold mellem kapital og stat over den indbyrdes front, skulle statsapparatet sænke beskatningen

med ca. 19%, som vil forudsætte besparelser eller statslån på ca. 35-40 mia. kr. (i dagens priser). En så stor skattesækning kan kun ske over lønformen, og forudsætter derfor eksistensen af et løntryk, som modsvarer skattelettelsen. Selvom denne krisepolitik handler om den indbyrdes front mellem kapital og stat, så fremtvinger dens gennemførelse en direkte konfrontation med den stærkeste del af arbejderklassen, nemlig den beskæftigede del, som er i besiddelse af strejkevåbnet.

Skulle totalprofitmassen derimod forøges med de ca. 17-18% gennem den fælles front mod arbejderklassen, så ser sagerne anderledes ud. Denne form for krisepolitik skal fremtvinge en stigning i udbytningsgraden i et omfang, der ville svare til en reduktion i reproduktionsomkostningerne på ca. 22%, hvad der er det samme som en reduktion i de nominelle lønninger på ca. 10% for den *produktive arbejder*. Lønnedgangen skal fremtvinges ved, at statsapparatet udnytter sin stilling som dominerende arbejdsgiver og sin stilling, som den der varetager den ikke-beskæftigede del af arbejderklassens reproduktion. Selvom denne krisepolitik handler om kapital og stats fælles front mod arbejderklassens produktivt beskæftigede del, så sættes den ikke igennem med et direkte angreb, men rettes derimod imod den svage del af arbejderklassen, nemlig den ubeskæftigede del, som ikke i sig selv er i besiddelse af kampmidler overhovedet.

De to hovedformer for krisepolitik handler begge om reallønsnedgang, men ud fra forskellige forudsætninger og med forskellige virkninger, som vi ikke skal komme nærmere ind på her. De to politikkers afgørende forskel består i, hvilken del af arbejderklassen angrebet direkte rettes imod. Endvidere forudsætter den første reservearméens løntrykkende virkninger; den anden forsøger at etablere disse virkninger.

I virkelighedens verden optræder de to hovedformer for krisepolitik ikke nødvendigvis renlivet, men sammenblandet. Den lange række af kriseforlig fra september 1975 til påsken 1980 efterlader da også det umiddelbare indtryk, at stort set alle de logiske muligheder, vi har opstillet, har været forsøgt.

3.3. Summarisk oversigt over kriseforligene

Fra krisegennemslaget frem til i dag er en væsentlig del af den statslige krisepolitik – men ikke den hele – blevet formuleret i de såkaldte forlig, idet forligene som regel har knyttet an til en umiddelbart efterfølgende finanslovsvedtagelse, og har haft til formål på forhånd at sikre det nødvendige flertal. I en analyse af krisepolitikens udvikling kan man imidlertid ikke bygge på de aftalte forlig, fordi de som regel er holdt i almene, upræcise vendinger, hvor

en del af formuleringerne er til udvortes brug. Den efterfølgende gennemgang skal derfor kun tjene som en kortfattet oversigt over de væsentligste punkter i forligene.

Det første kriseforlig kom i efteråret 1975 (septemberforliget); det bestod i en midlertidig momsnedsettelse og udbetaling af den daværende tvangsspareordning. Til forliget var knyttet en hensigtserklæring, som gik på en beslutning om afdæmpning af stigningstakten i pris-, indtægts- og omkostningsniveau.

Næste forlig var augustforliget 1976, som indeholdt skattelettelser på de direkte skatter og stigende afgifter med øget beskatning som resultat. Forliget indeholdt endvidere erhvervsstøtte på ca. 1½ mia. kr., samt besparelser på henholdsvis 2 og 3 mia. kr. på de kommende års budgetter. Dette augustforlig indeholdt det første forsøg på at føre indkomspolitik, idet der i forliget fastsattes en toårig ramme, hvorefter der årligt højest måtte udbetales to dyrtidsportioner pr. år, og den årlige lønstigning derudover højest måtte være på 2%. Overskydende dyrtidsportioner skulle indefrysnes i ATP-fonden. Sidste element i forliget var afsættelse af 1½ mia. kr. til beskæftigelsesarbejde.

Augustforliget i 1977 minder om det i 1976; det indeholder besparelser på budgettet på 2 mia. kr., øgede afgifter, suppleret med en stigning af momsen fra 15 til 18%. Endvidere indeholdt forliget en beskæftigelsesplan på et samlet beløb på godt 8½ mia. kr., fordelt over fire år. Planen, hvis væsentligste funktionsmåde var erhvervsstøtte, skulle forøge beskæftigelsen ved en indsats indenfor erhvervsfremme, energiområdet, bekæmpelse af ungdomsarbejdsløshed, bygge- og anlægsarbejder, m.v.

Det tredje augustforlig i 1978 var i det væsentlige en tro kopi af de to øvrige, dog uden nye beskæftigelsesforanstaltninger. Momsen forhøjes fra 18% til 20%; der skæres ned på de offentlige investeringer (anlægsudgifterne); der gennemføres besparelser på budgettet og en forhøjelse af indkomstkatten. Endvidere formuleredes der en stramning af indkomspolitikken med sigte på en reallønsnedgang på 1%.

Kriseindgrebene i 1979 var spredt over flere begivenheder, som er delvis sammenhængende. I marts 1979 gennemførtes der et indgreb i overenskomsterne, hvor der dikteredes en nulløsning. I juni fulgte der et nyt forlig, Sct. Hans-forliget, som indeholdt afgiftsstigninger og aftale om besparelser på statsbudgettet på 2½ mia. kr. Senere på året blev det pålagt kommunerne gennem Kommunernes Landsforening at sikre en besparelse på de kommunale udgifter. Det resulterede i udarbejdelse af et sparekatalog, som især var koncentreret om forslag til besparelser på den del af de kommunale budgetter, som vedrører reproduktionen af den ubeskæftigede del af befolkningen; sparekataloget indgik i det senere forlig i foråret 1980.

I december 1979 gennemførtes en halveret helhedsløsning. Det oprindelige forslag til helhedsløsning indeholdt en såkaldt *social kontrakt*, hvorefter taktreguleringen og det bevægelige lønsystem skulle sættes ud af kraft. Modydelsen – det der skulle gøre det til en social kontrakt – skulle bestå i en overskudsdelingsordning, baseret på et centralt fond. Ingen af delene blev gennemført. Decemberindgrebene kom derefter til at bestå af følgende: en væsentlig forringelse af dyrtidsreguleringen (fjernelse af dyrtidsportioner og energipriserne ud af reguleringspristallet), forringelse af dagpengesatserne, d.v.s. af arbejdsløshedsunderstøttelsen, forringelse af garantilønsordningen, samt oprettelse af Lønmodtagernes Dyrtidsfond gennem ekspropriation af 1976-augustforligets indefrosne dyrtidsportioner. Endvidere gennemførtes forhøjelse af formue- og selskabsskatter, samt en engangsskat på landbruget som følge af gevinster ved den tidligere gennemførte devaluering på 10%. Helhedsløsningen var knyttet til finanslovsvedtagelsen, hvori også var indeholdt hovedparten af Sct. Hans-forligets aftaler.

I foråret 1980 gennemførtes det uden tvivl mest vidtgående forlig (Påskeforliget). Forligets hovedindhold var: erhvervs- og beskæftigelsesfremme på ialt 5½ mia. kr., hvor en væsentlig del bestod i lettelser i erhvervsbeskatningen; en række arbejdsmarkedspolitiske foranstaltninger for at skabe en »forbedring af arbejdsmarkedets funktionsevne«; afgifts- og skatteforhøjelser på ialt 5 mia. kr., d.v.s. momsforhøjelse, energiafgifter samt forhøjelse af indkomstbeskatningen; og endelig besparelser på de offentlige budgetter på ialt 8 mia. kr., fordelt med ca. 4½ mia. kr. på statsbudgettet og 3½ mia. kr. på de kommunale budgetter.

Stort set alle kriseforligene indeholder besparelser. Det er imidlertid vigtigt at gøre sig klart, at der er tale om besparelser på budgetterne på et kommende finansår, og ikke besparelser i forhold til et foregående finansår. Besparelserne på budgetterne har ikke været så omfattende, at det (endnu) har medført et fald i de samlede statsudgifter, således som det fremgår af tabel 7.

Tabel 7. Statsudgifternes udvikling angivet ved den årlige procentvise vækst i forhold til året forud; regnet i faste priser.

	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
Statsudgifternes vækst i procent:	1,1	11,2	3,6	3,4	4,5	5,5	3,1

Kilde: Finansministeriets beregninger, jvf. *Folketingets Forhandlinger*, nr. 7, 1979-80, sp. 2822, samt *Budgetredegørelse* 1980, Kbh. 1980, s. 252.

Besparelser på budgettet sigter på at *reducere væksten* i statsudgifterne; i det seneste forlig (Påskeforliget, 1980) regnes der med »gradvis at bringe realstigningen i de samlede offentlige udgifter til ophør«. Statsudgifternes stigning i 1960'erne og 1970'erne er meget snævert forbundet med den betydning, det samlede statsapparat har for den samfundsmæssige reproduktion; statsudgifterne stiger, fordi kapitalen ikke er i stand til at varetage den samfundsmæssige reproduktion i en form, som betyder reproduktion af de kapitalistiske produktionsbetingelser. Det har krisen intet ændret ved; på en række punkter har den snarere nødvendiggjort stigende statsudgifter.

Besparelser er imidlertid mange ting. Som vi viste i oversigten over krisepolitikens logiske muligheder, kan besparelser på statsbudgettet være knyttet til profitmassens delingsforhold mellem stat og kapital; for at virke skulle besparelserne her være så store, at det medførte et realfald i statsudgifterne, med mindre en del af statsudgifterne blev tilvejebragt gennem statslån. Placeringen af besparelserne var ligegyldige, blot de ikke førte til reduktion i erhvervstilskudene. Var besparelserne derimod knyttet til stat og kapitalis fælles front mod arbejderklassen, så behøvede besparelserne ikke at være slet så store, men de skulle være rettet specifikt mod de statslige lønarbejdere og den del af arbejderklassen, som reproduceres gennem statsapparatet.

3.4. Udviklingstendenser i krisepolitikken

For at belyse udviklingstendenserne i krisepolitikken skal vi vende tilbage til spørgsmålet om, hvordan den statslige krisepolitik indvirker på totalprofitmassens størrelse. Vi skal m.a.o. undersøge den konkrethistoriske udfoldelse af de logiske muligheder for krisepolitikken, som vi tidligere opstillede.

Den lange række af forlig og kriseindgreb har mange ensartede træk. Til trods herfor er der klare udviklingstræk i krisepolitikken. Det *strukturende* for krisepolitikken ved krisens begyndelse har været den indbyrdes front mellem stat og kapital, d.v.s. en ændring af totalprofitmassens fordeling mellem stat og kapital; medens det *strukturende* for de seneste års krisepolitik har været den fælles front mod arbejderklassen, hvor krisepolitikken med andre ord har sigtet på en absolut forøgelse af totalprofitmassen gennem en stigende udbytningsgrad. Om den ene eller anden form for krisepolitik er strukturende for den aktuelle krisepolitik må ikke opfattes som et udslag af den krisepolitik, som eksplicit formuleres f.eks. i forligene; men er et *sammenfattende resultat* af de materielle betingelser for kapital, stat og arbejderklassens ageren under de givne historiske omstændigheder.

Lad os rekapitulere problemstillingen. Krisegennemslaget førte til et fald i totalprofitmassen gennem faldende beskæftigelse af produktive arbejdere. Kapitalens muligheder for at bringe profitmassen til at stige gennem akkumulation er på grund af krisens karakter ikke til stede. Eneste mulighed tilbage for kapitalen er at frembringe en tvangsmæssig sænkning af den variable kapital. Bestræbelserne er mangfoldige fra arbejdsgivernes side.²²

Den variable kapital består dels af arbejdskraftens reproduktionsomkostninger (prisudtrykket for arbejdskraftens værdi) og dels af den del af profitmassen, som distribueres via lønformen til statsapparatet som skat. Hvis kapitalen ikke umiddelbart kan frembringe et fald i den variable kapital, som ville være ensbetydende med et fald i reproduktionsomkostningerne, så består der en mulighed i, at staten beslæglægger en mindre del af den del af totalprofitmassen, som distribueres *via lønformen* til statsapparatet, og dermed ændrer profitmassens delingsforhold mellem stat og kapital. Det forudsætter skattelettelse til den produktive arbejder, som selvfølgelig kun kan gennemføres som skattelettelse til alle lønarbejdere.

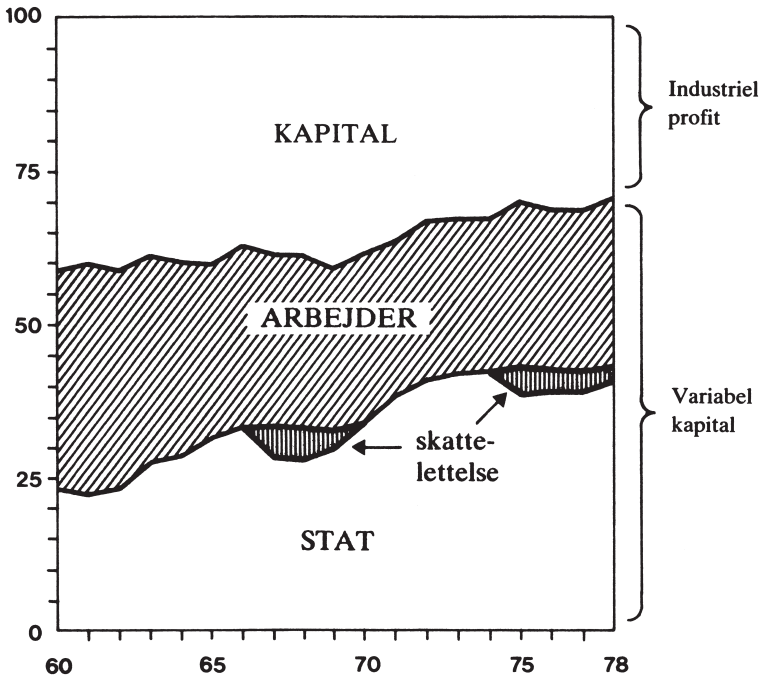
Det var, hvad der faktisk skete i 1974, men især i 1975. I 1973 var skatteprocenten for lønarbejdere på 62,7%; i 1974 reduceres den lidt til 61,6%, men i 1975 reduceres den kraftigt til 54,1% (jvf. tabel 3).

Resultatet af skattelettelsens konsekvenser for profitmassens delingsforhold mellem stat og kapital fremgår af figur 4. Med denne figur belyser vi udviklingen i delingsforholdet ud fra, hvordan gennemsnitsindustriarbejderens arbejdsdag er fordelt mellem industriel profit, statsbeslaglagt profit og disponibel arbejds løn. Det kan opfattes som et empirisk udtryk for *den produktive totalarbejders udbytningsforhold*, hvis man går ud fra den forudsætning, at

22. 1975 er det afgørende år, som bør sammenlignes med krisegennemslaget i 1920-21 – ikke mindst fordi der er tale om en krise af samme karakter. Dengang voksede arbejdsløsheden lige så pludseligt som nu; i 1920 fremtvang arbejdsgiverne lønnedgang for en række områder. For en række ufaglærte var lønnedgangen tæt på 50% og for de faglærte var den på 30-35% (jvf. forbundsberetningerne). Arbejdsgiverne havde – dog næppe som resultat af historisk bevidsthed – tydeligvis samme forventninger til krisegennemslaget i 1974/75. Første halvår af 1975 er præget af usædvanlig mange strejker, hvor hovedparten er fremprovokeret gennem lønnedsettelse og fyring af fagligt aktive; arbejdsgiverne er, som næstformanden for de københavnske typografer siger, »... begyndt at vejre morgenluft på grund af den store arbejdsløshed.« Det gælder »kampen mod omkostningerne«, som er arbejdsgivernes nye ord for arbejderklasse, jvf. særnummer af *Arbejdsgiveren*, 10. 5. 1976. Det går ikke så godt med at få sat løntrykket igennem. Derfor gør Arbejdsgiverforeningen sine medlemmer opmærksom på, at de kan få støtte til løntryk »... med henblik på at dæmpe lønudviklingen og afbøde konflikternes virkning for medlemmerne«; jvf. artiklen »Støtte mod lønpres«, særnummer af *Arbejdsgiveren*, 10. 5. 1976, s. 14, hvor det nævnes, at der ialt i 1974 blev ydet 8,2 mill. kr., men i 1975 blev ydet 36,4 mill. kr. til støtte for kampen mod »omkostningerne«.

industriens udbytningsforhold giver et realistisk billede af hele den kapitalistiske produktions udbytningsforhold. (Forholdene skal være meget afvigende indenfor de øvrige produktionsområder, hvis denne forudsætning ikke holder, fordi den industrielle produktion er langt den dominerende del af den kapitalistiske produktion).

Figur 4. Arbejdsdagens procentvise fordeling mellem industriel profit og variabel kapital, mellem industriel profit, statsbeslaglagt profit og disponibel arbejds løn. Industrien; procentfordelt pr. år.

Kilde: Beregninger på basis af *Industristatistikken* og tabel 3; beregningsmetoder som angivet i note 10 og tabel 2.

Figuren viser to karakteristiske forhold. *For det første* viser den den langsigtede udviklingstendens i udbytningsforholdene: arbejderens andel af arbejdsdagen er som tendens stedse reduceret, hvad der svarer til stigende udbytningsgrad, som er fremkaldt af udviklingen i den umiddelbare produktionsproces. I 1960'erne beslaglægger staten fuldt ud resultatet af den

stigende udbytningsgrad; i 1970'erne tager den sig af *mere* end broderparten.

For det andet viser figuren virkningen af skattelettelse på udbytningsforholdene. Figur 4's finskraverede felter angiver resultatet af skattelettelserne, som – fordi skatten distribueres via lønformen – umiddelbart fører til en forøgelse af den disponible arbejds løn, d.v.s. en forøgelse af reproduktionsniveauet.

I forbindelse med krisen i 1966/67 gennemførtes der – på samme måde som i 1974/75 – en skattelettelse (jvf. tabel 3); den var ledsaget af andre indgreb, men forsøg på indefrysning af dyrtidsportioner lykkedes som bekendt ikke. I 1966/67 udeblev resultatet heller ikke; skattelettelserne blev i løbet af nogle år omsat i et relativt fald i den variable kapital, og den industrielle profit voksede. Det sammen med 1960'ernes generelle akkumulationsbetingelser og denne krises specifikke art førte da også til en hurtig overvindelse af krisen i 1966/67.

På grundlag af det løntryk, som gjorde sig gældende i perioden, lykkedes den krisepolitik, som handler om den indbyrdes front mellem stat og kapital. Efter krisens afslutning, hvor akkumulation og produktivkraftudvikling i den umiddelbare produktionsproces påny fremkaldte en stigende udbytningsgrad, blev den hidtidige udvikling med stedse stigende skatteprocenter genoptaget, d.v.s. statsapparatet beslaglagde påny en stigende del af profitmassen. Den forøgelse af statsgælden, som var en forudsætning for skattelettelse, afvikledes ikke helt, men dog for en stor dels vedkommende i begyndelsen af 1970'erne – inden krisegennemslaget i 1974/75 (jvf. tabel 4).

Det gik ikke på samme måde i begyndelsen af den nuværende krise. Skattelettelsen omsættes ikke i en udpræget faldende variabel kapital; slet ikke i et fald, som modsvarer skattelettelsen (jvf. figur 4). Og derfor heller ikke i en faldende realløn; reallønsudviklingen stagnerer, men den falder ikke generelt for de produktive arbejdere.²³

23. Reallønnen kan opgøres på forskellig måde: som årsløn eller som timeløn – uden væsentlige forskelle kan konstateres. I den senere tabel 8 er de opgjort i timeløn for industriens arbejdere på basis af *Industristatistikken. Statistiske Efterretningers* oplysninger, som er baseret på løbende indberetninger fra arbejdsgiverne, viser samme udviklingstendens, hvis reallønnen opgøres som årsgennemsnit. Kvartalsvise opgørelser viser imidlertid nogle variationer. Hvis januar-kvartal 1974 sættes lig indeks 100, vokser reallønnen for industri og håndværk til indeks 114 i sidste kvartal af 1975; i 1976 svinger den mellem 112-113; i juli kvartal 1977 når den op på indeks 116. Der er store lønforskelle i industrien efter alder, køn, kvalifikation, region og branche (jvf. *Johs. Due: Lønudviklingen for arbejdere efter 1950, Arbejdsnotat 2, Lavindkomstkommissionen, Kbh. 1979*). Den største lønforskel er mellem brancher. Sættes industriens arbejders realløn til indeks 100 for 1974, så stiger den til indeks 112 i 1977. Drikkevareindustrien (bryggerierne bl.a.), som er den branche, der har højest timeløn, har i

Det er her vigtigt at klargøre de materielle forudsætninger i forhold til kapital og lønarbejde for den krisepolitik, som handler om den fælles front mellem stat og kapital.

For det første er det en krisepolitik, som hurtigt kan iværksættes og den kan principielt iværksættes med ubegrænsede midler i et kortere åremål; det afhænger kun af størrelsen af de statslån, som skal optages for at finansiere skattelettelsen eller rettere finansiere den mindskede distribution af profit til statsapparatet. Den forudsætter imidlertid hurtig virkning på den variable kapital, idet omfordelingen mellem stat og kapital skal ske over et kort åremål; ellers vil statslånene vokse til uhørte størrelser og renterne af statsgælden vil beslaglægge så store dele af statsudgifterne, at statens deltagelse i den samfundsmæssige reproduktion vil blive væsentligt beskåret. Som krisepolitik er den derfor knyttet til kapitalens cykliske svingninger, som den nuværende krise ikke kan betegnes som. Politikken kan – om man vil – karakteriseres som en konjunkturregulerende politik.

For det andet forudsætter denne krisepolitik, at reduktionen i den variable kapital på ny kan bringe kapitalakkumuleringen i stand; det er et spørgsmål om reduktionens størrelse, men *især* et spørgsmål om i forvejen eksisterende akkumulationsbetingelser, nemlig et »opsving lige rundt om hjørnet«. Derfor var den som krisepolitik virkningsfuld for kapitalakkumuleringen under den intensive akkumulationsfase.

For det tredje baserer denne krisepolitik sig på eksistensen af et løntryk. Den forudsætter, at krise har skabt arbejdsløshed, og at arbejdsløshed har skabt løntryk. Er løntrykket ikke til stede, bliver denne krisepolitiks logiske konsekvens, at staten for at gennemføre den må fremtvinge et løntryk.²⁴

1974 en realtimeløn på indeks 134; den vokser i 1975 til indeks 149, falder i 1976 til 138, men vokser igen i 1977 til 149. Fodtøj- og beklædningsindustrien, som er branchen med den laveste timeløn, har en realtimeløn på indeks 78 i 1974, den vokser til 84 i 1975, 88 i 1976, og 91 i 1977. (Branchelønningerne er baseret på Industristatistikken).

24. Som nævnt kan staten ikke direkte skabe et løntryk. Det er reservearméens størrelse, og hvor flydende den er, der bestemmer eksistensen af et løntryk. Det formidles over en række delarbejdsmarkeder (opdelt efter region, branche, køn, kvalifikationer og alder), hvor det afgørende er omfanget af konkurrencen kapitalerne indbyrdes om arbejdskraften og omfanget af konkurrencen mellem arbejderklassens beskæftigede og ubeskæftigede del. Det må være selvklaart, at staten ikke ved *løndiktat* påvirker denne konkurrence – den er afgjort af andre forhold. Men hvis løntrykstendenser er til stede kan staten accelerere og almenføre dette løntryk. Det hænger sammen med følgende forhold. Den produktive arbejders løn reguleres gennem tre forhold: *overenskomsten*, som fornyes hvert andet år; *pristalsreguleringen*, som giver delvis kompensation for prisstigninger; og *lønglidning*, som er lønstigninger der opnås mellem overenskomsterne – for minimallønsområdet gennem løbende (som regel kvartalsvise) overenskomstmæssigt fastsatte forhandlinger og normallønsområdet ved overenskomststridige strejker. Dette gælder for timelønnede; for akkordlønnede

Selvom krisepolitikken handler om profitmassens sens deling mellem stat og kapital, så fremtvinger den således en konfrontation med arbejderklassens beskæftigede del fra statens side.

Denne logiske konsekvens blev da også fulgt, idet man kort efter krisegenemslaget lancerede *indkomstpolitikken* som led i krisepolitikken. Det er da også hovedindholdet i de fleste af forligene og kriseindgrebene frem til 1979. Det handler især om *overenskomsterne* og *dyrtidsportionerne*. I december 1979 var der endog lagt op til et direkte indgreb i det bevægelige lønsystem for at stoppe lønglidningen. Det blev som tidligere nævnt ikke til noget.

En kort oversigt over forlig og indgreb viser tydeligt, at det er overenskomster og dyrtidsregulering, som er i centrum: i *foråret 1975* greb regeringen ind i overenskomstforhandlingerne og forlængede overenskomsterne uændrede, dog med et mindre tillæg til de lavestlønnede; samtidig ændredes dyrtidsreguleringen fra en procentregulering til et fast ørebeløb pr. dyrtidsportion, d.v.s. inflationen blev bygget ind i selve reguleringen. I følge *septemberforliget 1975* skulle staten kompensere for de lønstigninger, der oversteg mere end én dyrtidsportion ved januar og juli-reguleringerne i 1976.

Augustforliget 1976 fastsatte rammerne for den overenskomst, der skulle løbe fra marts 1977 til marts 1979. På overenskomsten måtte der ikke gives mere end 2%’s stigning pr. år, og der måtte kun komme to dyrtidsportioner til udbetaling pr. år. En lang række overenskomststridige strejker i efteråret 1976, hvor de strejkende forsøgte at opnå lønstigninger inden augustforligets ikrafttræden marts 1977, førte til et forslag om kriminalisering af overenskomststridige strejker, som dog ikke blev gennemført på grund af LO’s modstand. I stedet gennemførtes der et *pris- og lønstop i december 1976*, som løb frem til de nye overenskomster i marts 1977, og som medførte at en dyrtidsportion ved januar 1977-reguleringen ikke blev udløst og at lønstigninger opnået ved overenskomststridige strejker inden marts 1977 skulle modregnes i de opnåede stigninger ved overenskomsten i 1977.

kan der – uanset lønområde – sikres lønstigninger gennem ændringer i akkordsatser og akkordsystemer; det forudsætter ikke nødvendigvis overenskomststridige strejker. Bevarelse af reallønnen forudsætter stigende nominelle lønninger på grund af inflationen, som efter krisegenemslaget har svinget mellem 7-15%. Man kan derfor sige det på følgende måde: de nødvendige lønstigninger kan opnås på to måder, dels i forhold til de centralt fastsatte forhold (overenskomst og pristalsregulering), og dels i forhold til de lokale forhold. Staten kan gribe ind i de centrale forhold. Det medfører, at de nødvendige lønstigninger *udelukkende skal sikres gennem de lokale aftaler*. Det stiller krav til den faglige organisering, kræver for en række områder udvikling af nye faglige traditioner, og fremfor alt forudsætter det, at de materielle betingelser – den omtalte konkurrence – muliggør det. Hvis dette ikke er tilfældet, hvis der findes tendenser til løntryk, så kan indkomstpolitikken virke forcerende og almengørende af dette løntryk.

Overenskomstforhandlingerne i *foråret 1977* endte med, at forligsmandens mæglingsforslag blev ophøjet til lov. Den lovfastsatte overenskomst indebar en timelønsforhøjelse ens for alle, fordelt halvårligt på 4 rater á 70 ører, svarende til ca. 1%’s forhøjelse af overenskomsten (det var augustforligets ene procent, forudsætningen var derfor, at lønglidningen også skulle holdes på 1% pr. år). Endvidere gennemførtes en garanteret mindsteløn på 29,- kr. som dog kun var pristalsreguleret.

I *augustforliget 1978* formuleredes der – med sigte på den kommende overenskomst fra marts 1979 til marts 1981 – en stramning af indkomstpolitikken med sigte på en reallønsnedgang på 1%. I *foråret 1979* greb staten ind i overenskomstforhandlingerne og dikterede en uændret forlængelse af overenskomsterne, bortset fra garantilønnen, som blev forhøjet ekstraordinært med 1,20 kr.; den var sakket meget agter ud som følge af lønglidningen.

I *december 1979* greb man ind i dyrtidsreguleringen, idet oliepriserne og deres stigning blev taget ud af det lønregulerende prystal med tilbagevirkende kraft fra 1. januar 1979, samtidig blev beregningsgrundlaget ændret (nulstilling af indekset); alt i alt betød det fjernelse af 3½-4 dyrtidsportioner.

1975-overenskomsten var en 0,5%’s løsning (kun tillæg til de lavestlønne); 1977-overenskomsten var en 4%’s løsning; medens 1979-overenskomsten var en 0-løsning. Ca. 15½-16 dyrtidsportioner blev indefrossent eller fjernet; som følge af fast ørebeløb pr. dyrtidsportion (60 øre i 1975 og siden da uændret), er købekraften af en dyrtidsportion fra 1975 til i dag forringet med 35-40%.

Til trods for indgrebene i overenskomsterne og i dyrtidsreguleringen lykkedes det alligevel arbejderne gennem lønglidning at fastholde reallønnen og i perioder endda at bringe den til at stige moderat. Begivenhederne viste, at staten hverken har kunnet forcere eller almengøre de spredte tendenser til løntryk fra kapitalens side, som helt klart forekommer i perioden. De materielle betingelser for et alment løntryk findes ikke; eller – hvad der er det samme – de materielle betingelser for, at arbejderklassen kan udøve et modsat rettet tryk er til stede.

Allerede i 1976 havde Det økonomiske Råds Formandskab fået nok. Indkomstpolitikken kunne ikke bruges, fordi »... En betydelig del af lønstigningerne finder sted ved lokale forhandlinger, til dels uden for hovedorganisationernes kontrol. Også med en svag arbejdskraftefterspørgsel vil det være forbundet med vanskeligheder at holde lønudviklingen inden for snævre rammer, selv i tilfælde af at sådanne rammer accepteres både af organisationerne og på arbejdspladserne.«²⁵

25. Jvf. Dansk økonomi, april 1976; udarbejdet af *Det økonomiske råds formandskab*; Kbh. 1976, s. 83.

Indgrebene i overenskomsterne og i dyrtidsreguleringen har betydet, at de nominelle lønstigninger skal hentes hjem over lønglidingen. Det har givet et helt nyt grundlag for den aktive fagforeningspolitik.²⁶

Sammenfattende: ændring af totalprofitmassens delingsforhold mellem kapital og stat forudsætter en sænkning af lønarbejderbeskatningen, fordi hovedparten af skatten distribueres via lønformen til statsapparatet. Det forudsætter løntryk. Da løntrykket ikke generelt var tilstede måtte staten gennem en indkomstpøolitik forsøge at fremtvinge et løntryk. Det lykkedes heller ikke. En krisepøolitik struktureret omkring den indbyrdes front mellem stat og kapital måtte derfor opgives. Den indkomstpøolitik, som er knyttet til den profitmasseomfordelende krisepøolitik, er sammen med den krisepøolitik, den var knyttet til, opgivet for stedse. Indkomstpøolitik i denne form er en død sild.

Udviklingens resultater kan sammenfattes i nedenstående tabel.

Tabel 8. Udvikling i udbytningsgrad (i procent), realtimeløn (indeks), disponibel realtimeløn (indeks), skatteprocent og statslån (løbende priser i mia. kr.) i perioden 1971-78.

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978
Udbytningsgrad:	287	292	304	279	211	243	248	247
Udbytningsgrad uden skattelettelse:	–	–	–	–	272	284	283	274
Realtimeløn for industriens arbejdere:	100	106	115	121	135	135	136	137
Disponibel realtimeløn for industriens arbejdere:	100	101	105	115	152	144	142	140
Skatteprocenten:	59,4	61,6	62,7	61,6	54,1	57,0	57,7	58,6
Statsgælden – mia. kr.:	6,9	8,2	8,8	9,1	9,6	18,7	36,9	56,4

Kilde: Egne beregninger som i figur 4; realtimeløn og disponibel realtimeløn er deflateret med forbrugerprisindekset. Det må understreges, at opgørelsen over statslån er *statslån* og ikke statsgæld, da formålet er at give et billede af lånoptagningen. Statslånene er opgjort pr. 1. marts. Ved udgangen af 1978 var statslånene vokset til 74,3 mia. kr., ved udgangen af 1979 var den 98,1 mia. kr. Udenlandske lån udgør en væsentlig del af lånene; i marts 1978, hvor udenlandslånene udgjorde den største andel, var de på knap 48% af statslånene. Jvf. *Danske Statslån 1979*; Finansministeriet, Kbh. 1980, s. 21.

26. Det er derfor logisk – men selvmodsigende i forhold til den hidtil førte politik – at Finansministeriet i den seneste budgetredegrøelse taler om nødvendigheden af, at sikre realindkomsten for lønmodtagere i den private sektor; fordi »... der er en risiko for, at de beskæftigede lønmodtagere i den private sektor ikke vil acceptere at få deres *disponible* realindkomst reduceret, og at de derfor vil reagere ved at søge kompensation gennem større nominelle lønstigninger«, *Budgetredegrøelse 1980, Sammenfatning*, Kbh. 1980, s. 11 (vores fremhævelse).

Tabellen viser, at udbytningsgraden, som i 1970'ernes begyndelse var langsomt voksende i forhold til 1960'erne, også er faldende i krisen (304% i 1973; 272% i 1975), hvis vi ser bort fra effekterne af skattelettelsen og det udeblevne, generelle løntryk. Det hænger sammen med braklægningen i den umiddelbare produktionsproces og dens effekter på den mængde produkter, som materialiseres pr. arbejder. Endvidere spiller konkurrenceforholdene på verdensmarkedet ind på denne udvikling.

Hvis den krisepolitik, som blev iværksat ved krisegennemslaget, skulle være vellykket *set fra kapitalens standpunkt*, så skulle den faktiske udbytningsgrad have befundet sig mindst på et niveau svarende til 280% i 1976-77. For 1977's vedkommende ville det have betydet en realløn, som var ca. 4% mindre end den faktisk blev, og en disponibel realløn, som var 9% mindre end den faktiske. Det ville naturligvis ikke have løst krisen; de nødvendige akkumulationsbetingelser er – som tidligere ikke til stede; men det ville have givet kapitalen en forøgelse af profitmassen, som ville svare nogenlunde til den størrelse, den havde umiddelbart efter krisegennemslaget.

Uanset om denne krisepolitik lykkedes eller ej, så ville den – og har den efterladt en stor statsgæld, som kun kan dækkes ind gennem en stigende beskatning, der – hvis den ikke skal ændre på profitmassens delingsforhold mellem stat og kapital – skal gennemføres som en sekundær udbytning gennem beskatning. Den del af krisepolitikken er indledt og mere er i vente.

Tabel 8 viser endvidere, at statsgælden vokser. Stigningen de første år er som tidligere nævnt forbundet med finansieringen af skattelettelsen i 1975 og de efterfølgende år. Også skatteprocenten udviser stigende tendens siden 1975. Med momsforhøjelsen fra augustforliget i 1978, med momsforhøjelsen ved Skt. Hans-forliget i 1979, og med de stigende afgifter, indkomstskat og moms fra Påskeforliget 1980 er der ingen tvivl, at skatteprocenten nu er noget over 1973-74 niveauet. Det er imidlertid ikke endnu muligt at belyse det empirisk. Den stigende skatteprocent er udtryk for to forhold; dels er den et udtryk for, at statsapparatet må gensikre sig mindst samme andel af totalprofitmassen som før krisegennemslaget; og dels er den et led i nye tendenser i krisepolitikken.

Noget lignende gælder den voksende statsgæld; i 1979 voksede statsgælden med 24 mia. kr.; det skyldes nu ikke længere finansiering af skattelettelsen – den er væk – men derimod, dels at statsapparatet ikke har sikret sig en stigende andel af profitmassen, modsvarende kriseårenes stigende statsudgifter (disse stigninger må lånefinansieres), og dels er den et led i nye tendenser i krisepolitikken.

Med kriseforlig og kriseindgreb i 1978 og 1979, men især 1980 formuleres der nye tendenser i krisepolitikken, hvis strukturerende element er kapital og stats fælles front mod arbejderklassen.

Lad os kort rekapitulere hvad den består i. Den drejer sig om at få *totalprofitmassen til at vokse*, og ikke som ved den hidtidige krisepolitik om at ændre på profitmassens delingsforhold mellem stat og kapital. Profitmassen kan statsapparatet bringe til at stige, hvis den kan fremtvinge en *stigende udbytningsgrad*.

Det kan staten *for det første* gøre ved at øge beskatningen via lønformen og samtidig redistribuere den øgede beskatning til kapitalen; d.v.s. gennemsætte en sekundær udbygning gennem beskatning. Forudsætningen for denne politik er, at den produktive arbejders realløn ikke vokser væsentligt, og at den disponible realløn som følge af stigende beskatning falder. Den forudsætter derfor ikke – som den hidtidige krisepolitik – at reallønnen for den produktive arbejder direkte skal falde. Det er en hurtigt virkende, men uden tvivl en midlertidig krisepolitik, fordi der er historiske og objektive grænser for statsapparatets sekundære udbygning gennem lønbeskatning og for størrelsen af den profitmasse, som via skattelettelsen kan redistribueres til kapitalen.

For det andet kan staten bringe udbytningsgraden til at stige ved at skabe betingelser for løntrykket; d.v.s. skabe materielle betingelser for, at arbejderklassen ikke effektivt nok kan udøve et modsat rettet tryk mod kapitalens løntrykstendenser.

Etableringen af de materielle betingelser for øget løntryk er generelt et spørgsmål om at sænke reproduktionsniveauet for arbejderklassens ubeskæftigede del, som suverænt fastsættes af statsapparatet; specifikt er det et spørgsmål om at sænke arbejdsløshedsundersøttelsen og fjerne alle de elementer i arbejdsmarkeds- og socialpolitikken, som under den intensive akkumulationsperiode har haft til formål at gøre reservearméen større og mere flydende ved at holde reproduktionsniveauet for den ubeskæftigede del så højt som muligt. Som tidligere nævnt betyder en sådan krisepolitik derfor, at angrebene primært rettes mod arbejderklassens svageste led.

Vi er afskåret fra empirisk nøjere at analysere de nye tendenser i krisepolitikken – de er dårligt nok sat igennem – men de seneste forlig og indgreb kan sammenfattes i tre punkter, som understreger de nye tendenser i krisepolitikken:²⁷

27. Vi skal ikke gennemgå forliget i detaljer men henvise til den grundige gennemgang i *Firepartiforliget Maj 1980 – Facts, argumenter, vurderinger*; udarbejdet af VS's nedskæringsgruppe, Kbh. 1980, samt til *Aftale mellem Socialdemokratiet, Radikale Venstre, Centrundemokraterne og Kristeligt Folkeparti*; 5. maj 1980, og til *Udbygning af flerårigt økonomisk-politisk handlingsprogram – regeringens erklæring af 7. april 1980*, Budgetdepartementet, Småtryk nr. 13A, Kbh. 1980.

- 1) Redistribution af profitmasse til kapitalen gennem øget beskatning og øget erhvervstilskud. Efter Påskeforliget 1980 skal skatte- og afgiftsstigninger ialt i 1981 indbringe 5 mia. kr. mere. Det opnås ved stigning i indkomsts-katter på 1 mia. kr.; energiafgifter på ligeledes 1 mia. kr., samt momsforhøjelse på 3½ mia. kr., hvoraf dog den ½ mia. kr. anvendes til sociale kompensationer.
Sideløbende hermed afsættes der i Påskeforliget 5½ mia. kr. til erhvervs- og beskæftigelsesfremme; heraf hører 1,4 mia. kr. dog til under arbejdsmarkedspolitikken, jvf. nedenfor. Af de resterende 4,1 mia. kr. anvendes den væsentligste del til skattelettelser og finansieringsstøtte til erhvervs-livet, hvormed den øgede beskatning gennemsættes som redistribution af profitmasse til kapitalen.
- 2) Etablering af materielle betingelser for løntryk. Den har en arbejdsmarkedspolitisk del, som i Påskeforliget 1980 handler om udvidelse af uddannelsesindsat og arbejdsformidling; der er afsat 1,4 mia. kr. til »at sikre, at der er veluddannet arbejdskraft til rådighed, og at arbejdsformidlingen fungerer effektivt«. (Paradoksalt nok er de 1,4 mia. kr. placeret under forligets beskæftigelsesplan, og ikke under dens arbejdsmarkedspolitiske del). Hermed følges en række tidligere initiativer op, som har drejet sig dels om at opstramme ledighedsbegrebet, og dels om at gøre reservearméen mere flydende.²⁸
Den anden del af politikken vedrørende de materielle bestingelser for løntryk handler om forringelse af arbejds-løshedsunderstøttelsen, gennemført ved helhedsløsningen i december 1979. Den vender vi tilbage til.
- 3) Reduktion i de statsudgifter, hvormed staten deltager i den samfundsmæssige reproduktion, men som *især ikke under krisen* længere har aktuel betydning for kapitalens produktionsbetingelser. Kort sagt: sociale nedskæringer, som delvis er besparelser, der er resultat af social- og arbejdsmarkedspolitiske omlægninger i forbindelse med de nye tendenser i krisepolitikken. Besparelser på ialt 8 mia. kr. sigter på, at reducere statsudgifternes realvækst i 1981 til 2%, og realvæksten i 1982 til 1%.²⁹

Som tidligere nævnt er det ikke muligt at undersøge følgerne af den krisepolitik, som baseres på den fælles front mellem kapital og stat mod arbej-

28. Vedrørende de tidligere arbejdsmarkedspolitiske krisetiltag henvises til *Bo Elling Nielsen*: Den statslige arbejdsmarkedspolitik i krisen; i Kurasje nr. 18, s. 103-135.

29. Eller med budgetredegerens ord: »Det vil derfor være nødvendigt at tage fat på *indkomstoverførslerne* for størsteparten af de yderligere besparelser, som kræves for at etablere nulvækst. Det er samtidig *den kategori af offentlige udgifter, hvor besparelser har det mest fordelagtige real-økonomiske indhold: stor import- og lille beskæftigelseseffekt.*«; Budgetredegerelse 1980. *Sammenfatning*, Kbh. 1980, s. 32.

derklassen. På et punkt skal vi dog i detalje redegøre for de nye tendenser i krisepolitikken, nemlig virkningerne af en reduktion i arbejdsløshedsunderstøttelsen.

Som nævnt ændredes dagpengesatserne (dækker arbejdsløshed, sygdom og barsel) ved kriseindgrebet i december 1979. Før da reguleredes dagpengesatsernes maksimumsats to gange årligt pr. 1. januar og 1. juli i forhold til udviklingen i timelønnen for industriens arbejdere, dog med ca. ét års forsinkelse. Det betød, at dagpengene – omend forsinket – så dog fulgte reallønsstigningen i en vis afstand. Efter ændringen i december 1979 reguleres taksterne ikke længere efter den faktiske lønstigning, men skal erstattes af »... en forhøjelse pr. 1. september 1980 svarende til pristalsreguleringen af lønnen på arbejdsmarkedet, samt med et beløb svarende til den forventede taktregulering for offentlige ansatte i efteråret 1980. Senere skal der fremsættes forslag til nye regler gældende fra 1. marts 1981. *Herved forventes den helt automatiske kobling til lønudviklingen (incl. lønglidning) at ophøre*«. ³⁰

Taktreguleringen, som er en regulering der skal sikre de statslige lønarbejdere andel i lønglidningen, virker kun kompenserende i begrænset omfang. Selvom den midlertidige regulering af dagpengesatserne skulle blive mere permanent, så betyder det alligevel, at dagpengenes dækningsgrad fremover vil udvise en klart faldende tendens. Udviklingen i arbejdsløshedsunderstøttelsens dækningsgrad skal belyses nærmere for ufaglærte københavnske arbejdere, jvf. oversigten i tabel 9.

Tabel 9. Udviklingen i den disponible årsløn for ufaglærte arbejdere i København, og den maksimale understøttelse, som kunne opnås, i perioden 1974-78. Indeks; arbejds løn 1974 = 100.

	1974	1975	1976	1977	1978
Disponibel realårsløn:	100,0	126,2	123,4	117,8	119,8
Disponibel realunderstøttelse:	85,7	104,7	101,6	97,7	98,9
Dækningsgrad (i procent):	85,7	83,0	82,3	82,9	82,6

Kilde: egne beregninger på basis SFI-Publikation 88, s. 78, samt Arbejdsgiverforeningens Lønstatistik, diverse numre.

Arbejdsløshedsunderstøttelsens dækningsprocent afhænger selvsagt af den løn, som man ville kunne have opnået ved beskæftigelse, ligesom den kom-

30. *Budgetredegørelse 1980*, Kbh. 1980, s. 47 (vores fremhævelse).

munale skatteprocent spiller ind på den disponible understøttelses størrelse. Som følge af lønforskellene betyder det, at den højeste dækning som regel opnås af ufaglærte kvinder (ca. 85-88%); den mellemste af ufaglærte, time-lønnede mænd (jvf. tabel 9); og den dårligste dækning opnås af faglærte og ufaglærte på akkord; for de sidstnævnte dækker understøttelsen typisk kun omkring de 70%. (Det må understreges, at vi i tabellen regner med disponibel realløn, disponibel realunderstøttelse; blev der regnet i de nominelle størrelser, ville dækningsprocenterne være mindre).

Hvad er virkningerne af en forringelse af understøttelsesniveauet? I en kommentar fra Arbejdsgiverforeningen til en undersøgelse foretaget af Landsarbejdsnævnet og Socialforskningsinstituttet hedder det bl.a.:³¹ »... at det tilsyneladende er væsentlig lettere at få besat stillinger, der giver en løn, som er noget højere end arbejdsløshedsdagpengene. I 58 pct. af de tilfælde, hvor dagpengene udgjorde over 80 pct. af den *tilbudte* løn, resulterede formidlingerne i ansættelse. I de tilfælde, hvor dagpengene udgjorde over 90 pct. af den *tilbudte* løn, blev kun 48 pct. af de anviste eller henviste personer ansat.« Og videre: »Det kan ikke og har aldrig været meningen, at det er dagpengesystemet, der skal bestemme lønniveauet og lønudvikling. ... vi (vil) ikke acceptere, at lønniveauet skal være bestemt af, hvor store dagpenge der ydes arbejdstagere, som ikke er i arbejde.«

Det illustrerer klart den virkning, som en arbejdsløshedsunderstøttelse vil have, der er relativt faldende og ikke længere er reguleret i forhold til time-lønne i industrien. Den gør det muligt at tilbyde lavere løn, og alligevel sikre ansættelse.

Finansministeriet har allerede gjort regning på virkningerne af ændringerne i arbejdsløshedsunderstøttelsen, idet man i 1980 regner med en gennemsnitsreduktion på 1,2% pr. arbejdsløs, og i 1981 med en reduktion på 5,8% pr. arbejdsløs, altsammen regnet i 1979-priser.³²

Arbejdsløshedsunderstøttelsen har det som med pensionsalderen – dens størrelse følger akkumulationsbevægelserne. Før krisen skulle arbejdsløshedsunderstøttelsen sammen med en række andre foranstaltninger³³ løse »ud-

31. H. Skov Christensen: Lønshøjden og produktionen; Politiken, 3. aug., 1980, 3. sek., s. 8 (vores fremhævelser).

32. Tallene fremkommer ved at sætte udgifter til arbejdsløshedsdagpengene i forhold til det antal arbejdsløse, som der regnes med i de kommende år i: *Udbygning af flerårigt økonomisk-politisk handlingsprogram – de offentlige finanser og samfundsøkonomien*, Budgetdepartementet, Småtryk nr. 13B, Kbh. 1980, s. 22, tabel 2, og s. 37, tabel 5.

33. Her må især nævnes arbejdsformidlingspolitikken, de mobilitetsfremmende ydelser; arbejdsmarkedsuddannelserne, især efteruddannelse og omskoling, revalideringspolitikken, o.s.v. Sammen med arbejdsløshedsunderstøttelsen har disse politikker især haft til formål at vedligeholde og flydendegøre reservearméen i 1960'erne og 1970'erne op til krisen. Perioden har

stødningsproblemet«, d.v.s. reducere det antal personer, som forlader arbejdsstyrken på grund af nedslidning, sygdom, mangel på relevante kvalifikationer, o.s.v. *Hertil kræves et højt understøttelsesniveau*. Under krisen, hvor kapitalens akkumulationssskranke ikke længere er arbejderbefolkningens absolutte størrelse, men dens pris, er der ikke behov for at vedligeholde reservearméen i samme omfang som hidtil. Understøttelsesniveauet kan af den grund uden videre nedsættes. Samtidig er lavere understøttelsesniveau med til at løse det såkaldte »paradoks-problem«, som består i, at der angiveligt skulle være mangel på arbejdskraft (arbejdskraft kan ikke anvises, hævdes det) samtidig med stor arbejdsløshed. Paradoks-problemet består dog ret beset ikke i andet end beklagelser over, at de materielle betingelser for løntryk ikke umiddelbart er tilstede.

Der er næppe tvivl om, at sænkningen af arbejdsløshedsunderstøttelsen vil blive fulgt op af yderligere sænkninger og af ændringer i de dele af social- og arbejdsmarkedspolitikken, som under den intensive akkumulationsfase var knyttet til vedligeholdelse af reservearméen gennem statsapparatets reproduktive foranstaltninger. Det vil skærpe konkurrencen mellem arbejderklassens beskæftigede og ubeskæftigede del og åbne for løntryk, som hurtigt vil kunne forplante sig til hele arbejderklassens lønniveau.

4. Afsluttende bemærkninger

Vi har i artiklen forsøgt at påvise de rammer, som den borgerlige stat fungerer under. Statsapparatets økonomiske grundlag er ubønhørligt knyttet til den kapitalistiske produktion; statens eksistens forudsætter udbytningen og dens funktioner er knyttet til udbytningsforholdenes reproduktion.

På dette grundlag har vi opstillet de logiske muligheder for statslig krisepolitik – ikke for at forbedre – men for at påvise det strukturerende indhold i den statslige krisepolitik. Tilsyneladende handler krisepolitikken fra krisegennemslag til i dag om det samme: reallønsnedgang og besparelser. Vi har forsøgt at vise, at der faktisk er forskelligheder og udviklingstendenser i krisepolitikken. Den begynder med den indbyrdes front mellem stat og kapital, som fører til en konfrontation med arbejderklassens stærkeste del – den beskæftigede del – som har strejkevåbnet, og som ikke giver efter. Krisepolitikken er på det

dog også været præget af forsøg på at udvide arbejdsstyrken ved at inddrage kvinderne på arbejdsmarkedet, som især har sat fokus på børneinstitutionspolitikken og lavtlønsproblemerne gennem såkaldt solidarisk lønpolitik og ligeløn.

seneste under forvandling til en politik, som handler om stat og kapitalens fælles front mod arbejderklassen, som har ført og tydeligvis yderligere vil føre til angreb på arbejderklassens svageste del: den ubeskæftigede del, den del, hvis reproduktionsvilkår suverænt fastsættes af staten.

Den første krisepolitik faldt sammen. Det viste sig – som sagt mange gange før – at forligene og krisepolitikken ikke bliver afgjort på Christiansborg, men på arbejdspladserne. Der er intet, som forhindrer, at erfaringerne fra den første krisepolitik bliver historien om den anden; men det er en noget større opgave.

I denne sammenhæng er det vigtigt at præcisere, hvad vi har undersøgt, og hvad vi ikke har undersøgt. Gennem undersøgelserne har vi forsøgt *at fastlægge den statslige krisepolitikens begreb*; det fører nødvendigvis til ensidigheder eller abstraktioner fra historiske omstændigheder, som er vigtige i en samlet forståelse af krisens udvikling og konsekvenser for arbejderklassen og arbejderklassens modaktioner. Vi har således ikke nærmere inddraget hverken kapitalens bevægelser og krisereaktioner eller arbejderklassens politiske udvikling under kriseforløbet. Det er omstændigheder, som må inddrages, hvis denne undersøgelse af den statslige krisepolitikens begreb skal omsættes til angivelse af konkrete handlemuligheder.

Vi har vist, at det centrale indhold i den statslige krisepolitik – for ikke at sige det eneste *strukturende* indhold – er forsøg på at påvirke udbytningsforholdene og udbytningsresultatets fordeling mellem stat og kapital. Krisepolitikens omdrejningspunkt er den *produktive arbejder*, men dens virkninger forgrener sig til alle dele af arbejderklassen.³⁴

34. Vi har tidligere nævnt, at statsapparatet som en dominerende arbejdsgiver har mulighed for at påvirke den produktive lønarbejders reallønsudvikling gennem underbetaling af de statslige lønarbejdere. En sådan politik har været gennemført, som vi kort skal vise. Den statslige (amtslige og kommunale) lønarbejders løn reguleres gennem overenskomst, pristalsregulering og taktregulering, hvor taktreguleringen skal kompensere for den lønglidningsmulighed, som de statslige lønarbejdere ikke har. Alle dele fastsættes imidlertid centralt; i sin lønpolitik er staten derfor ikke direkte afhængig af de lokale forhold, men kan i princippet suverænt fastsætte lønvilkårene; i krisen har det centrale spørgsmål været forhandlinger om taktreguleringen; resultaterne af disse forhandlinger er blevet en *reallønsnedgang* for de statslige lønarbejdere, hvad følgende eksempel kan vise: et postbud på slutløn fik i 1975 en løn, svarende til 91% af en mandlig arbejder; i 1979 udgjorde den kun 84%; et postbud på begyndelsesløn fik i 1975 78% af en mandlig arbejder; i 1979 var det reduceret til 74%. Hvis lønnen skal op på samme niveau som i 1975 forudsætter det en procentvis stigning på 8% for postbudet på slutløn og 6% for postbudet på begyndelsesløn; jvf. *AC-debat*, nr. 6, juni 1980, s. 91. Det kan være vanskeligt at afgøre om den statslige underbetalingspolitik har haft direkte virkninger på reallønsudviklingen for den produktive arbejder, omend det var den erklærede hensigt i *Septemberforliget 1975*. Men det har betydet relative besparelser på statsapparatets udgifter til køb af arbejdskraft.

Den statslige krisepolitik består imidlertid af mere end det. Alle statslige funktionsområder og de politikfelter, der er knyttet til dem, undergår eller vil uden tvivl undergå forandringer eller blive forsøgt reformeret i en retning, som modsvarer det strukturerende indhold i den nuværende statslige krisepolitik.

Kurasje 1970-1980

Dette index omfatter artiklerne i KURASJE nr. 1-25. Der er tre indgange til indexet: en indholdsfortegnelse, et forfatterindex samt en emneinddeling.

Indholdsfortegnelsen giver en kronologisk oversigt over de enkelte numres indhold. Her er oplysning om artiklernes titel, undertitel og samtlige forfatternavne. Endvidere er det enkelte nummers emne/undertitel angivet.

Forfatterindex. Alle forfatterne er opført alfabetisk efter deres efternavn. Er der mere end 1 forfatter til samme artikel er medforfattere registreret efter deres efternavn. Der anføres et »m.f.« bag forfatternavnet, hvis der er medforfattere.

Er der ingen forfatter registreres artiklen alfabetisk efter første betydende ord i titlen.

Der gives i indexet følgende oplysninger: forfatterens for- og efternavn, artiklens titel og undertitel samt nummer og årstal for udgivelse.

Emneinddelingen er foretaget for at kunne give en rimeligt overskuelig gruppering af artiklerne. Der er altså ikke tale om et forsøg på at beskrive den marxistiske videnskabs erkendelses- eller arbejdsområder. Endsige foretage en hierarkisering af de forskellige teorielementer.

For at gøre emneinddelingen så anvendelig som mulig er mange af artiklerne indført under flere emner. Redaktionelle ledere og indledninger til temanumre er ikke medtaget.

I emneinddelingen gives følgende oplysninger: Indenfor de enkelte emner er artiklerne ordnet alfabetisk efter første forfatters efternavn. Hvor der er flere forfattere skal de øvrige altså søges i indholdsfortegnelsen. Desuden er anført artiklens hovedtitel og hvilket nummer den er udkommet i.

Susanne Mathiesen

Indholdsfortegnelse

KURASJE nr. 1 (1970)

Om den værdifri forsknings værdi for kapitalen, militæret og den politiske styring

Søndergaard Indledning til et manifest.

Kjær Modsætningerne.

Bild, Hansen, Jansen, Kjær, Petersen, Petersen Demokratologi.

Bahner, Boje, Brinch, Petersen Universitetet og det militærindustrielle kompleks.

Schmidt Hjerneproduktion.

Bak Professor-vældet – statistisk set.

Søndergaard Den saglige ideologi.

Schmidt Den brølende tavshed.

Marx Digression.

Marx Kapitalens produktivitet.

KURASJE nr. 2/3 (1970)

Kampen mod lønarbejdet

Birkholm, K. Revolution og kontrarevolution i Frankrig, maj-juni 1968.

Birkholm, H. FIAT 1969.

– Eksemplarisk strejke. Pirelliarbejdernes kamp.

Boertmann, Schmidt Ét skridt virkelig bevægelse.

Brinch, Schmidt Revolution og kontrarevolution i Danmark. – Den danske strejkebevægelse 1969-1970 og modtrækkene mod den.

Svendsen Bryggeriarbejdernes andel i vinterens arbejdskampe.

Boje, Jensen Velfærdsstatens demaskering.

Hylledig Nyere ledelsessynspunkter i USA's industri.

Borg, Groth Universitet og arbejderbevægelse.

Wechselmann Fagforstens opståen.

Brinch L. Fink, Gronemann, Jørgensen, Schmidt, Stauning Land og Folk og Aktuelt's dækning af de vilde strejker.

Marx Kritiske randbemærkninger til artiklen »Kongen af Prøjsen og socialreformen. Af en prøjsjer« (Vorwärts! nr. 60).

Korsch Økonomi og politik i det revolutionære Spanien.

Schmidt Anmeldelse. Karl Marx. Kritik af den politiska økonomien. Første boken. Kapitalets produktionsprocess.

Bild Anmeldelse. Robin Blackburn: Kort handledning i borgerlig ideologi.

KURASJE nr. 4 (1971).

Klassebegrebet

Qvortrup Karl Marx' »An Sich« – klassebegreb. En teoriehistorisk studie.

Bjørnfors Psykologens rolle i det kapitalistiske samfund. – Et diskussionsoplæg.

Jensen Produktionsforhold.

Sohn-Rethel Kapitalismens sociale rekonstruering (September 1932)

Enevoldsen, Schmidt Anmeldelse. Kochumsrapporten, om årsager til misnøje blandt varvsarbejdere.

KURASJE nr. 5/6 (1972)

Chile

Boje Strukturel underudvikling og sociale klasser. En analyse af Chile's industrielle sektor.

Dickmann Militær og politik i Chile.

Petras Overgangen til socialismen i Chile: perspektiver og problemer.

Herold De tog kobberet og efterlod os hullerne.

Dickmann Appendiks: Anden minedrift i Chile.

– De væsentligste indgreb og nationaliseringer i Chile (oktober 1970-august 1971).

Petras Bønderne: bondeopstanden i Chile.

– Unidad Popular's program.

– MIR's svar til UP.

– Resumé af etårsplanen for 1971.

– Ordliste.

KURASJE nr. 7 (Feb. 1973)

Stat og kapital. Om statsanalyse, om statsinterventionismen, om kapitalen i almenhed.

Brinch Notat om analysen af staten.

Altvater Om nogle problemer ved statsinterventionismen.

Rosdolsky Kapitalen i almenhed og de mange kapitaler.

KURASJE nr. 8 (Maj 1973)

Europæiske regionalproblemer. Politisk og økonomisk udvikling i Syditalien og Nordirland.

Amoroso, Olsen Brud og kontinuitet: Det syditalienske udviklingsproblem.

Boserup Modsætninger og kampe i Nordirland.

KURASJE nr. 9 (Feb. 1974)

Arbejderkooperation. Statsdiskussion

Jensen Politisk uddannelse. – Dens samfundsmæssige betingelser og dens mulighed og grænser for en politisering af arbejderbevidstheden.

Schmidt Den moderne storindustri og arbejderbevægelsens krise. – Antikritik.

Frielingshaus Bedrifts Kooperation.

Vester Solidarisering som historisk mulighed.

Mattick Om begrebet statsmonopolistisk kapitalisme.

Altvater Problemer omkring monopoler og statens rolle.

von Flatow, Huisken Den borgerlige stats afledningsproblem. – Det borgerlige samfunds overflade, staten og produktionens almene rammebetingelser.

Holm Anmeldelse. – Annti Kasvio: Stamokap. Den statsmonopolistiske kapitalisme i Finland. Nordisk Sommeruniversitets Skriftserie Nr. 1., Forlaget GMT, Kbh. 1973.

KURASJE nr. 10 (Maj 1974).

Retsteori. Statsdiskussion. Kritik af kapitalen.

von Flatow, Huisken Den borgerlige stats afledningsproblem. (2). – Det borgerlige samfunds overflade, staten og produktionens almene rammebetingelser.

Negt Teser til en marxistisk retsteori.

Roepstorff Det juridiske systems dominans i den kapitalistiske ideologi.

Redaktionen I anledning af Grundridsudgivelsen.

KURASJE nr. 11 (Maj 1975).

Fagforening og reformisme. Kriseteori. Merværdi og profit. Statsteori.

Aagaard Nielsen, Possing Kommentarer til artiklen »Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde«.

Redaktionskollektiv Gewerkschaften Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde. – (»Tesar om fagforeningen«, forandret og udvidet udgave af et oplæg til »Sozialistische Büros« møde om fagforeningsspørgsmålet, Frankfurt 1974).

Brandes Produktion og realisation. Den nuværende kapitalismes akkumulationsbetingelser.

Schanz Skitse til bestemmelse af overgangen fra 2. til 3. kapitalbind – eller et forsøg på ud fra kapitallogikken at bestemme profitformens opdukken efter reproduktionsproblematikken i den marxske kapitalfremstilling.

Bundesen, Dam Rasmussen, Jørgensen Kritik af Dieter Lämples statsformbestemmelse.

Pittelkow Om den borgerlige stats væsen. – En kritik af von Flatow/Huisken.

KURASJE nr. 12 (Nov. 1975).

Akkumulationsanalysen. Fagbevægelse og klassebevægelse. Retsteori.

Brinch, Kjær Realanalyse – to skridt frem og et tilbage

Altwater, Hoffmann, Schöller, Semmler Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland. 1. del.

Altwater, Mattick Metodiske/teoretiske problemer omkring analyser af profitratefaldet. Den nuværende krise og den politiske strategi.

Rasmussen Skatterne. – Til en politøkonomisk bestemmelse af statsapparatet.

Fester »Infrastruktur« og kapitalvalorisering. – Kritik af D. Lämples »Staten og de almene produktionsbetingelser«.

Wanscher Tendenser i nyere marxistisk retsteori.

Brückner, Sichtermann Klassebevidsthed og konjunkturcyklus?

Redaktionskollektiv Gewerkschaften Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde. 2. del. – (»Tesar om fagforeningen«, forandret og udvidet udgave af et oplæg til »Sozialistische Büros« møde om fagforeningsspørgsmålet, Frankfurt februar 1974).

Mattick (Anmeldelse) – Karl Heinz Roth und Elisabeth Behrens, Die »andere« Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitalistischen Repression von 1880 bis zur Gegenwart. Ein Beitrag zum Neuverständnis der Klassengeschichte in Deutschland. Mit ausführlicher Dokumentation zur Aufstandsbekämpfung, Werkschutz u.a. Trikont Verlag, München 1974, 395 s., kr. 54,85.

KURASJE nr. 13 (Juni 1976)

Kapitalens udviklingstendenser. Løndifferentiering. Den anden arbejderbevægelse?

Altvater, Hoffmann, Schöller, Semmler Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland. 2. del.

Neusüss Noter om løndifferentieringen.

Krog, Thomsen Karl Heinz Roth: Den »anden« arbejderbevægelse. – En diskussion af kapitalens tekniske sammensætnings betydning for arbejderklassens kampformer – belyst ud fra den tyske novemberrevolution.

KURASJE nr. 14 (Juli 1976)

Indkomstpoltik, krise, stat og gennemsnitsprofitrate

Itoh Udviklingen af den marxske kriseteori.

Hoffmann, Semmler Kapitalreproduktion og indkomstpoltik. Statens og fagforeningernes indflydelse på arbejdslønnen.

– Et upubliceret Marx-manuskript om videnskab og kapital.

Marx Videnskab og kapital.

Kirkeby Staten og gennemsnitsprofitraten.

Possing Kapital- og klassebevægelse? – Anmeldelse af Hans Jørn Nielsen: Bevidsthedskonstitueringen i kapitalforholdets sociale proces. Til en fremstilling ud fra arbejderstandpunkt, i: Den jyske historiker nr. 4, 1975.

KURASJE nr. 15/16 (Marts 1977).

Kapitallogik eller købmandsregning? Vismænd eller socialistiske økonomer? Marxister eller reformister?

Rasmussen Om to slags vismænd: Det økonomiske råd og socialistiske økonomer.

Jensen, Aagaard Nielsen Akkumulations- og kapitalstrukturanalyse.

Altwater, Hoffmann, Schöller, Semmler Stat, kapitalakkumulation og sociale bevægelser.

Qvortrup Kapitallogik eller købmandsregning? – En kritik af »Kritik af kapitallogikken«.

Sandemose Overganger – En studie av Das Kapital.

Blume, Petersen Problemer vedrørende marxistisk retsteori. – I anledning af Pasukanis-udgivelsen.

KURASJE nr. 17 (Maj 1978).

Indkomstpolitik i Danmark. Krisen i den økonomiske politik.
Krisen i kapitallogikken

Bredsdorff, Brinch, Hansen Indkomstpolitik og kapitalakkumulation i Danmark.

Semmler, Hoffmann Økonomisk krise, massearbejdsløshed og globalstyring – et dilemma for den statslige reguleringsvirksomhed.

Hansson Statsfunktioner og reproduktion af arbejdskraft.

Rasmussen Hvad skal vi med kapitallogikken? – Kommentar til Hans-Jørgen Schanz: »Antikritik – refleksioner over kritikken af Kapitallogikken«, Modtryk 1977.

Jelsøe Miljøanlæg og værdicirkulation – Anmeldelse af: Ib Larsen: Miljøanlæg, Roskilde Universitetsforlag, 1976.

KURASJE nr. 18 (Sept. 1978).

Den danske krise:

- kapitalstruktur
- arbejdsmarkedspolitik
- lønpolitik

Bredsdorff, Holm, Søndergaard Fagbevægelsens krisestrategi og den statslige indkomstpolitik – Kommentar.

Kurdahl Kriseudviklingen i Danmark.

Elling Den statslige arbejdsmarkedspolitik i krisen.

Havn Fagbevægelsens lønpolitik. – Et svar til Nils Bredsdorff, Jens Brinch og Leif Hansen: Indkomstpolitik og kapitalakkumulation i Danmark.

Andersson, Søndergaard Typografarbejde? – En anmeldelse af Ny teknik på dagbladene.

KURASJE nr. 19/20 (April 1979)

Krisen i skibsværftsindustrien

Lønssystemer i krisen

Kapitalens alder og vitalitet

Andreassen Skibsværftskrise og massefyringer

Andreassen, Kerndrup, Kjær Lønssystemer i krisen.

Kjær Udviklingen på Helsingør Værft. – Udviklingen fra 1950'erne til i dag, belyst ud fra analyser af regnskaber, teknologiudvikling og udvikling af løn og lønssystemer.

Andersen, Herskind, Iversen Kapitalismens alder og vitalitet.

KURASJE nr. 21 (Juni 1979)

Reformisme og arbejderbevægelse

Reformisme og venstrefløjen

Krisen og krisepolitikken

Bredsdorff, Brinch, Hansen Arbejderklassen og kapitalismen – om reformismens udviklingsbetingelser og om kapitalismeforståelse og politikformulering i arbejderbevægelsen.

Qvortrup Reformismen og den danske venstrefløj.

Andreassen, Kjær Krisen og venstrefløjens handlemuligheder.

KURASJE nr. 22 (Jan. 1980)

Kriseteori

Videnskabelig marxisme?

Oscar Negt – subjektivitet

Shaikh En indføring i kriseteoriernes historie.

Mohl »Videnskabelig socialisme«, hvad er det?

Qvortrup Oskar Negt – dobbeltlogik og utopi. – Indledning til Apel/Heidorn.

Apel, Heidorn »Subjektivitet og offentlighed« – En kritik af Oscar Negt's teoretiske positioner.

KURASJE nr. 23/24 (April 1980)

Temanummer:

Til kritikken af det daglige liv

Hansson, Lærke Nielsen Statsintervention og reformismekritik. Nogle metodiske overvejelser omkring forholdet mellem økonomikritik og reformismekritik.

Schmiederer Reformismen – realitet og ideologi. – Om nogle aspekter ved arbejderklassens vanskelige måde at eksistere på i kapitalismen og med sig selv.

Wacker Massearbejdsløshed som politiseringspotentiale – den vanskelige læreproces.

Andersson, Kiselberg Den umulige (re)produktion – en diskussion af ændringerne i det samfundsmæssige grundlag for den mandlige identitet.

Dam Rasmussen Videnskabskritik som samfundskritik. – Teser og problemer.

Aagaard Nielsen Åndsarbejde og videnskabskritik.

Kommentarer og anmeldelser:

Eräsaari Anteckningar om socialstatens reproduktionspotens.

Hansson Selvhjælpsorganisering i arbejderklassen eller kontrol med arbejderklassens reproduktion gennem statslig socialpolitik.

Dam Rasmussen Proletariatets kulturhistorie. – Anmeldelse af: Otto Rühle: Illustrierte Kultur- und Sittengeschichte des Proletariats, Bd. 1, Verlag Neue Kritik 1970. Otto Rühle: Illustrierte Kultur- und Sittengeschichte des Proletariats, Bd. 2, Focus Verlag, 1977. Original-Udgave.

KURASJE nr. 25 (Oktober 1980)

Realanalyse

Toft Kritik af realanalysen

Andersen, Land, Thorsen, Wolfsberg Realanalyse i krisen eller krise i realanalysen.

Andreassen, Kjær Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik.

Mathiesen Index for Kurasje 1-25.

Alfabetisk forfatterindex

- Altwater, Elmar* Om nogle problemer ved statsinterventionismen, nr. 7, feb. 1973.
- Problemer omkring monopoler og statens rolle, nr. 9, feb. 1974.
 - m.f. – Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland, 1. del, nr. 12, nov. 1975.
 - m.f. – Metodiske/teoretiske problemer omkring analyser af profitratefaldet. – Diskussion med Paul Mattick, nr. 12, nov. 1975.
 - m.f. – Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland, 2. del. – Forsøg på fremstilling af kapitalakkumulationens empiriske forløb, nr. 13, juni 1976.
 - m.f. – Stat, kapitalakkumulation og sociale bevægelser, nr. 15/16, maj 1977.
- Amoroso, Bruno* m.f. Brud og kontinuitet: Det Syditalienske udviklingsprobleme, nr. 8, 1973.
- Andersen, Thomas* m.f. Kapitalismens alder og vitalitet, nr. 19/20, april 1979.
- Andersen, Vibeke m.f.* Realanalyse i krisen eller krise i realanalysen, nr. 25, okt. 1980.
- Andersson, Bjarne* m.f. Typografarbejde? – En anmeldelse af Ny teknik på Dagbladene, nr. 18, sept. 1978.
- m.f. – Den umulige (re)produktion, nr. 23/24, april 1980.
- Andreassen, Allan* m.f. Lønsystemer i krisen, nr. 19/20, april 1979.
- Skibsværftskrise og massefyringer, nr. 19/20, april 1979.
 - m.f. – Krisen og venstrefløjens handlemuligheder, nr. 21, juni 1979.
 - m.f. – Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik, nr. 25, okt. 1980.
- Apel, Hartmut* m.f. »Subjektivitet og offentlighed« – En kritik af Oscar Negt's teoretiske positioner, nr. 22, jan 1980.
- Bahner, Flemming* m.f. Universitetet og det militærindustrielle kompleks, nr. 1, 1970.
- Bak, Maren* Professor-vældet – statistisk set, nr. 1, 1970.
- Bild, Tage* m.f. Demokratologi nr. 1, 1970.
- Bild, Tage* Robin Blackburn: Kort handledning i borgerlig ideologi. Anmeldelse, nr. 2/3, 1970.
- Birkholm, Helle* FIAT 1969, nr. 2/3, 1970.
- Birkholm, Klavs* Revolution og kontrarevolution i Frankrig, maj-juni 1968, nr. 2/3 1970.
- Björfors, Kjell* Psykologens rolle i det kapitalistiske samfund, nr. 4, 1971.

- Blume, Peter* m.f. Problemer vedrørende marxistisk retsteori, nr. 15/16, maj 1977.
- Boertmann, Asger* m.f. Ét skridt virkelig bevægelse, nr. 2/3, 1970.
- Boje, Thomas* m.fl. Universitetet og det militær-industrielle kompleks, nr. 1, 1970.
- m.f. – Velfærdsstatens demaskering, nr. 2/3, 1970.
 - Struktureel underudvikling og sociale klasser. – En analyse af Chile's industrielle sektor, nr. 5/6, 1972.
- Borg, Vilhelm* m.f. Universitet og arbejderbevægelse, nr. 2/3, 1970.
- Boserup, Anders* Modsætninger og kampe i Nordirland, nr. 8, maj 1973.
- Brandes, Volkhard* Produktion og realisation. – Den nuværende kapitalismes akkumulationsbetingelser, nr. 11, maj 1975.
- Bredsdorff, Nils* m.f. Indkomstpolitik og kapitalakkumulation i Danmark, nr. 17, maj 1978.
- m.f. – Fagbevægelsens krisestrategi og den statslige indkomstpolitik. – Kommentar, nr. 18, sept. 1978.
 - m.f. – Arbejderklassen og kapitalismen – om reformismens udviklingsbetingelser og om kapitalismeforståelse og politikformulering i arbejderbevægelsen, nr. 21, juni 1979.
- Brinch, Jens* m.f. Universitetet og det militær-industrielle kompleks, nr. 1, 1970.
- m.f. – Revolution og kontrarevolution i Danmark. – Den danske strejkebevægelse 1969-1970 og modtrækkene mod den, nr. 2/3, 1970.
 - notat om analyse af staten, nr. 7, feb. 1973.
 - m.f. – Realanalyse – to skridt frem og et tilbage, nr. 12, nov. 1975.
 - m.f. – Indkomstpolitik og kapitalakkumulation i Danmark, nr. 17, maj 1978.
 - m.f. – Arbejderklassen og kapitalismen – om reformismens udviklingsbetingelser og om kapitalismeforståelse og politikformulering i arbejderbevægelsen, nr. 21, juni 1979.
- Brinch, Lisbeth* m.f. Land og Folk og Aktuelt's dækning af de vilde strejker nr. 2/3, 1970.
- Brückner, Peter* m.f. Klassebevidsthed og konjunkturcyklus? nr. 12, nov. 1975.
- Bundesen, Peter* m.f. Kritik af Dieter Lämples statsformbestemmelse, nr. 11, maj 1975.
- Dam Rasmussen, Finn* m.f. Kritik af Dieter Lämples statsformbestemmelse, nr. 11, maj 1975.
- Proletariatets kulturhistorie. – Anmeldelse, nr. 23/24, april 1980.
 - Videnskabskritik som samfundskritik, nr. 23/24, april 1980.
- Dickmann, Max A.* Militær og politik i Chile, nr. 5/6, 1972.

- Appendiks: Anden minedrift i Chile, nr. 5/6, 1972.
- (Anonym) Eksemplarisk strejke. Pirelliarbejdernes kamp. nr. 2/3, 1970.
- Elling Nielsen, Bo* Den statslige arbejdsmarkedspolitik i krisen, nr. 18, sept. 1978.
- Enevoldsen, Bente* m.f. Kochumsrapporten. – Anmeldelse, nr. 4, 1971.
- Eräsaari, Risto* Anteckningar om socialstatens reproduktionspotens, nr. 23/24, april 1980.
- Fester, Marc* »Infrastruktur« og kapitalvalorisering. – Kritik af Dieter Lämples »Staten og de almene produktionsbetingelser«, nr. 12, nov. 1975.
- Fink, Hans Christian* m.f. Land og Folk og Aktuelt's dækning af de vilde strejker, nr. 2/3, 1970.
- Flatow, Sybille von* m.f. Den borgerlige stats afledningsproblem, nr. 9, feb. 1974.
- m.f. – Den borgerlige stats afledningsproblem, 2., nr. 10, maj 1974.
- Frielingshaus, Konrad* Bedriftskooperation, nr. 9, feb. 1974.
- Gronemann, Gert* m.f. Land og Folk og Aktuelt's dækning af de vilde strejker, nr. 2/3, 1970.
- Groth, Christian* m.f. Universitet og arbejderbevægelse, nr. 2/3, 1970.
- Hansen, Inga* m.f. Demokratologi, nr. 1, 1970.
- Hansen, Leif* m.f. Indkomspolitik og kapitalakkumulation i Danmark, nr. 17, maj 1978.
- m.f. – Arbejderklassen og kapitalismen – om reformismens udviklingsbetingelser og om kapitalismeforståelse og politikformulering i arbejderbevægelsen, nr. 21, juni 1979.
- Hansson, Finn* Statsfunktioner og reproduktion af arbejdskraft, nr. 17, maj 1978.
- Selvhjælpsorganisering i arbejderklassen eller kontrol med arbejderklassens reproduktion gennem statslig socialpolitik, nr. 23/24, april 1980.
- m.f. – Statsintervention og reformismekritik, nr. 23/24, april 1980.
- Havn, Erling* Fagbevægelsens lønpolitik. – Et svar til Nils Bredsdorff, Jens Brinch og Leif Hansen: »Indkomspolitik og kapitalakkumulation i Danmark«, nr. 18, sept. 1978.
- Heidorn, Joachim* m.f. »Subjektivitet og offentlighed« – En kritik af Oscar Negt's teoretiske positioner, nr. 22, jan. 1980.
- Herold, Marc* De tog kobberet og efterlod os hullerne, nr. 5/6, 1972.

- Herskind, Jens* m.f. Kapitalismens alder og vitalitet, nr. 19/20, april 1979.
- Hoffmann, Jürgen* m.f. Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland, 1. del, nr. 12, nov. 1975.
- m.f. – Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland, 2. del, nr. 13, juni 1976.
 - m.f. – Kapitalreproduktion og indkomstpolitik – statens og fagforeningernes indflydelse på arbejds lønnen, nr. 14, juli 1976.
 - m.f. – Stat, kapitalakkumulation og sociale bevægelser, nr. 15/16, maj 1977.
 - m.f. – Økonomisk krise, massearbejdsløshed og globalstyring – et dilemma for den statslige reguleringsvirksomhed, nr. 17, maj 1978.
- Holm, Mogens* m.f. Fagbevægelsens krisestrategi og den statslige indkomstpolitik. – Kommentar, nr. 18, sept. 1978.
- Annti Kasvio: Stamokap. Den statsmonopolistiske kapitalisme i Finland. – Anmeldelse, nr. 9, feb. 1974.
- Huisken, Freerk* m.f. Den borgerlige stats afledningsproblem, nr. 9, feb. 1974.
- m.f. – Den borgerlige stats afledningsproblem, 2., nr. 10, maj 1974.
- Hylledig, Mogens* Nyere ledelsessynspunkter i USA's industri, nr. 2/3, 1970.
- Itoh, Makoto* Udviklingen i den Marxske kriseteori, nr. 14, juli 1976.
- Iversen, Hjalte Tin* m.f. Kapitalismens alder og vitalitet, nr. 19/20, april 1979.
- Jansen, Per-Kristian* m.f. Demokratologi, nr. 1, 1970.
- Jelsøe, Erling* Miljøanlæg og værdicirkulation. – Anmeldelse af: Ib Larsen: Miljøanlæg, nr. 17, maj 1978.
- Jensen, Arne Vagn* m.f. Akkumulations- og kapitalstrukturanalyse, nr. 15/16, maj 1977.
- Jensen, Leo* Produktionsforhold, nr. 4, 1971.
- Jensen, Sigurd* m.f. Velfærdsstatens demaskering, nr. 2/3, 1970.
- Politisk uddannelse: Dens samfundsmæssige betingelser og dens muligheder og grænser for en politisering af arbejderbevidstheden, nr. 9, feb. 1974.
- Jørgensen, Finn* m.f. Land og Folk og Aktuelt's dækning af de vilde strejker, nr. 2/3, 1970.
- Jørgensen, Henning* m.f. Kritik af Dieter Lämples statsformbestemmelse, nr. 11, maj 1975.
- Kerndrup, Søren* m.f. Lønsystemer i krisen, nr. 19/20, april 1979.
- Kirkeby, Ole Fogh* Staten og gennemsnitsprofitraten, nr. 14, juli 1976.

- Kiselberg, Steffen* m.f. Den umulige (re)produktion, nr. 23/24, april 1980.
- Kjær, Tyge* m.f. Demokratologi, nr. 1, 1970.
- Modsætningerne, nr. 1, 1970.
 - m.f. – Realanalyse – to skridt frem og et tilbage? nr. 12, nov. 1975.
 - m.f. – Lønssystemer i krisen, nr. 19/20, april 1979.
 - Udviklingen på Helsingør Værft, nr. 19/20, april 1979.
 - m.f. – Krisen og venstrefløjens handlemuligheder, nr. 21, juni 1979.
 - m.f. – Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik, nr. 25, okt. 1980.
- Korsch, Karl* Økonomi og politik i det revolutionære Spanien, nr. 2/3, 1970.
- Krog, Finn* m.f. Karl Heinz Roth: Den »anden« arbejderbevægelse. – En diskussion af kapitalens tekniske sammensætnings betydning for arbejderklassens kampformer – belyst ud fra den tyske novemberrevolution, nr. 13, juni 1976.
- Kurdahl, Arne* Kriseudvikling i Danmark, nr. 18, sept. 1978.
- Land, Birgit* m.f. Realanalyse i krisen eller krise i realanalysen, nr. 25 okt. 1980.
- Lærke Nielsen, Peder* m.f. Statsintervention og reformismekritik, nr. 23/24, april 1980.
- Marx, Karl* Digression, nr. 1, 1970.
- Kapitalens produktivitet, nr. 1, 1970.
 - Kritiske randbemærkninger til artiklen »Kongen af Prøjsen og socialreformen. Af en prøjsjer« (Vorwärts! nr. 60), nr. 2/3, 1970.
 - Videnskab og kapital, nr. 14, juli 1976.
- Mattick, Paul* Om begrebet statsmonopolistisk kapitalisme, nr. 9, feb. 1974.
- Metodiske/teoretiske problemer omkring analyser af profitratefaldet. – Diskussion med Elmar Altvater. nr. 12, nov. 1975.
 - Karl Heinz Roth und Elisabeth Behrens, Die »andere« Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitalistischen Repression von 1880 bis zur Gegenwart. – Anmeldelse, nr. 12, nov. 1975.
- MIR* MIR's svar til UP, nr. 5/6, 1972.
- Mohl, Alexa* »Videnskabelig socialisme« Hvad er det? nr. 22, jan. 1980.
- Negt, Oskar* Teser til en marxistisk retsteori, nr. 10, maj 1974.
- Neusüss, Christel* Noter om løndifferentiering, nr. 13, juni 1976.
- Olsen, Ole Jess* m.f. Brud og kontinuitet: Det Syditalienske udviklingsproblem, nr. 8, maj 1973.

- Petersen, Anne-Marie Steen* m.f. Demokratologi, nr. 1, 1970.
- Petersen, Hanne* m.f. Problemer vedrørende marxistisk retsteori. – I anledning af Pasukanis-udgivelsen, nr. 15/16, maj 1977.
- Petersen, Svend* m.f. Demokratologi, nr. 1, 1970.
- Universitetet og det militær-industrielle kompleks, nr. 1, 1970.
- Petras, James* Bønderne: Bondeopstanden i Chile, nr. 5/6, 1972.
- Overgangen til socialisme i Chile: Perspektiver og problemer, nr. 5/6, 1972.
- Pittelkow, Ralf* Om den borgerlige stats væsen. – En kritik af Flatow/ Huisken, nr. 11, maj 1975.
- Passing, Susanne* m.f. Kommentarer til artiklen »Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde«, nr. 11, maj 1975.
- Kapital- og klassebevægelse? Anmeldelse af Hans Jørn Nielsen: Bevidsthedskonstitueringen i kapitalforholdets sociale proces, nr. 14, juli 1976.
- Qvortrup, Jens* Karl Marx' »An-sich«-klassebegreb, nr. 4, 1971.
- Qvortrup, Lars* Kapitallogik eller købmandsregning. – En kritik af »Kritik af kapitallogikken«, nr. 15/16, maj 1975.
- Reformisme og den danske venstrefløj, nr. 21, juni 1979.
 - Oskar Negt – dobbeltlogik eller utopi, nr. 22, jan. 1980.
- Rasmussen, Jens Henning* Skatterne. – Til en politøkonomisk bestemmelse af statsapparatet, nr. 12, nov. 1975.
- Om to slags vismænd: det økonomiske råd og socialistiske økonomer, nr. 15/16, maj 1977.
 - Hvad skal vi med kapitallogikken? – Kommentarer til Hans Jørgen Schanz: »Antikritik – refleksioner over kritikken af kapitallogikken«, nr. 17, maj 1978.
- Redaktionen* I anledning af Grundrids-udgivelsen, nr. 10, 1974.
- Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde. –
- Redaktionskollektiv Gewerkschaften.* (»Tesar om fagforeningen« forandret og udvidet udgave af et oplæg til det »Sozialistische Büros« møde om fagforeningsspørgsmålet, Frankfurt, februar 1974), nr. 11, maj 1975.
- Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde. 2. del. – (Tesar om fagforeningen« forandret og udvidet udgave af et oplæg til »Sozialistische Büros« møde om fagforeningsspørgsmålet, Frankfurt februar 1974), nr. 12, nov. 1975.
- (Anonym) Resumé af etårsplanen for 1971, nr. 5/6, 1972.
- Roepstorff, Lisbet* Det juridiske systems dominans i den kapitalistiske ideologi, nr. 10, maj 1974.

- Rosdolsky, Roman* Kapitalen i almenhed og de mange kapitaler, nr. 7, feb. 1973.
- Sandemose, Jørgen* Overganger. – En studie av das Kapital., nr. 15/16, maj 1975.
- Schanz, Hans Jørgen* Skitse til bestemmelse af overgangen fra 2. til 3. kapitalbind – eller et forsøg på ud fra kapitallogikken at bestemme profitformens opdukken efter reproduktionsproblematikken i den marxske kapitalfremstilling, nr. 11, maj 1975.
- Schmiederer, Ursula* Reformismen – realitet og ideologi, nr. 23/24, april 1980.
- Schmidt, Dorrit* m.f. Land og Folk og Aktuelt's dækning af de vilde strejker nr. 2/3, 1970.
- m.f. – Kochumsrapporten – Anmeldelse, nr. 4, 1971.
- Schmidt, Keld* Den brølende tavshed, nr. 1, 1970.
- Hjerneproduktion, nr. 1, 1970.
 - m.f. – Ét skridt virkelig bevægelse, nr. 2/3, 1970.
 - m.f. – Revolution og kontrarevolution i Danmark – Den danske strejkebevægelse 1969-1970 og modtrækkene mod den, nr. 2/3, 1970.
 - Den moderne storindustri og arbejderbevægelsens krise, Antikritik, nr. 9, feb. 1974.
 - Anmeldelse. – af Karl Marx: Kapitalet. Kritik af den politiska økonomien. Första boken kapitalets produktionsprocess, nr. 2/3, 1970.
- Schöller, Wolfgang* m.f. Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland. 1. del, nr. 12, nov. 1975.
- m.f. – Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland. 2. del. – Forsøg på en fremstilling af kapitalakkumulationens empiriske forløb, nr. 13, juni 1976.
 - m.f. – Stat, kapitalakkumulation og sociale bevægelser, nr. 15/16, maj 1977.
- Semmler, Willi* m.f. Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland. 1. del, nr. 12, nov. 1975.
- m.f. – Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland. 2. del. – Forsøg på en fremstilling af kapitalakkumulationens empiriske forløb, nr. 13, juni 1976.
 - m.f. – Kapitalreproduktion og indkomstpolitik. Statens og fagforeningernes indflydelse på arbejdslønnen, nr. 14, juli 1976.
 - m.f. – Stat, kapitalakkumulation og sociale bevægelser, nr. 15/16, maj 1977.
 - m.f. – Økonomisk krise, massearbejdsløshed og globalstyring – et dilemma for den statslige reguleringsvirksomhed, nr. 17, maj 1978.
- Shaikh, Anwar* En indføring i kriseteoriens historie, nr. 22, jan. 1980.

- Sichtermann, Barbara* m.f. Klassebevidsthed og konjunkturcyklus? nr. 12, nov. 1975.
- Sohn-Rethel, Alfred* Kapitalismens sociale rekonstruering (september 1932), nr. 4, 1971.
- Stauning, Inger* m.f. Land og Folk og Aktuelt's dækning af vilde strejker, nr. 2/3, 1970.
- Svendsen, Svend* Bryggeriarbejdernes andel i vinterens arbejdskampe, nr. 2/3, 1970.
- Søndergaard, Peter* Indledning til et manifest, nr. 1, 1970.
- Den saglige ideologi, nr. 1, 1970.
 - m.f. – Fagbevægelsens krisestrategi og den statslige indkomspolitik, – Kommentar, nr. 18, sept. 1978.
 - m.f. – Typografarbejde? – En anmeldelse af: Ny teknik på dagbladene, nr. 18, sept. 1978.
- Thomsen, Ole* m.f. Karl Heinz Roth: Den »anden« arbejderbevægelse. – En diskussion af kapitalens tekniske sammensætnings betydning for arbejderklassens kampformer – belyst ud fra den tyske novemberrevolution, nr. 13, juni 1976.
- Thorsen, Nils* m.f. Realanalyse i krisen eller krise i realanalysen, nr. 25, okt. 1980.
- Toft, Christian* Kritik af realanalysen, nr. 25, okt. 1980.
- (*Anonym*) *Unidad*. Popular's program, nr. 5/6, 1972.
- Vester, Michael* Solidarisering som historisk mulighed, nr. 9, feb. 1974.
- (*Anonym*) De væsentligste indgreb og nationaliseringer i Chile (oktober 1970-august 1971), nr. 5/6, 1972.
- Wacker, Ali* Massearbejdsløshed som politiseringspotentiale – den vanskelige læreproces, nr. 23/24, april 1980.
- Wansch, Torben* Tendenser i nyere marxistisk retsteori, nr. 12, nov. 1975.
- Wechselmann, Ilja* Fagforstens opståen, nr. 2/3, 1970.
- Wolfsberg, Stig* m.f. Realanalyse i krisen eller krise i realanalysen, nr. 25, okt. 1980.
- Aagaard Nielsen, Kurt* m.f. Kommentarer til artiklen »Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde«, nr. 11, maj 1975.
- m.f. – Akkumulations- og kapitalstrukturanalyse, nr. 15/16, maj 1977.
 - Åndsarbejde og videnskabskritik, nr. 23/24, april 1980.

Emneinddeling

Kritik af kapitalens politiske økonomi
Statsteori, analyse af statslige politikker
Retsteori
Kriseteori, revolutionsteori
Kritik af den politiske økonomi i udviklede kapitalistiske lande
Kritik af den politiske økonomi i 3. verdens lande
Verdensmarked og imperialisme
Klasseanalyse, arbejderbevidsthed
Videnskabskritik, uddannelsespolitik
Arbejderbevægelse og reformisme
Fagbevægelse, produktionsproces
Brancheanalyse
Konkrete arbejdskampe
Aktuelle politiske og økonomiske analyser. Venstrefløjens interne diskussioner
Anmeldelser

Kritik af kapitalens politiske økonomi

Altwater Problemer omkring monopoler og statens rolle, nr. 9.
Andersen, Herskind, Iversen Kapitalismens alder og vitalitet, nr. 19/20.
Fester »Infrastruktur« og kapitalvalorisering, nr. 12.
Jensen Produktionsforhold, nr. 4.
Kirkeby Staten og gennemsnitsprofitraten, nr. 14.
Marx Digression, nr. 1.
– Kapitalens produktivitet, nr. 1.
– Kritiske randbemærkninger til artiklen »Kongen af Prøjsen og socialreformen. Af en prøjser«, nr. 2/3.
– Videnskab og kapital, nr. 14.
Mattick Om begrebet statsmonopolitisk kapitalisme, nr. 9.
Mohl »Videnskabelig socialisme«, Hvad er det? nr. 22.
Qvortrup Kapitallogik eller købmandsregning? nr. 15/16.
Rasmussen Hvad skal vi med kapitallogikken? nr. 17.
Redaktionen I anledning af Grundridsudgivelsen, nr. 10.
Rosdolsky Kapitalen i almenhed og de mange kapitaler, nr. 7.
Sandemose Overganger. En studie av das Kapital, nr. 15/16.
Schanz Skitse til bestemmelse af overgangen fra 2. til 3. kapitalbind – eller et forsøg på ud fra kapitallogikken at bestemme profitformens opdukken efter reproduktionsproblematikken i den marxske kapitalfremstilling, nr. 11.

Statsteori. Analyse af statslige politikker

- Altvater* Om nogle problemer ved statsinterventionismen, nr. 7.
- Problemer omkring monopoler og statens rolle, nr. 9.
- Altvater, Hoffmann, Schöller, Semmler* Stat, kapitalakkumulation og sociale bevægelser, nr. 15/16.
- Andreassen, Kjær* Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik, nr. 25.
- Bredsdorff, Brinch, Hansen* Indkomstpolitik og kapitalakkumulation i Danmark, nr. 17.
- Brinch* Notat om analysen af staten, nr. 7.
- Bundesen, Jørgensen* Kritik af Dieter Lämples statsformbestemmelse, nr. 11.
- Elling Nielsen* Den statslige arbejdsmarkedspolitik i krisen, nr. 18.
- Eräsaari* Anteckningar om socialstatens reproduktionspotens, nr. 23/24.
- Fester* »Infrastruktur« og kapitalvalorisering, nr. 12.
- Flatow, Huisken* Den borgerlige stats afledningsproblem, nr. 9.
- Den borgerlige stats afledningsproblem (2), nr. 10.
- Hansson* Selvhjælpsorganisering i arbejderklassen eller kontrol med arbejderklassens reproduktion gennem statslige socialpolitik, nr. 23/24.
- Statsfunktioner og reproduktion af arbejdskraft, nr. 17.
- Hansson, Lærke* Statsintervention og reformismekritik, nr. 23/24.
- Hoffmann, Semmler* Kapitalreproduktion og indkomstpolitik, statens og fagforeningernes indflydelse på arbejdslønnen, nr. 14.
- Økonomisk krise, massearbejdsløshed og globalstyring, nr. 17.
- Jensen* Akkumulations- og kapitalstrukturanalyse, nr. 15/16.
- Kirkeby* Staten og gennemsnitsprofitraten, nr. 14.
- Mattick* Om den begrebet statsmonopolistisk kapitalisme, nr. 9.
- Pittelkow* Om den borgerlige stats væsen, nr. 11.
- Rasmussen* Skatterne. Til en politøkonomisk bestemmelse af statsapparatet, nr. 12.

Retsteori

- Blume, Petersen* Problemer vedrørende marxistisk retsteori, nr. 15/16.
- Negt Teser* til en marxistisk retsteori, nr. 10.
- Roepstorff* Det juridiske systems dominans i den kapitalistiske ideologi, nr. 10.
- Wanscher* Tendenser i nyere marxistisk retsteori, nr. 12.

Kriseteori. Revolutionsteori

- Altvater, Hoffmann, Schöller, Semmler* Stat, kapitalakkumulation og sociale bevægelser, nr. 15/16.
- Altvater, Mattick* Metodiske/teoretiske problemer omkring analyser af profitratefaldet, nr. 12.
- Andreassen, Kjær* Krisen og Venstrefløjens handlemuligheder, nr. 21.
- Apel, Heidorn* »Subjektivitet og offentlighed«, nr. 22.
- Brückner, Sichtermann* Klassebevidsthed og konjunkturcyklus?, nr. 12.
- Dam Rasmussen* Videnskabskritik som samfundskritik, nr. 23/24.
- Itoh* Udviklingen i den marxske kriseteori, nr. 14.
- Kurdahl* Kriseudvikling i Danmark, nr. 18.
- Mohl* »Videnskabelig socialisme«, Hvad er det?, nr. 22.
- Qvortrup* Kapitallogik eller købmandsregning, nr. 15/16.
- Oskar Negt – dobbeltlogik eller utopi, nr. 22.
- Shaikh* En indføring i kriseteoriernes historie, nr. 22.
- Vester* Solidarisering som historisk mulighed, nr. 9.
- Wacker* Massearbejdsløshed som politiseringspotentiale – den vanskelige læreproces, nr. 23/24.

Kritik af den politiske økonomi i udviklede kapitalistiske lande

- Altvater, Hoffmann, Schöller, Semmler* Kapitalens udviklingsfaser og – tendenser i Vesttyskland, 1. del. nr. 12.
- Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland, 2. del. nr. 13.
- Altvater, Mattick* Metodiske/teoretiske problemer omkring analyser af profitratefaldet, nr. 12.
- Amoroso, Olsen* Brud og kontinuitet: Det Syditalienske udviklingsproblem, nr. 8.
- Andersen, Land, Thorsen, Wolfsberg* Realanalyse i krisen eller krise i realanalysen.
- Andreassen, Kjær* Krisen og venstrefløjens handlemuligheder, nr. 21.
- Brandes* Produktion og realisation. Den nuværende kapitalismes akkumulationsbetingelser, nr. 11.
- Bredsdorff, Brinch, Hansen* Indkomstpøolitik og kapitalakkumulation i Danmark, nr. 17.
- Brinch, Kjær* Realanalyse – to skridt frem og et tilbage? nr. 12.

- Elling Nielsen* Den statslige arbejdsmarkedspolitik i krisen, nr. 18.
Havn Fagbevægelsens lønpolitik, nr. 18.
Hoffmann, Semmler Kapitalreproduktion og indkomstpolitik, statens og fagforeningernes indflydelse på arbejdslønnen, nr. 14.
 – Økonomisk krise, massearbejdsløshed og globalstyring, nr. 17.
Jensen Akkumulations- og kapitalstrukturanalyse, nr. 15/16.
Kurdahl Kriseudvikling i Danmark, nr. 18.
Toft Kritik af realanalysen, nr. 25.

Kritik af den politiske økonomi i 3. verdenslande

- Amoroso, Olsen* Brud og kontinuitet: Det Syditalienske udviklingsproblem, nr. 8.
Boje Strukturel underudvikling og sociale klasser. En analyse af Chile's industrielle sektor, nr. 5/6.
Dickmann Appendiks: Anden minedrift i Chile, nr. 5/6.
 – Militær og politik i Chile, nr. 5/6.
Herold De tog kobberet og efterlod os hullerne, nr. 5/6.
Petras Bønderne: Bondeopstanden i Chile, nr. 5/6.
 – Overgangen til socialismen i Chile: perspektiver og problemer, nr. 5/6.
 – De væsentligste indgreb og nationaliseringer i Chile (oktober 1970 – august 1971), nr. 5/6.

Verdensmarked og imperialisme

- Andersen, Herskind, Iversen* Kapitalismens alder og vitalitet, nr. 19/20.
Brandes Produktion og realisation. Den nuværende kapitalismes akkumulationsbetingelser, nr. 11.
Herold De tog kobberet og efterlod os hullerne, nr. 5/6.

Klasseanalyse. Arbejderbevidsthed

- Andersson, Kiselberg* Den umulige (re)produktion, nr. 23/24.
Apel, Heidorn »Subjektivitet og offentlighed«, nr. 22.
Björkfors Psykologens rolle i det kapitalistiske samfund, nr. 4.
Boje Strukturel underudvikling og sociale klasser. En analyse af Chile's industrielle sektor, nr. 5/6.
Borg, Groth Universitet og arbejderbevægelse, nr. 2/3.
Brückner, Sichter mann Klassebevidsthed og konjunkturcyklus, nr. 12.

Frielingshaus Bedriftskooperation, nr. 9.
Jensen Politisk uddannelse, nr. 9.
Petras Bønderne: Bøndeopstanden i Chile, nr. 5/6.
Passing, Aagaard, Nielsen Kommentar til artiklen »Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde«, nr. 11.
Qvortrup Karl Marx' »An-Sich« -klassebegreb, nr. 4.
Qvortrup Oskar Negt – dobbeltlogik eller utopi, nr. 22.
Redaktionskollektiv Gewerkschaften Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde, nr. 11.
– Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde, 2. del, nr. 12.
Schmidt Den moderne storindustri og arbejderbevægelsens krise, nr. 9.
Wacker Massearbejdsløshed som politiseringspotentiale – den vanskelige læreproces, nr. 23/24.

Videnskabskritik. Uddannelsespolitik

Apel, Heidorn »Subjektivitet og offentlighed«, nr. 22.
Andersen, Land, Thorsen, Wolfsberg Realanalyse i krisen eller krise i realanalysen.
Bahner, Boje, Brinch, Petersen Universitetet og det militær-industrielle kompleks, nr. 1.
Bak Professor-vældet – statistisk set, nr. 1.
Bild, Hansen, Jansen, Kjær, Petersen, Petersen Demokratologi, nr. 1.
Björfors Psykologens rolle i det kapitalistiske samfund, nr. 4.
Borg, Groth Universitet og arbejderbevægelse, nr. 2/3.
Brinch, Kjær Realanalyse – to skridt frem og et tilbage, nr. 12.
Dam Rasmussen Videnskabskritik som samfundskritik, nr. 23/24.
Kjær Modsætningerne, nr. 1.
Qvortrup Oskar Negt – dobbeltlogik eller utopi, nr. 22.
Schmidt Hjerneproduktion, nr. 1.
Søndergaard Indledning til et manifest, nr. 1.
– Den saglige ideologi, nr. 1.
Aagaard Nielsen Åndsarbejde og videnskabskritik, nr. 23/24.
Toft Kritik af realanalysen, nr. 25.

Arbejderbevægelse og reformisme

Bredsdorff, Brinch Hansen Arbejderklassen og kapitalismen, nr. 21.
Brinch, Schmidt Revolution og kontrarevolution i Danmark, nr. 2/3.

Hansson, Lærke Statsintervention og reformisme, nr. 23/24.
Krog, Thomsen Karl Heinz Roth: Den »anden« arbejderbevægelse, nr. 13.
Marx Kritiske randbemærkninger til artiklen »Kongen af Prøjsen og socialreformen. Af en prøjser«, nr. 2/3.
Neusüss Noter om løndifferentiering, nr. 13.
Passing, Aagaard Nielsen Kommentarer til artiklen »Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde«, nr. 11.
Qvortrup Reformismen og den danske venstrefløj, nr. 21.
Redaktionskollektiv Gewerkschaften Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde, nr. 11.
– Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde, 2. del, nr. 12.
Schmiederer Reformisme – realitet og ideologi, nr. 23/24.
Sohn-Rethel Kapitalismens sociale rekonsolidering, nr. 4.
Wechselmann Fagforstens opståen, nr. 2/3.

Fagbevægelse. Produktionsproces

Andreassen, Kjær, Kerndrup Lønssystemer i krisen, nr. 19/20.
Boje, Jensen Velfærdsstatens demaskering, nr. 2/3.
Frielingshaus Bedriftkooperation, nr. 9.
Havn Fagbevægelsens lønpolitik, nr. 18.
Hylledig Nyere ledelsessynspunkter i USA's industri, nr. 2/3.
Jensen Politisk uddannelse, nr. 9.
Krog, Thomsen Karl Heinz Roth: Den »anden« arbejderbevægelse, nr. 13.
Neusüss Noter om løndifferentiering, nr. 13.
Schmidt Den moderne storindustri og arbejderbevægelsens krise, nr. 9.

Brancheanalyse

Andersen, Land, Thorsen, Wolfsberg Realanalyse i Krisen eller Krise i realanalysen.
Andersen, Herskind, Iversen Kapitalismens alder og vitalitet, nr. 19/20.
Andreassen Skibsværftskrise og massefyringer, nr. 19/20.
Andreassen, Kjær, Kerndrup Lønssystemer i krisen, nr. 19/20.
Dickmann Appendiks: Anden minedrift i Chile, nr. 5/6.
Herold De tog kobberet og efterlod os hullerne, nr. 5/6.
Kjær Udviklingen på Helsingør værft, nr. 19/20.

Konkrete arbejdskampe

Birkholm FIAT 1969, nr. 2/3.

Boertmann, Schmidt Ét skridt virkelig bevægelse, nr. 2/3.

Brinch, Schmidt Revolution og kontrarevolution i Danmark, nr. 2/3.

Eksemplarisk strejke. Pirelliarbejdernes kamp, nr. 2/3.

Svendsen Bryggeriarbejdernes andel i vinterens arbejdskampe, nr. 2/3.

Aktuelle politiske og økonomiske analyser. Venstrefløjens interne diskussioner

Andersson, Kiselberg Den umulige (re)produktion, nr. 23/24.

Andreassen, Kjær Arbejderklassens situation og den statslige krisepolitik, nr. 25.

Bahner, Boje, Brinch, Petersen Universitetet og det militær-industrielle kompleks, nr. 1.

Bak Professor-vældet – statistisk set, nr. 1.

Bild, Hansen, Jansen, Kjær, Petersen, Petersen Demokratologi, nr. 1.

Birkholm Revolution og kontrarevolution i Frankrig, maj-juni 1968, nr. 2/3.

Boserup Modsætninger og kampe i Nordirland, nr. 8.

Bredsdorff, Holm, Søndergaard Fagbevægelsens krisestrategi og den statslige indkomstpøolitik, nr. 18.

Brinch, Kjær Realanalyse – to skridt frem og et tilbage?

Brinch, Schmidt Revolution og kontrarevolution i Danmark, nr. 2/3.

Brinch, Fink, Gronemann, Jørgensen, Schmidt, Stauning Land og Folk og Aktuelt's dækning af de vilde strejker, nr. 2/3.

Kjær Modsætningerne, nr. 1.

Korsch Økonomi og politik i det revolutionære Spanien, nr. 2/3.

MIR's svar til UP, nr. 5/6.

Petras Overgangen til socialismen i Chile: perspektiver og problemer, nr. 5/6.

Qvortrup Reformismen og den danske venstrefløj, nr. 21.

Rasmussen Hvad skal vi med kapitallogikken? nr. 17.

– Om to slags vismænd: det økonomiske råd og socialistiske økonomer, nr. 15/16.

Resumé af etårsplanen for 1971, nr. 5/6.

Schmidt Den brølende tavshed, nr. 1.

Unidad Popular's program, nr. 5/6.

Vester Solidarisering som historisk mulighed, nr. 9.

Anmeldelser

- Andersson, Søndergaard* Typografarbejde? En anmeldelse af: Ny teknik på dagbladene, nr. 18.
- Bild Robin Blackburn*: Kort handledning i borgerlig ideologi, nr. 2/3.
- Blume, Petersen* Problemer vedrørende marxistisk retsteori – i anledning af Pasukanis-udgivelsen, nr. 15/16.
- Dam Rasmussen* Proletariatets kulturhistorie – anmeldelse, nr. 23/24.
- Enevoldsen, Schmidt* Kochumsrapporten, nr. 4.
- Holm Annti Kasvio*: Stamokap. Den statsmonopolistiske kapitalisme i Finland, nr. 9.
- Jelsøe* Miljøanlæg og værdicirkulation. Anmeldelse af Ib Larsen: Miljøanlæg, nr. 17.
- Mattick Karl Heinz Roth und Elisabeth Behrens*, Die »andere« Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitalistischen Repression von 1880 bis zur Gegenwart, nr. 12.
- Possing* Kapital- og klassebevægelse? Anmeldelse af Hans Jørn Nielsen: Bevidsthedskonstitueringen i kapitalforholdets sociale proces, nr. 14.
- Redaktionen I* anledning af Grundridsudgivelsen, nr. 10.
- Schmidt Karl Marx*: Kapitalet. Kritik af den politiska økonomien. Första boken, Kapitalets produktionsprocess, nr. 2/3.

STATEN I DET KAPITALISTISKE SAMFUND – EN INTRODUKTION.

Genoptryk af artikler fra Kurasje.

72 sider, 25,- kr.

I den diskussion af staten i det kapitalistiske samfund, som startede i Danmark i begyndelsen af 70'erne, indtog Elmar Altvaters artikel »Om nogle problemer ved statsinterventionismen« en central plads. I diskussionens forløb overså mange, både »tilhængere« og »modstandere«, *hvad* artiklens centrale problemstilling var. Når man dengang lagde hovedvægten på Altvaters forsøg på at bestemme centrale statsfunktioner, overså man, at artiklen primært er en kritik af den keynesianske blandingsøkonomi – af denne økonomiske politiks grænser og dens midlers binding til cirkulationssfæren. Ligeledes påviser artiklen hvorledes de borgerlige økonomer og »politikmagere« er fikseret i disse sammenhænge og ikke kan begribe de egentlige akkumulationsproblemer for kapitalen.

Og disse kritikpunkter kan næppe siges at være blevet gjort overflødige. De sidste 5 års krise og desperate statslige løsningsforsøg har tværtimod gjort det *endnu* mere nødvendigt for socialister at fastholde en konsekvent kritik af de statslige kriseløsninger – lige meget hvorfra de så kommer!

I den forstand er artiklerne i denne bog lige så aktuelle som da de første gang udkom og er stadig de bedste introduktioner til statsdiskussionen.

Indhold

Forord	2
<i>Elmar Altvater:</i>	
Om nogle problemer med statsinterventionismen	4
<i>Elmer Altvater, Jürgen Hoffmann, Willi Semmler og Wolfgang Schöller:</i>	
Stats, kapitalakkumulation og sociale bevægelser	49

KURASJE

Lager for tidsskriftet pr. 1.4.1980:

Løssalgspriser:

Nr. 1	udsolgt
Nr. 2/3	udsolgt
Nr. 4	20,- kr.
Nr. 5/6	udsolgt
Nr. 7	udsolgt*
Nr. 8	12,- kr.
Nr. 9	udsolgt
Nr. 10	20,-kr.
Nr. 11	udsolgt
Nr. 12	udsolgt
Nr. 13	30,- kr.
Nr. 14	30,- kr.
Nr. 15/16	30,- kr.*
Nr. 17	35,- kr.
Nr. 18	45,- kr.
Nr. 19/20	55,- kr.
Nr. 21	50,- kr.
Nr. 22	50,- kr.
Nr. 23/24	65,- kr.

Bestilling sker ved indbetaling af ét af disse beløb.

Anfør på giroalonen, hvad indbetalingen dækker.

Kurasjes gironummer er 7 16 60 44

NB. Tidligere abonnementsrækker kan ikke bestilles til gammel abonnementspris.

* De vigtigste artikler er optrykt i antologien STATEN I DET KAPITALISTISKE SAMFUND, KURASJE 1979.

